

9223

Чрбзр

у кееринг

281.6 q

q-89 in

1936

Chrysothrix

6540-73

Chrysothrix

Chrysothrix

1.64

Ա. ԱԼՊՕՅԱՃԵԱՆ

44 NOV 2009

ԳՐԻԳՈՐ ԿԵՍԱՐԱՑԻ ՊԱՏՐԻԱՐԷ

ԵՒ

ԻՐ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

ԻՐ ՄԱՀՈՒԱՆ ԵՐԵՔՀԱՐԻԻՐԱՄԵԱԿԻՆ ԱՌԹԻԻ

ԵՐՈՒՍԱՂԷՄ

ՏՊԱՐԱՆ ՍՐԲՈՑ ՅԱԿՈԲԵԱՆՑ

1936

Յ Ա Ռ Ա Ջ Ա Ք Ա Ն

«Հայ Կեսարիա»ի պատրաստութեան ասեմ Կեսարիոյ առաջնորդներու մեջ Գրիգոր Կեսարացիի պատշոնավարութեան շնորհիւ ու ժամանակը նշելու համար, իր կեանքին ու գործերուն ամբողջ ընթացքին հետեւիլ հարկ եղաւ:

Այս պրպատումներու ընթացքին ուշադրութիւնս գրաւեց թէ իր մահուան երեքհարիւրամեակը կը լրանար յառաջիկայ տարի:

Նկատելով որ Գրիգոր Կեսարացի ժեղարուն սկիզբը Հայ Եկեղեցւոյ եւ Ազգին կեանքին մեջ խիստ կարեւոր դեր մը կատարած է, իբր փայտեան Հայ Եկեղեցւոյ դաւանութեան ընդդէմ օտարոտի ազդեցութեանց եւ խանգարումներու, եւ իր կեանքը պէտք եղածին պէս ծանօթացած չէ հայ ժողովուրդին, յարմար դասեցի իր յիշատակին նուիրել հետեւեալ տղերք, որոնք կը ներկայացընեն հայ բանասերներու ուշադրութեան:

1935 Պեկտ. 14

Գահիրէ

Ա. ԱԼՊՅԱՆՆԱՆ

6540-43

ԳՐԻԳՈՐ ԿԵՍԱՐԱՑԻ ՊԱՏՐԻԱՐԲ
ԵՒ ԻՐ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

Ա.

ԺԷ. ԴԱՐՈՒՆ ՍԿԻՋԲԸ
ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԵՒ ՕՏԱՐ ՔԱՐՈՋԻՉՆԵՐ

Ռուբինեանց հարստութեան շրջանին
ազգին մէջ առաջին անգամ կը ծագէր
կրօնական երկպառակութիւն մը, արեւ-
մուտքէն եկած քարոզիչներու պատճառով:

Յաջորդ դարերու քաղաքական պա-
տահարները այնքան աննպաստ դասաւոր-
ուած էին որ Հռոմ երբեմն մոռցաւ Արե-
ւելքը կամ չկրցաւ անով զբաղիլ:

Օտար քարոզութիւններու հակազդե-
լու ձիւքերն ալ նոյն համեմատութեամբ տը-
կարացան Հայ Եկեղեցիին մէջ:

ԺԸ. դարուն վերջերը սակայն կացու-
թիւնը փոխուեցաւ:

Հռոմ դարձեալ ուշադրութիւն դար-
ձուց արեւելեան ժողովուրդներու վրայ:

Գրիգոր ԺԳ. պապը (1572-1585), Յի-
սուսեանց բարեկամը եւ պաշտպանը, որ
Տրիտենտեան ժողովին մասնակցող եկեղե-

ցականներէն մէկն էր, երբ Կաթողիկ եկեղեցւոյ պետը դարձաւ, ուղեց կէտ առ կէտ գործադրել այդ ժողովին որոշումները: Իր գլխաւոր մտատանջութիւնն էր, միջոցներ գտնել վերստին Հռոմի հնազանդեցնելու Լուտերի վերանորոգութեան հետեւանօք անկէ բաժնուածները: Սակայն բողոքականութիւնը տկարանալու ուէ միտում ցոյց չէր տար, ընդհակառակը օրէ օր աւելի կ'ամրանար և կը տարածուէր: Հետեւաբար Գրիգոր ԺԳ. Վերանորոգութեան շարժումը կասեցնելէ յուսահատ՝ իր ուշադրութիւնը դարձուց դէպի Արեւելք, ուր կային ոչ-Կաթողիկ քրիստոնեայ ազգեր, որոնք կրնային փոխարինել Վերանորոգութեան պատճառած վնասները, եթէ յօժարէին Հռոմի հպատակիլ:

Ինքն համոզուած էր որ կղզոնական բրոբականտին ամենէն մեծ օժանդակն էր դպրոցը, ուստի հաստատեց Յունաց, Հըրեաներու, Արաբներու, Հունգարացիներու և Մարոնիներու յատուկ վարժարաններ:

Որոշուած էր նաև բանալ՝ անոնց կից Հայոց յատուկ վարժարան մը: Գրիգոր ԺԳ. 1584 ին այս որոշումը կը հաղորդէր կոնդակով մը որուն մէջ հիացում կը յայտնէր Հայոց տոկուն նկարագրին համար, առանց մոռնալու իր ափսոսանքը յայտ-

նելու Հայոց մատնուած թշուառ վիճակին համար: Միւսնոյն ատեն՝ ինչպէս իր բոլոր նախորդները, կը պնդէր թէ Հայերը միշտ Հռոմի հնազանդած էին, ուստի «ի փսոս անկնակալին Ասուծոյ եւ յանունն առաք եւ Կաթողիկէ Հաւատոյ» կ'որոշէր Հայոց համար յատուկ վարժարան բանալ, ուր Հայ երիտասարդներ կրթութիւն պիտի ստանային և յետոյ հայրենիք դառնալով իրենց ազգակիցները պիտի միխթարէին: (հմտ. Լէօ. Պապօ-Բէն Հայ Կաթողիկէան Ա. էջ 57-58, եւ Աղեքսանդր վրդ. Պալճեան, Պապօ-Բէն Կաթողիկէ վարդ. Կաթողիկէան Ի Հայս, 1878, էջ 158): Այս վարժարանը չկրցաւ բացուիլ, իր մահը վրայ հասնելով: Այս առթիւ Գրիգոր ԺԳ. արեւելեան քրիստոնեայ զանազան ազգերու և դաւանութիւններու պատկանող ժողովուրդները Հռոմի հնազանդեցնելու համար մասնաւոր առաքելութեամբ Փոքր Ասիա ղրկեց Սիդոնի արքեպիսկոպոսը:

Գրիգոր ԺԳ. այս հնազանդութեան կոչին հետ կը հրաւիրէր, ինչպէս Արեւմտեան ազգերը նոյնպէս Արեւելեան ժողովուրդները, ընդունիլ նաև Տոմարի վերանորոգութիւնը զոր ինքն կատարած էր 1582 Հոկտեմբեր 5 ին:

Գրիգոր ԺԳ. ի այս հրաւերին, Կիլի-

կիոյ Ազարիա կաթողիկոսին տուած պատասխանէն (տե՛ս, Պաշտօնաւանդ, Պարտաւանդ, Էջ 302-313) եւ Հռոմի Հայ գաղութին գլխաւորներուն (Հայոց տան վերակացու Սուլթանշահի, Յովհաննէս Տէրզնցիի, Հայոց ժամարար Տ. Թադէոսի, Խաչատուրի, Գրիգոր եպս.ի եւ այլն) Երուսաղէմի Դաւիթ պատրիարքին ուղղած գիրէն (տե՛ս, Հ. Ղեոնդ Ալիշան, Հայապարտաւանդ, Գ. Էջ 291-301) կը հասկըցուի թէ մտադրուած էր Հռոմի մէջ կազմել մեծ ժողով մը Պապին նախագահութեան տակ:

Դաւիթ պատրիարքի ուղղուած 1583 Յունվար 17 թուակիր նամակին մէջ կ'ըսուի թէ «Բագուս հրաշխարսկ առաքեալ եմ ընդ անկապեալ տեղիս քիստոնեից, ի յԵրուսաղէմ, ի Սուրիս, ի Վիրս, ի Հայս, ի յԱսորիս, ի Միջագետս, ի խոնարհա Պաղեստինայս, ի յԱռուսս, եւ յանկապեալ ի յաշատս, ի պատրիարքս եւ յեպիսկոպոսոսն, զի քաջէն ասոր լաւն ուր իմն իմն զոր ասորք քաջն Կաթողիկոս»:

Այս գրոյն Դաւիթ պատրիարքի (1571-1613) տուած պատասխանը յայտնի է: Սակայն Ազարիա Սոսի կաթողիկոսին պատասխանը Գրիգոր ԺԳ. պապին երեք առաջարկներուն, Ա. Հռոմի հնազանդութեան,

Բ. Հռոմ երթալու հրաւերին, Գ. Տոմարի ընդունելութեան մասին, չատ որոշ են:

Ազարիա կաթողիկոս կ'երեւայ թէ տակաւին հաւատք ունէր Հռոմի աջակցութեան վրայ, հետեւեալ իր նախորդներուն պէս Պապը խնկարկող բացատրութիւններ կը գործածէ: Այս շողոքորդ ոճը սակայն յայտնի կ'երեւայ թէ ուրիշ բանի համար է՝ եթէ ոչ քաղաքական և շիթական աջակցութեանց ակնկալութեամբ, զոր այնքան ուրիշ հայ կաթողիկոսներ ալ ունեցած էին Ազարիայէն առաջ: «Եւթի ի ներքոյ ի յիսկոսեալսն, կ'ըսէ Ազարիա, վասն զի եւթ իբրեւ զմի այգի առանց պարսպի եւ պահնորդի ցրուեալ աս եւ անդ, եւ եւթ զի ոչ խար ի մեջ գայոց եւ որպէս զգառնիս ի մեջ առիւծոց, եւ անկեղծիս եւթ զերի ի ներքոյ անողորմ տեսն, որ վասն մեղաց մեռոց անկապեալ օր անցեալ եւ չարչարեալ զմեզ ազանութեալ եւ ոչ կշտանալ բնաւ, զի անկապեալ եւ աղաքս եւթ եւ ոչ կարեւր շարժեղ քայլ մի անց երկիւղի եւ մեծ վնասեալ»:

Այս պայմաններու մէջ ապրող կաթողիկոս մը, որ այլուր «փրակցալ» հետ յարաբերութիւն մշակել իսկ վտանգաւոր կը համարէ, չըջապատող ազգերու թշնամութիւնը հրաւիրելու տեսակէտով, չի մերժեր իսպառ Հռոմի պապին հրաւերը, այլ

կ'ուզէ զայն ի նպաստ ազգին գործածել:

Այս թուղթին կցուած է դաւանութեան և հնազանդութեան կեղծուած թուղթ մըն ալ, նենգ միջոցներով եւ ապահովաբար խարդաւանքով ձեռք բերուած, որպէսզի շահագործուի (տե՛ս, Պալճեան, հոգի էջ 160 և 302-313, Դարանաղցի էջ 380-381):

Հոռմ երթալու հրաւերին, Ազարիա իր աթոռէն բաժնուիլն անկարելի համարելով «ճորովեցայ (ստիպուիլ) կ'ըսեմ, ի յընտել եւ յողորմել ի յիմ անձին տեղն իմ գրով վկայութեանքն զիմ եղբայր վարդապետն Յովհաննէս եպիսկոպոսն հասկացող եւ փարոզող եւ պարկեշտ վարով ձգնութեանք ի փոխուն»:

Իսկ Տոմարի ընդունելութեան համար սա շատ իմաստուն պատասխանը կուտայ: «Եւստակիոս եղբայր մեզ Պարոնէսին Սիրոնայ եպիսկոպոսն զդաւանաւ սարունքն եւ վասն նորոգման տունարից, եւ զպատասխանից. բայց մեք միայն ոչ կարեմք իսխեսել յառաջ քան զայն ազգիք, վասն զի առաջնայն լինեալ ընթերցեալ է յանգիստի լի յիշատակ արարել ընդ Ֆրանկաց եւ ոչ ուրիշ գիրք, որ իստին աշխարհայեցի, արարաւ մեզ Վեֆիլ զաստեղայ վարդապետն Յովհաննէս եպիսկոպոսն, որ ուսանիցի շաւղ զայն տունարեղին, բայց մեր ազգին տունարեղին ուղարկեցեք, զի անկեմքին ուսանիցեմք եւ մեք

լինիցիմք առաջինքն, երբ այլ գայցեն զհետեւ»:

Ազարիայի այս առաջարկը հաճոյ կ'երևայ Գրիգոր ԺԳ.ի. որ ինչպէս կը տեսնուի արդէն «ճորովեցայ» զեղեցիկ ի Հայոց լեզու» շինել տուած էր: Ուստի իր հաստատած տոմարին գործադրութիւնը հրամայող կոնդակը և անոր բացատրութիւնները թարգմանել տուաւ հայերէնի՝ Յովհաննէս քհն. Տէրզնցիի եւ տպագրեց Հոռմի մէջ խիստ ծանօթ Dominici Basal-ի տպարանին մէջ, 1584 ին:

Այս տպագրութեամբ Գրիգոր ԺԳ. կ'ուզէր իր տոմարին ընդունելութիւնը ապահովել. մինչ Ազարիա կաթողիկոս իր թուղթին մէջ աւելի մեծ բան մը կ'անկալէր Գրիգոր ԺԳ.ի հաստատելիք վարժարանէն և Հայոց լեզուի տպարանէն:

Գրիգոր ԺԳ. նեղմիտ բրոքականտի մը, ազգային ինքնութիւնները սպաննելու ծառայեցնել կ'ուզէր մամուլը և ուսումը, մինչ Ազարիա Արեւելցիի մը պարզամտութեամբ բայց քաղաքակրթութեան հետամուտ Հայու մը եռանդով, կ'ուզէր Պապին բարեացակամութիւնը ծառայեցնել ազգային մեծ գործի մը, վսեմ գործի մը, որով Հայոց կրօնական և բարոյական վիճակը կ'ուզէր յեղաշրջել:

Ահա թէ ի՛նչ կ'ականակէր Ազարիա: Նախ գոհունակութիւն կը յայտնէ պապին որ Հայոց տուած է «եկեղեցի եւ օրարան... եւ յետոյ մեկ դասասուն մի վասն ուսուցանելոյ տղայոց Հայոց եւ տուեր է (ես) շինել լոր պատնագիր գեղեցիկ ի Հայոց շէգու», կը յայտարարէ թէ «կու ղրկենք այս գրովս զասուցեալ Յովնաննեւ վարդապետ եւ եպիսկոպոսոյ մեզ փոխանորդ, եւս առաւել կու ուղարկենք ի հետն զասուցեալ Գրիգոր ասրկաւագն քանի մը տղայով վասն ուսման ի դասասունն եւ ասուածաշունչ գրով մի Հայոց, վասնզի ի յանկանայն ազգս Հայոց, որ է շատ եւ բազում ճորով քեզմոյ Ի. ասուածաշունչ ընդ առեկն, եւ կու նստի գինն ԲՃ. կամ ԴՃ. Փլի (Փլորինի) մեկն եւ չի գտիչ, եւ յոյժ պիտանի եւ վարդապետաց եւ հայրապետաց եւ քահանայից, Գիտեմք... որ բազում դրամ խաւճ կու շինի ի յայս պատնայս, բայց ապաւինելով ի քո աստատունութիւնդ երանութեան քո ի բազում շահս հոգեւորս, որ առնիցէ քո Սրբութիւնդ առեկայն մեր ազգին եւ այնոցիկ, որք փառապետն ուսանել զՀայոց շէգուն եւ ըզգիրն: Խնդիր ունիմ ապաւինելով ի քո Սրբութիւնդ զայս շնորհս առաւել եւ ի յայս պատնայս կարե ծառայել ասուցեալ Յովնաննեւ եպիսկոպոսն եւ Գրիգոր Ասրկաւագն եւ Մարգո Անտոնիոս որդի Աբգարայ, որ իւր հայրն հաս-

յաջող եր, բայց գԳրիգորն առաւել պատնային հաւեստ կուղարկենք, վասն որոյ յսնան առեկն զնոսա քո Սրբութեանդ քան որ կարեմք»:

Ազարիա ինչպէս կը տեսնուի կ'ուզէ Հռոմի պապին բարեյօժարութիւնը ի նըպաստ ազգին ծառայեցնել եւ շատ դժուարաւ ձեռք բերուելիք գանձ մը ստանալ Պապը յորդորելով կատարելու հայերէն Աստուածաշունչին տպագրութիւնը, զոր Հայ կաթողիկոսները եւ պատրիարքները իրենց սեպհակա՞ն միջոցներով այն դժնգակ միջոցովայրին մէջ՝ ուր ապրիլ պարտաւորուած «պէ՛ն» երբեք կարող պիտի չըլլային իրագործել:

Գրիգոր ԺԳ. Թերեւս լրջօրէն ուշադրութեան առնէր Հայ կաթողիկոսին խընդիրքը, քանի որ Արեւելեան ժողովուրդները Հռոմի փարախը առաջնորդելու գազափարով խիստ խանդավառուած էր եւ ասոր համար Թերեւս պատրաստ ըլլար աւելի զոհողութիւններ ընելու:

Սակայն Հայոց դժբախտ ճակատագիրը հոն ալ իր դերը կը կատարէ եւ Գրիգոր ԺԳ. կը մեռնի 1585ին, առանց կատարելու Ազարիա կաթողիկոսին առաջարկը:

Ո՛չ Հայոց վարժարանը կը բացուի եւ ո՛չ ալ Հայ Աստուածաշունչի տպագրութեան կը ձեռնարկուի եւ ո՛չ ալ Արեւելեան

Ահա թէ ի՛նչ կ'ականկալէր Ազարիա: Նախ գոհունակութիւն կը յայտնէ պապին որ Հայոց տուած է «եկեղեցի եւ օրսրան... եւ յետոյ մեկ դասասուն մի վասն ուսուցանելոյ տղայոց Հայոց եւ տներ ե (ես) շինել նոր պատնագիր գեղեցիկ ի Հայոց շէնք», կը յայտարարէ թէ «կու դրկենք այս գրովս զասացեալ Յովնանեկս վարդապետ եւ եպիսկոպոսդ մեզ փոխանորդ, եւս առաւել կու ուղարկենք ի հետն զասացեալ Գրիգոր սարկաւազն քանի մը տղայով վասն ուսման ի դասասունն եւ ասուածաշունչ գրով մի Հայոց, վասնզի ի յաւելանայն ազգս Հայոց, որ ե շատ եւ բազում ճորով քեզմի ի. ասուածաշունչ ընդ առեմն, եւ կու նստի գինն ԲՃ. կամ ԴՃ. Փլի (Փլորինի) մեկն եւ չի գտիլ, եւ յոյժ պիտանի եւ վարդապետաց եւ հայրապետաց եւ քահանայից, Գիտենք... որ բազում դրամ խաւճ կու շինի ի յայս պատնայս, բայց սպառիւնելով ի քո առաստանդութիւնդ. Երանութեան քո ի քազում շահս հոգեւորս, որ առնիցի քո Սրբութիւնդ առեմնայն մեր ազգին եւ այնոցիկ, որք փափաքեն ուսանել զՀայոց շէնքն եւ ըզգիրն: Եւնդիր ունիս սպառիւնելով ի քո Սրբութիւնդ զայս շնորհս առաւել եւ ի յայս պատնայս կարե ծառայել ասացեալ Յովնանեկս եպիսկոպոսն եւ Գրիգոր Սարկաւազն եւ Մարգո Անճոնիօ որդի Աբգարայ, որ իւր հայրն հաս-

կացող էր, բայց զԳրիգորն առաւել պատնային հաւես կուղարկենք, վասն որոյ յանձն առնեմ զնոսա քո Սրբութեանդ քան որ կարենք»:

Ազարիա ինչպէս կը տեսնուի կ'ուզէ Հռոմի պապին բարեյօժարութիւնը ի նըպաստ ազգին ծառայեցնել եւ շատ դժուարաւ ձեռք բերուելիք գանձ մը ստանալ Պապը յորդորելով կատարելու հայերէն Աստուածաշունչին տպագրութիւնը, զոր Հայ կաթողիկոսները եւ պատրիարքները իրենց սեպհական միջոցներով այն դժնգակ միջավայրին մէջ՝ ուր ապրիլ պարտաւորուած էին՝ երբեք կարող պիտի չըլլային իրագործել:

Գրիգոր ԺԳ. Թերեւս լրջօրէն ուշադրութեան առնէր Հայ կաթողիկոսին խընդելիքը, քանի որ Արեւելեան Ժողովուրդները Հռոմի փարախը առաջնորդելու գաղափարով խիստ խանդավառուած էր եւ ասոր համար Թերեւս պատրաստ ըլլար աւելի զոհողութիւններ ընելու:

Սակայն Հայոց գժբախտ ճակատագիրը հոն ալ իր դերը կը կատարէ եւ Գրիգոր ԺԳ. կը մեռնի 1585ին, առանց կատարելու Ազարիա կաթողիկոսին առաջարկը:

Ո՛չ Հայոց վարժարանը կը բացուի եւ ո՛չ ալ Հայ Աստուածաշունչի տպագրութեան կը ձեռնարկուի եւ ո՛չ ալ Արեւելեան

եկեղեցիներու հոգևոր պետերը Հռոմ կը հաւաքուին:

Գրիգոր ԺԳ.ի անմիջական յաջորդները սակայն չեն դադարի շահագրգռուելէ արևելեան ժողովուրդներով, ի մէջ այլոց Հայերով, որոնց մէջ կրօնական նպատակաւոր հրատարակութիւններ տարածելու ձեռնարկներ կ'ընեն Հռոմի մէջ Գրիգոր ԺԳ.ի ձուլել տուած գիրերէն օգտուելով:

Այս ջանքերը և աշխատանքները հուսկ ուրեմն կ'ստանան կանոնաւոր արշաւանքի մը ձևը դէպի արևելեան քրիստոնեաները:

Գրիգոր ԺԵ. (1621-1623) 1622 ին կը հիմնէ կրօնական մեծ կազմակերպութիւն մը «Բրոքաւանս ֆրոնտ» կամ «Հաւատոյ տարածման ժողով»ը, իսկ իր յաջորդը Ուրբանոս Ը. (1623-1644) այս հաստատութեան կը կցէ 1627 ին դպրոց մը, քարոզիչներ պատրաստելու համար, և բազմալեզուեան տպարան մը այս քարոզութիւնները գիրի և գիրքի միջոցաւ ալ տարածելու համար:

Բրոքաւանտայի նպատակն էր տարածել կաթոլիկութիւնը հեթանոսներու մէջ, նոյնպէս նաև ջնջել «հերետիկոսութիւն»ը և «հերձուած»ները քրիստոնեաներու մէջ: Այս կարևոր հիմնարկութիւնը բարձրագոյն ատեան մըն էր որուն կը հպատակէին աշ-

խարհի չորս կողմը տարածուած բոլոր միսիոնարութիւնները: Անիկա կը զրկէր առաքելական յաջորդներ «հերետիկոս» եւ «հերձուածող» երկիրներ՝ քրիստոնեաները գաւառափոխ ընելու համար:

Հռոմի այս նոր կազմակերպութեան Հայոց վրայ ուշադրութիւն դարձնելուն պատճառ եղաւ Պօղոս Ե. պապին կողմէ Պարսից Շահ Աբաս թագաւորին զրկուած դեսպանը՝ Պօղոս Զիտտադինի բռնութեամբ, որ իր դեսպանութեան միջոցին (1615) այցելեց Նախիջևանի Ունիթոսներու անշուքացած միաբանութեան և Մատթէոս Երազմոս եպիսկոպոսին մահէն յետոյ նոյն գաւառին եպիսկոպոսութիւնը ստանձնեց 1621 ին (տե՛ս, Բանասէր 1899, էջ 219): Իր պաշտօնավարութեան չրջանին (1621-27) ոչ միայն գրական աշխատութիւններ ունեցաւ, այլ նաև կրթական գործունէութիւն: Խնդրեց Գրիգոր ԺԵ. Պապէն որ Հայ տղոց կրթութեան համար դպրոց մը հաստատէ (1622) (տե՛ս, Պարոն-Եփեսոս հայերէն դպրոցներ, 1905 Վենետիկ, էջ 101):

Գրիգոր ԺԵ. այս առաջարկը ընդունելով Միսիոնարայի վանքէն գիտնական Գրիգոր Ուրսինոս անուն անձի մը յանձնեց այդ վարժարանին հիմնարկութիւնը և յետագային, բայց ասիկա երբ դէպի Հա-

յատան կը ճամբորդէր կողոպտուեցաւ և չկրցաւ երթալ Նախիջևան: Իբր տեսուչ իրեն տեղը կարգուեցաւ Հայազգի Ունիթոռ Յովհաննէս Դոմինիկոս Նազարեան որ յաջողեցաւ դպրոցը բանալ, բրոբականտայի 3000 ֆր. տարեկան նպաստովը:

Պօղոս Բոլոնիացի որ կ'երևայ թէ մեծ եռանդ ունէր, մինչեւ հեռաւոր աշխարհներ, Ամերիկա և Հնդկաստան (Չամ. Գ. էջ 527-528) կը ճամբորդէ հանգանակութեան համար, և դարձին Սպանիոյ մէջ կը վախճանի (1627) իր ջանքով հաւաքուած գումարով Հռոմի մէջ Հայոց յատուկ վարժարան մը բանալ կտակ ընելով: Իր այս փափաքը կարելի չլլալով իրագործել, որոշուեցաւ նոր բացուած Ուրբանեան վարժարանին մէջ պահել որոշեալ թուով Հայ ուսանողներ, որոնք բնական է թէ պիտի պատրաստուէին բրոբականտի գործին:

Բրոբականտայի հաստատութեան յաջորդ տարին (1623) իսկ կը տպագրուի Հռոմի մէջ Եւգինէոս Դ. Պապին Ֆլորենտեան ժողովին տուած կոնդակը՝ սա խորագրով. «Միաբանութիւն Հայոց ընդ Հռովմայ սուրբ եկեղեցոյն, վասն պարզաբանութեան նոյն օրինացն, եւ եօրն խորհրդոց սուրբ եկեղեցոյ եւ այլ եւս բազում սուրբ խորհրդոց, որ եղև հրաւանւոֆ Եւանկիոսի չորրորդ

սուրբ փափին ի ժողովն Ֆիաւրենցոյ, քուին 1439: Եւ հրաւանւաւ արքայան Գրիգորիոսի հնգեսասուներորդի սուրբ փափին, այլ եւս սուրբ ժողովոյն որ վասն հաստատութեան հաւասոյ եւ կարգեալ կազմեալ եղև: Թուին ՌՌԻԳ (= 1623)»:

Բրոբականտան տպել կուտայ նաեւ այս ոգիով ուրիշ գործեր:

Բայց անոնց մէջ մասնաւորապէս կ'արժէ շեշտել հատ մը որ ուղղակի Հայ եկեղեցին կը հարուածէր:

Էջմիածնայ Մելքիսեդեկ կաթողիկոսը Հռոմի Պօղոս Ե. պապին ուղղած էր հպատակութեան թուղթ մը որ «Փափն տեւ պատկայ զոյ եւ յուղարկեւ է ի Լեհ, նոյնպէս յաւանայն տեղիս, քե Հայք ի վեր հաւասն եւ եկեղ»:

Ուրեմն ուղղակի Հայ եկեղեցիին դէմ բացուած էր պայքար մը, ուժգին թափով մը:

Հռոմ իր քարոզիչներու միջոցով որոնք ծանօթութիւններով ու գիտութիւններով զինուած էին և տպագրութեան պէս գերազանց միջոց մըն ալ տրամադրելի ունէին, կը սպառնար Հայ եկեղեցին իր սրբտէն, իր կեդրոնին մէջ զարնել:

Հայ եկեղեցին իրեն սպառնացող այս վտանգին դիմագրաւելու համար ո'չ ունէր

միջոցներ եւ ո՛չ ալ ձեռնահաս ու կարող վարիչներ:

Երբ Հոռոմ այսքան ոգեւորութեամբ կը զբաղէր Հայ եկեղեցիով, Հայ եկեղեցւոյ կեդրոնը Էջմիածին, անտանելի դրուած թեան մատնուած էր, մասնաւորապէս տիրող քաղաքական վիճակին և Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութեան աթոռին վրայ իրարու յաջորդող առհասարակ անձեռնադաս աթոռակալներուն պատճառով, որոնք յաճախ աթոռը կը գրաւէին աթոռակցութեամբ և ոչ ընտրութեամբ: Երկիրը կը կոխտուէր և կը կողոպտուէր շարունակ բանակներուն կողմէ, որոնք միշտ հարստահարութիւններով, հարկապահանջութիւններով և բազմապիսի կողոպտանքներով ծայրագոյն թշուառութեան կը մատնէին Հայաստանի բնակիչները:

Ամենայն Հայոց կաթողիկոսները այս անտանելի պայմաններուն մէջ միայն իրենց աթոռին գոյութիւնը պահպանելու հետամուտ էին և գրեթէ թափառիկ կեանք մը կ'անցնէին բռնակալներու ձեռքէն խոյս տալու կամ նպաստներ հաւաքելով կեղեքիչներու անկուշտ որկորը լեցնելու համար:

Էջմիածնայ մէջ մտաւորական շարժում 1441 էն, այսինքն աթոռին իր նախկին բնակավայրը գառնալէն յետոյ, կա-

րելի չէր եղած ստեղծել և անոր տալ ազգային հոգեւոր և բարոյական կեդրոնի մը ճշմարիտ դիրքը:

Աթոռը այս անկեալ վիճակէն բարձրացնելու և ազգային ընդհանուր վերածընդդեման նպաստելու գաղափարը հազիւ թէ տածած են հազուադիւս կերպով ուսման ճաշակը առնող քանի մը կաթողիկոսներ որոնք Էջմիածինէն հեռու, զանազան վանքերու մէջ պատրաստուած էին:

Աթոռին Էջմիածին տեղափոխութենէն (1441) մինչև Մովսէս Տաթևացիի ընտրութիւնը (1629) իրարու յաջորդող բազմաթիւ կաթողիկոսներէն եւ ալ աւելի շատ թուով աթոռակիցներէն շատերը սին յոյսերով օրօրուեցան և Հայ ազգին անլուր տանջանքներուն վերջ տալու միակ միջոցը կարծեցին քրիստոնեայ Արեւմուտքի օժանդակութիւնը, և անոր-դիմեցին:

Ստեփանոս Սալմաստեցիի (1545-52 Յունվար 14 ✱) Միքայէլ Սեբաստացիի (1545-1576 ✱), Ստեփանոս Առնջեցի (1557-1668), Թադէոս Բ. ի (1571-1583) փորձերը պերճախօս փաստեր են Հայոց Արեւմուտքէն սպասած ակնկալութեան:

Սակայն կաթողիկ կղերին ընթացքը առիթ մը եղաւ որ Հայերը ինքնագիտակցութեան գան, և ազգային մտաւոր վե-

բանորոգութեան համար աշխատին, թէ՛ օտար բրոքականտին դէմ դնելու համար և թէ ազգային ներքին վերածննդեան նըպաստելու համար:

Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութիւնը դարձնելու համար ի վիճակի, մաքառելու համար օտար բրոքականտին դէմ, Զուղայեցիք — վաճառական ու բանգէտ դասակարգին ներկայացուցիչները — փորձ մը ըրին, և 1603ին աթոռ բարձրացուցին Սըրապիոն վրդ. Ուռհայեցին, ժամանակին ամենէն զարգացած կղերականներէն մին, Հայոց կաթողիկոսութեան ամենէն նսեմացած մէկ պահուն — երբ Դաւիթ Վաղարշապատեցիի պէս անտարբեր և անհոգ և Մելքիսեդեկ Գառնեցիի պէս ապիկար ու զաւրելի տիպար մը կաթողիկոս անունը կը կրէին — հակառակ կամքին երկու կաթողիկոսներուն, որոնք թէեւ անոր նիւթական զիրքին համար իրեն աթոռակցութիւն առաջարկած էին, սակայն անոր յանդիմանութիւններէն զգածուած՝ յետոյ այդ գաղափարէն հրաժարած էին: Զուղայեցիք այդ երկու ապիկարները մեկուսացնելու պայմանով զինքն աթոռ բարձրացուցին Գրիգոր ԺԳ. անունով: Այս անուանափոխութիւնը շատ պերճախօս փաստ մըն էր թէ անոնք որ այդ երկու ապիկար

կաթողիկոսներուն տեղ Սրապիոնը աթոռ բարձրացուցած էին, անոր նիւթական — վասնզի հարուստ էր — և բարոյական ու ուսումնական կարողութիւններէն օգտուելով կը սպասէին որ անիկա նոր լուսաւորիչ մը հանդիսանար և էջմիածնի բարոյական վերականգնումին հիմը դնէր: Սակայն Սրապիոն չյաջողեցաւ, վասնզի Դաւիթ և Մելքիսեդեկ իրենց պաշտօնանկութենէն զայրացած Շահ Աբասի դիմեցին և անոր միջոցաւ Սրապիոնը վանեցին աթոռէն:

Էջմիածինը մնաց նոյն անկարգութեան մէջ, անկարող ուրիշ կերպով իր հօտին պաշտպանութեան համար բան մը ընելու:

Սակայն Հայաստանի զանազան վանքերու մէջ առանձնացած եկեղեցականներ, անհատական ճիգերով սկսան բնազդաբար Հայ ազգային եկեղեցին պաշտպանել, աշխատելով եկեղեցական բարեկարգութեան և ժողովրդային բարոյականը բարձրացնելու — որքան կը ներէին դառն և եղկելի ժամանակները:

Անոնք նաև մեծ ճիգեր ըրին ազգին մէջ ուսում տարածելու և դպրոցներ բանալու:

Ազգային վերածննդեան աշխատող այս եկեղեցականներուն մէջ, որոնք ԺԶ. դարու վախճանին և ԺԷ. ի սկիզբը փայլեցան, առաջին տեղը կը զբաւէ յիշեալ

Սրապիրոն Ուռհայեցին, որ Ամիրի մէջ հաւաքելով բազմաթիւ աշակերտներ զանոնք զարգացուց:

Նոյնպէս յիշատակելի են Սրապիրոն վրդ. Օձտեղացին՝ որ Բաբերդի Վահանաշէն վանքին մէջ գործեց, Կարապետ Ձագ վարդապետը, որ Վանայ Վարազայ վանքին մէջ վարդապետներ և աշակերտներ հասցնելու աշխատեցաւ և ուրիշ վարդապետներ, որոնց գործունէութիւնը թէև վաղանցիկ՝ սակայն բոլորովին ապարդիւն չեղաւ:

1608 ին Սիւնեաց վաղեմի դպրոցին վերակազմութիւնը ազգային մտաւոր վերածննդեան մէջ կատարեց նշանաւոր դեր մը և կրթական գործին աւելի հաստատուն ձև մը տուաւ:

Ասոր նախաձեռնարկ եղան Սարգիս Պարոնտէր Սաղմոսավանքի եպիսկոպոսը և Մեծ-Անապատի առաջնորդը, և Տրապիզոնցի այրի քահանայ մը՝ Կիրակոս անուն, որոնք Երուսաղէմի մէջ իրարու հանդիպեցան և հոն Ֆախմ և Ֆաթան և Ֆախրհոսրդ որոշեցին կրօնաւորական բարեկարգութեան աշխատիլ և Եգիպտոսի ու Երուսաղէմի վանքերուն մէջ իրենց տեսածը Հայաստանի մէջ գործադրել: Արդարև դառնալով Հայաստան գիմեցին Սիւնիք, եւ

Տաթևի Հարանց Անապատը նորոգեցին և կազմակերպեցին և իրենց շուրջը հաւաքեցին ժամանակին ամենէն աչքառու դէմքերը, («անանի արդ, Վարդապետ, Եպիսկոպոս և Կահանայ») և բազմաթիւ աշակերտներ:

Սիւնեաց դպրոցին աշակերտները իրենց կարգին լուսաւորութեան գործին աշխատեցան, զանազան տեղեր ցրուելով և Տաթևու վանքին նման միաբանութիւններ հիմնելու աշխատելով:

Այսպէս Ներսէս և Ստեփանոս Մոկացի վարդապետները վանք մը հիմնեցին Լիմկոյի մէջ, ուրկէ ճիւղաւորուեցաւ Կլետուցի անապատը, Արիստակէս վրդ. Բարկուշատցի՝ որ Տանձափարախի անապատին հիմնադիրը եղաւ, Դաւիթ Շամքոռեցի՝ Ղարամանենց արքեպիսկոպոս տունէն՝ որ Չորեքագետի Անապատը հիմնեց և այլ ուրիշներ որոնք Սիւնեաց դպրոցին մէջ իրենց ուսածները տարածեցին:

Նոր ոգւով զարգացած կղերը անշուշտ Հայ եկեղեցւոյ տարապայման անկման դէմ մաքառելու պիտի նկրտէր եւ Մելքիսեդեկի կաթողիկոսութեան շրջանին խայտառակութեանց պիտի չհանդուրժէր: Հետեւաբար իր դատապարտելի արարքներով համբաւաւոր այդ կաթողիկոսը, փոխանակ քաջալերելու և խրախուսելու, շարունակ

հալածեց մտաւոր զարթման առաջնորդ հանգիսացող եկեղեցականները եւ գուցէ յաջողէր Սիւնեաց զպրոցը եւ խանգարել, եթէ անիկա հօր պաշտպանութեանը տակ չըլլար՝ պարսից Շահ Աբասի սիրելի հանգիսացած եւ անկէ հաւանօրէն Սիւնեաց շրջանակին իշխան կարգուած՝ Զուղայեցի Հախնազարի որդի Հայկազն իշխանին, որ կ'երևայ թէ սիրող մը եղած է ուսմանց եւ դպրութեանց:

Սկսուած շարժումը շարունակուեցաւ եւ զարգացած եկեղեցականներէն անոնք որ կրցան զիրք մը գրաւել, տիրող խայտառակութեան դէմ պայքար բացին:

Աստեցմէ մին էր Գրիգոր Կեսարացի, Սրապիոն Ուռհայեցիի բազմաթիւ աշակերտներէն երիցագոյնը, որ Կ. Պոլսոյ պատրիարքութեան աթոռը բարձրանալէ յետոյ պայքարեցաւ բոլոր լատինամիտներուն, մասնաւորապէս անբարեխիղճ ու անարժան Մելքիսեղեկ Կաթողիկոսին եւ անոր գաղափարակիցներուն հետ, միեւնոյն ատեն ցոյց տալով Արեւմտեան Հայոց մէջ մտաւորական շարժման նախակարագետը ըլլալու ձգտումներ:

Թերեւս շատ աւելի կարեւոր արդիւնքներ պիտի ցոյց տար եթէ քաղաքական դէպքեր ու մանաւանդ իր անձին դէմ հա-

լածանք ու պայքար չմղուէր տգէտ ու վարձկան կղերին կողմէ:

Իսկ Մայր Աթոռի ողբալի գրուածան վերջ տալու եւ էջմիածնայ վերանորոգիչը հանգիստանալու փառքը պիտի վիճակէր Սրապիոնի կրտսերագոյն եւ Գրիգոր Կեսարացիի երիցագոյն աշակերտ Մովսէս Տաթեւացիի, որուն համար խաչատուր վրդ. Կեսարացի, իրաւամբ կ'ըսէր. «Կրկին Լուսաւորից եղեւ Հայկազուն սեռիս, նորոգելով զՍուրբ Էջմիածին եւ զեղծեալ կարգս մեր, որ ի թուրքեակ յառաջեցան»:

Ք.

ԳՐԻԳՈՐ ԿԵՍԱՐԱՅԻԻ

ԾՆՈՒՆԴԸ ԵՒ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Գրիգոր ինչպէս իր իբր մականունը գործածած Կեսարացի կոչումէն ալ յայտնի է ծնած է Կեսարիա:

Իր ծննդեան թուականը յայտնի չէ, սակայն կրնանք ենթադրել թէ 1570էն ուշ չէ, վասնզի 1595ին վարդապետական գաւազան առած ատեն գոնէ 25 տարու եւ 1634ին՝ գոնէ 64 տարու՝ եթէ ոչ աւելի՝ ըլլալու էր «Կարէ հնաշեալ Զերափոյն եւ ցաւաքնոյ» (Գր.

Դարանադրի էջ 236) նկատուելու համար:

Իր մանկութեան շրջանին վրայ ծանօթութիւններ չկան: Միայն իր հղբօր-որդւոյն՝ Յակոբ քհնյ. Կեսարացիի յիշատակարանէն (*) գիտենք թէ հօրը անունն էր Եղիշուկ ու մօրը՝ Վարդ խաթուն: Ունէր Պաղտատար և խորբալ անուն եղբայրներ և թուխտար անուն քոյր մը:

Իր հօրը անունով Նաղապէս ալ կոչուած է և հասակին բարձրութեան համար Երէյանահասի (տե՛ս, Տրդատ եպս. Պալեան,

(*) Յակոբ քհնյ. Կեսարացիի յիշատակարանին խականը՝ այսինքն իր ձեռագիրը կը գտնուի Վիեննայի Մխիթարեանց Մատենադարանը (թ. 574, 593): Օրինակ մըն ալ Ղալաթիա Ազգ. Մատենադարանին մէջ որմէ ընդօրինակելով Բարգէն Կաթողիկոս հրատարակած է (տե՛ս, Կոլոտ Յովհաննէս պատրիարք, 1904, Վիեննա, էջ 78-80): Հաւանօրէն երրորդ օրինակ մը՝ — տարբերակներով — տեսած է Տրդատ եպս. Պալեան, որ զայն հրատարակած է (Հայ աշուղներ, հտ. Բ. էջ 203-208): Բարգէն Կաթողիկոս, ինչպէս կը տեսնուի, պակասաւոր հրատարակած է, վասնզի Կ. Պոլսոյ Ամեն. Տ. Մեսրոպ պատրիարքի արտօնութեամբ մեզի տրամադրուած նոր ընդօրինակութիւն մը աւելի ընդարձակ է քան այդ հրատարակուածը եւ ունի Տրդատ եպս.ի հրատարակածին բովանդակութիւնը:

Յակոբ քհնյ. Կեսարացիի մասին տե՛ս ՀԱ. 1909, էջ 371-373 եւ Աղանունի եպս. Միաբանք եւ Այցելութ էջ 320-321:

Հայ Գանձարայ, էջ 36, Մկրտիչ եպս. Աղաւնունի, Միաբանք եւ Այցելութ, էջ 87):

Իր նախնական ուսման ուր առած ըլլալը յայտնի չէ, սակայն անհաւանական չէ որ Կեսարիոյ մէջ ալ այդ դարուն կազմուած ըլլալին փոքր մանկանց ուսման համար դպրոցներ, թէեւ այս մասին որոշ տեղեկութիւն մը չունինք: Միայն գիտենք թէ թողատի մէջ այսպիսի հաստատութիւն մը կար, հաւանօրէն Ժ. Գարուն վերջերը հիմնուած, վասնզի Ստեփանոս Թոգատցի, որ 1601-ին ողբ մը նուիրած է իր հանգուցեալ եղբօրը՝ Տէր Յակոբ քահանային, կ'ըսէ (տե՛ս, Բաղճաճեղ, 1922, էջ 162):

«Սա Ժողովէր զմանկունս ի մի
Զուշիմ տղայք աշակերտքնի
Ուսուցանէր զվարըս բարի,
Զգիրք և զՍաղմոս, Յիսուս Որդի»:

Շատ հաւանական է որ այս տեսակ մանկանց ուսման նուիրուած անհատական հաստատութիւններ Կեսարիա ալ ունէր եւ հաւանօրէն անոնցմէ մէկուն մէջ ստացած էր Գրիգոր Կեսարացի իր նախնական ծանօթութիւնները, ուսանելով ընթերցում Ս. Գրոց, և թերեւ քիչ մը այլ ծանօթութիւններ:

Կեսարիա ուր իր մանկութիւնը կը բու-
լորէ Գրիգոր, այդ օրերուն ուսումնական
շարժման մասնակից ըլլալ կը թուի, մաս-
նաւորապէս շնորհիւ երկու կարկառուն
դէմքերու որոնք այս միջոցին կը փայ-
լին հոն:

Այս երկու դէմքերն են Յովհաննէս
եպս. Հղուեցի և Աստուածատուր եպս.
Տարօնեցի կամ Մշեցի:

Այս երկու եկեղեցականները կը թուին
ռահվիրաները եղած ըլլալ Կեսարիոյ շըր-
ջանակին մէջ մտաւորական շարժման:

Յովհաննէս եպս. Հղուեցի, 1570-76ին,
այսինքն Գրիգորի մանկութեան օրերուն
Թոմարզայի Ս. Աստուածածին վանքին
առաջնորդն էր: Տրդատ եպս. Պալեան կը
կարծէ թէ անիկա 1552-1553 ին իբր Կե-
սարիոյ առաջնորդ յիշատակուած Յովհան-
նէս Արքեպ.ին հետ միւսնոյն անձն է, սա-
կայն այս մասին որոշ փաստ մը չկայ:

Առաքէլ Դաւրիթեցի (էջ 11) Սրապիոն
Ուռհայեցիի աշակերտներուն կարգին կը
յիշատակէ «Յովհաննէս վրդ. ի Հղուոյ», որ
հաւանաբար այս եպիսկոպոսն է, որուն
օրով Թոմարզայի Ս. Աստուածածին վան-
քին մէջ մտաւորական շարժման մը ծաղ-
կումը կը տեսնուի, գլխաւոր դեկավարու-
թեամբ Աստուածատուր վրդ. Մշեցիի, որ

իբր ուսուցիչ կը պաշտօնավարէ հոն,
հասցնելով բազմաթիւ աշակերտներ, ինչ-
պէս կը հաստատեն ձեռագրաց յիշատա-
կարաններ. եւ մղում կուտայ մտաւորա-
կան շարժման բազմաթիւ ձեռագիրներու
ընդօրինակութեամբ:

Աստուածատուր եպս. Մշեցի յետոյ
իբր Վանահայր - Առաջնորդ Թոմարզայի կը
յաջորդէ Յովհաննէսի, և Կեսարիոյ և շըր-
ջակայից կրթական և ուսումնական շարժ-
ման առաջին ռահվիրաներէն մէկը կը հան-
դիսանայ:

Իր հոգեւոր հայրն էր «երաժիշտ եւ
քաղցրաբարբառ» Խաչատուր վրդ. և ու-
սուցիչը՝ «կուսակրօն» Մակար վրդ., որ
«գրչապետ» ալ կը կոչուի(*):

Վաւերագիր մը (Դիւան Հայոց պատմ.
Ժ. հտր. էջ 396-397) զայն ցոյց կուտայ
միաբան Սեբաստիոյ Ս. Նշան վանքին
1560-1578 ի ատենները, «այսն այն երե-
ւելի» նոր Կեսարիոյ, Թոմարզայի, Սեբաս-
տիոյ թերեւ նաեւ Խարբերդի շրջանակին
մէջ, ինչպէս նաեւ Երուսաղէմ, 1550 աւան-
թուականներէն մինչև նոյն դարուն վախ-
ճաննը մօտաւորապէս 50 տարի անխոնջ

(*) 1549 ին Գլակայ Առաջնորդ ըլլալը (Աղաւ-
նունի Մկրտիչ եպս. Միաբանք եւ Այցելութ, էջ
30) կասկածելի է:

կերպով աշխատած է, թէ իբրեւ գրիչ կատարելով բազմաթիւ ընդօրինակութիւններ ձեռագիրներու եւ թէ կազմելով եւ փրկելով կարգ մը ձեռագիրներ որոնք կորսուելու դատապարտուած էին:

Ասկէ զատ անիկա գործած է իբր ուսուցիչ եւ հասուցած է բազմաթիւ աշակերտներ, որոնցմէ մեզի հասած են յիշատակարաններ որոնք երախտեօք կը յիշեն իրենց ուսուցիչը եւ վարպետը:

Ան 1553 Յունվար 4ին Կեսարիոյ Ս. Կարապետի վանքն է ուր կը նորոգէ Աւետարան մը (այժմ Վենետիկ): 1562ին կը գրէ Շարականոց մը «ի յերկիրս Գաւրաց ի զիւղս Խնձորի» (Էջմիածնայ մատենադարան Թ. 1612): 1574ին դարձեալ Ս. Կարապետի վանքն է ուր կը գրէ Մաշտոց մը եւ 1578ին՝ Սեբաստիա ուր կը կազմէ 1389ին գրուած Ճաշոց մը (Թորգոմ արքեպս. Յոյակ Զեռաբրայ Սեբաստիոյ ՀԱ. 1926, էջ 240) եւ 1579ին՝ Թումարզայի Ս. Աստուածածին վանքը՝ ուր կը կազմէ 1222ին ի Սիւս գրուած Աւետարան մը: 1580ին կը տեսնենք զինքը Առաջնորդ Թումարզայի Ս. Աստուածածին վանքին (Իւլանդեան Թ. 3073) ուր սակայն շատ կարճ պաշտօնավարութիւն մը կ'ունենայ, վասնզի նոյն ուխտին առաջնորդութեան աթոռին վրայ 1582ին

կը գտնենք ուրիշ մը՝ Անտոն եպս. եւ զինքն՝ Երուսաղէմ, ուր կ'այցելէ ուխտաւորութեամբ (Զեռ. Թ. 661, Երուսաղէմ, Աղաւնունի եպս. Մեթաքսէ և Այցելու, էջ 30): Հոն 1583ին կը նորոգէ Յայսմաւուրք մը (Զեռ. Թ. 28, Երուսաղէմ): 1590ին տակաւին հոն է եւ կը կազմէ Սաղմոսարան եւ Ժամագիրք մը (Զեռ. Թ. 265, Երուսաղէմ, Աղաւնունի եպս., Նոյն, էջ 30-31): 1591ին տակաւին Երուսաղէմ է (Աղաւնունի եպս. էջ 275) եւ կ'ընդօրինակէ հոն Սաղմոս մը (Զեռ. Թ. 1597, Երուսաղէմ):

Հասուցած է Թումարզայի մէջ շատ մը աշակերտներ որոնք կը յիշեն իրենց ուսուցիչը «որ բազում աշխատութեամբ սնուց եւ ուսուց զիս ի գործս այս արհեստի»:

Մասնաւորապէս Գրիգոր անուն քահանայ մը, գրիչ՝ Աւետարանի (1572ին) Գանձարանի (1576) Շարականի (1582) եւ Ճաշոցի (1588), գրուած ամէնքն ալ Թումարզայի մէջ, կը յիշէ զայն իբր «գոռուցանող վարպետն» իւր, որ իբր «հեղաճողի եւ պիսկոպոս» «բազում աշխատութեամբ» կամ «ջանիւ ուսոյց մեզ»:

Այս երկու բեղմնաւոր եկեղեցականները՝ ինչպէս կը տեսնուի՝ Կեսարիոյ մէջ ճիշդ մանկութեան օրերուն Գրիգորի կը գործէին արդիւնաւոր կերպով:

Նշանակելի է որ հակառակ անոր որ Յովհաննէս եպօ. Հղուեցիէն ոչինչ կը մնայ մեզի հասած իբր գրաւոր աշխատանք կամ գրչագրութիւն և չի յիշուիր ուէ աշակերտ, 1574ին զայն կը կոչեն «քսնիքուն եւ ինքնա-րաւոր քաջ եւ արի... վարդապետ» և կ'ըսեն թէ «նա միայն եր մնացել յուսատ Հայոց ազգիս» (տե՛ս, Տրդատ եպօ. Պալեան, Յո-ցակ Հայ Զեռագրաց Ս. Առաքաւորին Նկնէցոյ Կեանքի, էջ 59)(*)։ Գրիգոր Կեսարացի իր ծննդավայրին այս շարժման ազդեցութիւնը կրած է և թերեւ այս ներշնչման տակ եղած է հետամուտ ուսման և զարգացման և դիմած է Ամիգ, ժամանակին ամենէն գլխաւոր և ամենէն զարգացած վարդապետին՝ Սրապիոն Ուռհայեցիի քով աշակերտելու համար։

Ինչպէս արդէն բացատրուեցաւ, ողբալի էր Հայերու կացութիւնը ժէ. դարուն վերջին կիսուն և էջմիածին բարոյապէս չափազանց անկեալ կացութեան մը մէջ կը գտնուէր։

(*) Որչափ որ այս յիշատակարանը պարունակող Զեռագիր Գարոզագիրքին գրութեան վայրը անձանօթ է, սակայն ձեռագրին Կեսարիա գտնուելէն կրնանք հետեւցնել թէ անիկա տպահովաբար կը պատկանէր Յովհաննէս եպօ. Հղուեցիի։

Հայ Եկեղեցին ճգնաժամ մը կ'անցընէր։ Օտար յարձակումի մը ենթարկուած էր առանց ունենալու ինքնապաշտպանութեան ուէ միջոց։ Հայ վանքերը գրեթէ բոլորն ալ անչքացած էին։ Հազիւ մի քանի վանքերու մէջ կը պլպլար ուսման ու կրթութեան կանթեղը, զոր վառ պահել կը ջանային մի քանի եկեղեցականներ սոսկ անհատական նախաձեռնութեամբ, և կարծես բնագոյով մղուելով Հայ Եկեղեցին զօրացնելու ջանքեր ընելու։

Այս անհատներէն մին էր Բարսեղ վրդ. Գաւառցի (* 1615) որ Բաղէշի Ամրտուու հին ու քայքայման հասած վանքը քակեց և «ինքն վերստին հիմնարկեալ շինեաց եւ կասարեաց զքովսնդակն, զեկեղեցին եւ զսնեռն եւ այլն որ ի նոսա» (Դաւրիժեցի)։ Յետոյ վա-յելչացուց Ամրտուու հին Դասարանը, մշակելով արտաքին գիտութիւնները, որոնց գլխաւորներն էին քերականութիւն և փիլիսոփայութիւն, միշտ Դաւիթ Անյաղթի խրթին և մթին թարգմանութեանց վրայ։ Բարսեղ որ էր «յոյով աշակերաց սեր» իր Դասարան մէջ ճանչցուց անոնց «արսափն գիտութիւնները»։ Բարսեղ վրդ. «յինքնեկ իսկ գիտակ եր քե գիտութիւն արսափն ինստից եւ քերականութեան ո՛չ զոյ ի մէջ վարդապետացն Հայոց, եւ ինքն մեծաւ տառապանքով ըղձայր քե-

րեւս հասանել տակ գիտութեան, ոչ միայն վասն իւր, այլ մանաւանդ վասն ազգին, զի արծարծեալ սիւնեացի ի մէջ ազգիս Հայոց, որպէսզի ամենեւեմ հասցեն տակն շնորհաց եւ գիտութեան: Վասն որոյ յարածամ տունալ ի ձեռն իւր զարտաքին զիրքն, եւ քեպէս ոչ զիսեր, այլ անյայտ եւ անձանձիր ընթերցող, եր զի ուրեք հասաներ ի վերայ տեսութեան եւ մտաց բանին, եւ եր զի ոչ, բայց նա ամենայն ջանիւ առանց ճանձնաւարաց միջ ընթերցող: Բարսեղ վրդ. իր մահուան մօտ, իբր «անդառնալի կտակ մահու» իր աշակերտներուն կը յանձնարարէ միայն կարգաւ և անձանձորոյ կարգաւ:

Իր աշակերտներուն մէջ կը յիշուին Ներսէս Բեղլու եւ ասոր աշակերտներէն Մեղրիսեթ վրդ. Վժանցի, որ Մովսէս Տաթեացի կաթողիկոսին տառն էջմիածինի մէջ հաստատեց արտաքին գիտութեանց դասը՝ 30 աշակերտներով՝ արեղայ և աշխարհական խառն (Առաւել Գաբրէլեան, գլ. ԻԹ. և Բարսեղ վրդ. Կիւլէսէրեան, Կապ. էջ 2-3):

Տաթեացիի գաւազանէն՝ Երզնկայի Կայիփոսի վանքին ուսումնարանին ծաղկեցնող Յովհաննէս Համլէնցիի (* 1497) աշակերտներուն երէց ճիւղին կը պատկանէր Ամրտուլու հիմնադիրը Բարսեղ Գա-

ւառցի, մինչ անոր կրտսեր ճիւղին կը պատկանէր Ղուկաս Կեղեցի «մեծ վարդապետ» (Առաւել Գաբրէլեան, էջ 10) «որ եր զոչիս ամենայն վարդապետաց ժամանակին»:

Այս վարդապետին գլխաւոր աշակերտն էր Սրապիոն Ուռհայեցի՝ որ Ղուկաս Կեղեցիէն՝ 1586 Վրէտ. 20 ին ստացաւ վարդապետական աստիճան Ամիդի մէջ, որուն առաջնորդն էր Սրապիոն:

Գաւրիէեցի (էջ 10) կը վկայէ թէ «դիմեալ գային առ նա յամենայն աշխարհաց ի մանկանց եկեղեցւոյ ցանկացողք իմաստութեան առ ի յաւուրն Ս. Գրոց, եւ նա իբրեւ զգորտաբեր կենդանւոյ զպատփութն ամենեցուն զոյսացունէր, Կանգնէ կարգեաց դասարանն քրոյ աշակերտաց՝ և ուսուցանէր զամենեւեմ, որք մտնէին յաշակերտութիւն նորին, յորոց աշակերտացն բազումք եղեն՝ արք երեւելիք եւ անունաւորք»: Սրապիոն «երեւելի եւ փառաւոր» էր «յաջա ամենեցուն, ոչ միայն ի մէջ մերոյ ազգիս Հայոց, այլ եւ Հոռոմոց եւ Ասորոց, եւ Մահմեդականաց որ ոչ տալանայր առ նա գործ՝ զոր ինչ եւ կատարէր կենցաղական»:

Այս տողերը ցոյց կուտան թէ Ղուկաս Կեղեցի և կամ աւելի՝ Սրապիոն Ուռհայեցի, Ամիդի շրջանակին մէջ հիմնած էին ոչ նուազ կարեւոր դպրոց մը քան Ամրտուլու համալսարանը:

Ղուկաս Կեղեցիի մէկ ուրիշ աշակերտը՝ Պետրոս վրդ. Կարկառեցի (երբեմն առաջնորդ Հալէպի և յետոյ հակաթոռ կաթ. Կիլիկիոյ 1601–1608 փետր. 24 *) Կիլիկիոյ շրջանակին մէջ ջանադիր եղաւ վարդապետարան մը հաստատելու և իրապէս հասցուց բազմաթիւ աշակերտներ (Տօքթ. Վահրամ Յ. Թորգոմեան, Սրահայր Պարոն-Քիւն 1913, էջ 354), ինչպէս իրեն ժամանակակից Կիլիկիոյ օրինաւոր կաթողիկոսը՝ Յովհաննէս Այնթապցին (1601–1627) որ նոյնպէս Տաթևու գաւազանէն էր։ Յիշատակարան մը կ'աւանդէ թէ Պետրոս Կարկառեցի և ուրիշ վարդապետներ, Կիլիկիոյ այլևայլ քաղաքներուն մէջ տարածուելով Սիսի աթոռին անդին զարդուց և կահից առիթ են եղած, մանաւանդ անդին մատենից և գրեանց (Հ. Տաշեան, Մայր Յոյակ, էջ 359)։

Նոյնպէս ժամանակակից յիշատակարաններ ցոյց կուտան թէ ԺԶ. դարուն վերջերը կային տակաւին ուրիշ վանքեր, ուր կը դասախօսէին անուանի վարդապետներ։ Այսպէս Վարազայ վանքին մէջ կը յիշուի «սահեգիր» Բարսեղ վրդ. Աւանցի, որ էր քեռորդի և աշակերտ անուանի «Չարալ» Կարապետ վրդ. Արարքցիի (ՀԱ. 1910, էջ 65–79)։

Նոյնպէս Կ. Պոլսոյ մէջ նախաքայլեր կ'առնուէին։ Յիշատակարան մը կը վկայէ

թէ «երեք վարդապետք են Սասնայոյ ֆաղսիկն. Յակոբ Զեյթունցիին որ դաս կու հրաւեր զԱւեսարանն Մասթնուսան, Մաղաֆիս վ. Թոխաքեցի դաս կ'աւեր Արարածֆն, և Չաֆարիս վ. Վանեցիին աւեր զԽորհուրդիկն Մեկինիչ և եր Սասնայոյ ֆաղսի իբրեւ զերկինս և կամ ժառանակ Կոստանդիանոսի և զԹարգմանացն» (ՀԱ. 1910, էջ 65–79)։

Բոլոր այս ուսումնական վարդապետները ու իրենց դասարանները՝ մեծագոյն մասամբ արդիւնք Սիւնեաց դպրոցին, զանազան չափով դեր կատարեցին Հայ կրթական ու ուսումնական վերազարթման մէջ։

Այս դպրոցներուն մէջ Սրապիոնի կամ Ամդայ դպրոցը, որ կերպով մը շարունակութիւնն էր Սիւնեաց դպրոցին, Հայ Եկեղեցւոյ լուսաւորութեան և պայծառացման ամենէն կանուխ սատար հանդիսացողը եղաւ, և յառաջապահը՝ Ամրտոլու դպրոցին, որ ինչպէս յայտնի է աւելի տեւական ու երկար, և հետեւաբար աւելի արդիւնաւէտ շրջան մը բոլորեց։

Սրապիոնի դպրոցին նկարագիրը ո՛չ թէ դարուն լուսաւորութեան մէկ արտայայտիչ ցոլացումն է, այլ իր ունեցած մըտաւորական, բարոյական և գործօն հանգամանքներուն մէկ շքեղ պատկերը, ինչպէս որ հիացմամբ կը վկայէր ժամանա-

կակից պատմիչը, ըսելով որ ամէն կողմէ իրեն կը դիմէին:

Ան ճոխ ու փայլուն հունձք մը ունեցաւ Սրապիոն Եդեսացիի քրտնաթոր աշխատուածութեամբ: Այդ դպրոցէն է որ բարձր մտքի և լաւագոյն գործունէութեան տէր կարգ մը եկեղեցական գէմքեր երեւան եկան, որոնք ժէ. գարուն առաջին կէսը իրենց կախարդիչ հմայքին տակ պահեցին (Գ. Գապպէնձեան, Հայ Խաչապետ, Բ. Տարի, էջ 68):

Այս աշակերտներուն մէջ առաջին տեղը կը գրաւէր Գրիգոր Կեսարացի, որուն երբ Ամիգ դացած ըլլալը չենք գիտեր, սակայն կը թուի ըլլալ անդրանիկ աշակերտը Սրապիոնի, հետեւաբար ոչ ուշ քան 1585 Տիրապէքիր պէտք է գացած ըլլայ:

Կեսարացիէն զատ կը յիշուին նաեւ Բարսեղ վրդ. Մարմանցի, որ Սրապիոնի կը յաջորդէ իբր առաջնորդ Ամիգի, Յովհաննէս վրդ. Ուռհայեցի, առաջնորդ Եդեսիոյ և փոխանորդ Կիրակոս Երեւանցի պատրիարքին «որ առաջնորդութեամբ և աւանդեցաւ հաւատարմական արհեստի եր քաջ հմուտ(*)»:

(*) Յովհաննէս Ուռհայեցի ունեցած է բազմաթիւ ձեռնաստիկ աշակերտներ, որոնցմէ էր՝ Սիսի Մինտէրժի մականունանալ Խաչատուր կաթողիկոսը (1657-1663) (տես Տոր. վ. Թորգոմեան, Ասամպոյ Պատմութիւն, էջ 365 եւ 371): Երեմիա Զէ-

Արիստակէս վրդ. Տարօնեցի «որ եր կասարեալ գիտող երաժշտական երգոց եւ եղանակաց», Յովսէփ և Յովհաննէս վարդապետք Հոգեացի, Յովհաննէս վրդ. Քաջբերունուոյ «այսինքն յԱրմիշոյ»:

Իսկ մասամբ Սրապիոնի և մասամբ Գրիգոր Կեսարացիի աշակերտեցաւ Մովսէս Սիւնեցի «որ եղև յառաջնորդ արեւելեայ մասին յաշխարհիս եւ նորոգող Ս. Էջմիածնի»:

Գրիգոր Կեսարացի իբր ուսումնաստեղ պատանի պէտք է կանուխէն դիմած ըլլայ Սրապիոնի քով որ իբր «ճիւղերայոյս եւ խաւրագնագեաց ձգնաւոր» և «անյաղթ փիլիսոփայ» (Յակոբ քնյ. Կեսարացի), անշուշտ մեծ տպաւորութիւն թողած է իր աշակերտներուն վրայ:

Դարանաղցի, որ հակառակորդ մը եղած է Գրիգորի, խօսելով Սրապիոնի վերայ կ'ըսէ թէ «եղև աշակերտս սորին, նախ-

լէպին Ուռհայեցին կ'անուանէ նաեւ «հռետր»: Ասկէ կը հասկցուի թէ Յովհաննէս ալ իր կարգին աշակերտներ հասուցած է:

Իրեն համար Հ. Ներսէս վրդ. Ակինեան կ'ըսէ թէ քարեկամական յարաբերութեան մէջ էր Հռոմի հետ (ՀԱ. 1934, էջ 237): Իսկ անոր տրուած Տիգրանակերտի արքեպիսկոպոս տիտղոսը սխալ մըն է կարծեմ (նոյն) վասնզի անիկա իր ծննդավայրին՝ Եպիսկոպոսն էր:

Կեսարացի Գրիգորն որ ժամանակ մի ապստամբ եկաց ի նկանե, վասն իւր խստապարտնոց եւ գոռոզ քարոզցն, եւ ապա հնազանդեցաւ, եւ հառ գաւազան ի նկանե» (Դարձաւոր, էջ 368):

Եթէ Դարանաղցի այս տեղեկութիւնը վաւերական համարենք, Գրիգոր վրդ. Կեսարացի, որ 1585ին կամ անկէ քիչ յետոյ, այսինքն Սրապիոն վարդապետի ուսուցանելու իրաւունք և վարդապետական գաւազան ստանալէն քիչ յետոյ պէտք էր անոր աշակերտած ըլլար, քիչ ընդհատուածով մը, այսինքն պահ մը անկէ հեռանալով, մինչեւ 1595, պէտք է անոր քովը մնացած, այսինքն մօտաւորապէս տասը տարուան աշակերտութեան շրջան մը բոլորած ըլլայ Ամիդի մէջ, «առ ոտս Սրապիոն վարդապետի», ինչպէս կ'ըսէին այն տոնն:

Այս տասնամեակի (1585—1595) ընթացքին է որ հաւանօրէն ստացած է իր կրօնաւորական կարգը Ամիդի մէջ, ուր կը ստանայ նաև գաւազան Սրապիոնէն, 1595ին, ըստ Յակոբ քհնյ. Կեսարացիի:

Ասով կը լրանար ըստ Հայ Եկեղեցւոյ կարգերուն և կանոններուն իր նախապատրաստութիւնը և կը մտնէր կեանքի ասպարէզ:

Փ.

ԳՐԻԳՈՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏ
ՆՈՒԻՐԱԿ - ԺՈՂՈՎԱՐԱՐ ԵՐՈՒՍԱԶԷՄԻ

Վարդապետական աստիճանը ստանալէն յետոյ շատ օրոշ չէ որքան ատեն տակաւին մնացած է Ամիդ իր վարդապետին և ուսուցիչին քով: Իր եղբորորդին վարդապետական գաւազանը ստանալը ըսելէ յետոյ անմիջապէս կը յարէ թէ «զնաց ի Յիզակիայ, վասն Ս. Երուսաղիմայ պատշուցն ի ժամանակս Տէր Ազարիա կաթողիկոսին»:

Ազարիա կաթողիկոս (1584 Փետրուար 25—1601 Յունիս 2 *) Ժամանակին ամենէն գլխաւոր ուսումնականներէն էր. «աւագ վարդապետն ժամանակին» (Դարձեցի, էջ 318) որ «ի քարոզութեան եւ ի դաստիարակման ի վարժերոյ զքաղաքիսն աշակերտաց ոչ դասարեաց»: Իր երեւելի աշակերտներն էին Յովհաննէս Այնթապցի «երամիշ եւ քարձ-րաքարքառ քարոզ տեղեկաց», որ իբր Կիլիկիոյ կաթողիկոս իրեն յաջորդեց, և Յակոբ վրդ. Զէյթունցի, որ կարևոր դեր կատարած է Կարին և մանաւանդ Ռոտոսթօ, և «այլ աշակերտք քաղաքիս, որպէս Մեարոյր . . . Տաթեւացի որ ոչ յեղիարեաց եւ վաղաքան եղեւ եւ Խարբերացի Մկրտիչ անուն մի, որ

մականուն խղճուկ ասի, վասն առաւել հյոռ
եւ հնազանդ շինելոյն» (Դարձադէ, 318-20):

Ազարիա, որուն անունով խարդախութեամբ դաւանութեան գիր մը առնուած էր մինչև 1595, այսինքն Դրիգոր վրդ-կեսարացիի դաւազան ստացած տարին, տազնապներու մատնուած էր մասնաւորապէս Տիրատուր Սսեցի հակաթոռ կաթողիկոսին պատճառով:

Դարանաղցի կ'ըսէ թէ Ազարիա «յառաջ քան զկարողիկոս շինելն երկար ազանեւ եւ յետոյ քոյրանորքեցաւ, փոխեաց զգործին եւ զգեւսն» բայց չգաղթեցաւ դասասացութենէ:

Անհակառակ կաթողիկոսութիւնը ձեռք բերելէ յետոյ «Ազարիա նստեւ ի Հաղապ եւ հովուեւ զհօս իւր, մանաւանդ հոգ սանեւ Ս. յերուսաղէմայ, որ ի ժամանակին յայնմ իսկ իսկս առաւել սազնապի եւ եւ ի մեծ վստկի կայր մեր վանքն Հայոց Սուրբ Յակոբն՝ ի յառաջնորդութեան Դաւթի եպիսկոպոսին» (Դարձադէ, էջ 320):

Այս տազնապը և վտանգը Երուսաղէմի պարտքն էր: «Դաւթիս անհուն եւ անվար պարտական եւ արարեւ զՍուրբ Յակոբն եւ ըզՍուրբ Յարութիւնն, զանկնայն արքութիւնն՝ զոսկեղեն եւ զարծարեղեն, զխաչ եւ զոսկեսուփ անեսարանքն եւ շուրջառքն գրաւ հին եղեալ մօտ յարապ սանկացն» (նոյն):

Այնպէս որ Դարանաղցի կ'ըսէ թէ երբ Դաւթի ժամանակ ինքն Երուսաղէմ գնաց «մեկ խաչ չկայր եւ ոչ ինչ արքութիւն կամ ապստփ զարդուց, մերկացուցեւ եւ զանկնայն» (նոյն):

Ազարիա կաթողիկոս, որուն վիճակն էր Երուսաղէմ այն տեսն, իմանալով (*) այն բոլոր չարիքները և նեղութիւնները, զորս կը կրէր Ս. Աթոռը թէ երկրին բնակիչներէն և թէ քաղաքապետին ու գլխաւոր շէյխերուն հարկապահանջութիւններէն որոնք բոլորովին անզարդ ու լերկ թողած էին վանքը (Սաւալան, Պարթ. Երուսաղէմ, էջ 562), կ'ուզէ դարման տանիլ այս կա-

(*) Սաւալան կ'ըսէ թէ 1600ին իբր ուխտաւոր Երուսաղէմ ուղեւորելով անձամբ տեսած է Աթոռին վիճակը, եւ ասոր իբր փաստ կը ներկայացնէ Երուսաղէմի թ. 338 Զեռագրին յիշատակարանը, ուր կը կարդանք. «Արդ գրեցաւ ի քվիս Ռեթ (= 1600) ի Բաղէ, ի դառն եւ ի չար ժամանակիս, զոր անօրէնք յամէն դիմաց նեղեն, զբիւսոնեայս, որ ի բազում հարկապահանջութեամբ յազգէն սկիւբացոց բազում պարտքս անկեալ էր ի վերայ Երուսաղէմայ եւ Երուսաղէմ կայր ի գերութեան նոցա: Զոր ՏԵՍԵԱԼ եւ լուեալ սուրբ վարդապետն Ազարիա, որ էր յայնմ ժամանակի հայրապետ Սրսայ եւ փղձկայր ի սրբի իւրում: Այս յիշատակարանին մէջ զործածուած անտեալ բառը չեմ կարծեր որ իրաւունք կարենայ տալ Սաւալանի ուխտաւորութիւն մը ենթադրելու 1600ին, մանաւանդ որ զայն կ'անգիտանայ Դարանաղցի, որ ժամանակակից է:

ցութեան, բայց «ոչ զիսեռ թե զինչ արասցե
եւ ի սրէյութենէ՝ հոգոյ արոյ կարկ զլսաւ ե-
րանեղ յերկիրն Հայոց առնուչ զողորմութիւն
ըստ Պողոսի, ասնեղ եւ ազատեղ զԵրուսաղեմ ի
յայրազգաց եւ եկեալ եկաւ քաղաքս ի քա-
ղաքս Բաղէշ» (Թ. 338, 2 եւ. Երուսաղէմի)։

Դարանաղցի այս մասին ունի աւելի
մանրամասն տեղեկութիւններ։ Անիկա կ'ը-
սէ թէ Ազարիա կաթողիկոս «հոգ արեալ
ժողովեաց բազում վարդապետս, եկեալ ի յԱ-
ւիր քաղաք Լուսեալ առ մեծ Պետրոս Կաթողի-
ցին, որ աւագ վարդապետ էր, եւ առ մեծն
Սրապիտն Ուռփայեցին, որ Աւքայ էր առաջ-
նորդ, եւ երկոյն իբրեւ զղաքաւ ջահից փայ-
լիկն ի Միջագետս եւ անդ արարին հետս փոր-
կութեան եւ ազատութեան պարտոց Սուրբ յԵ-
րուսաղեմայ» (Գր. Դարանաղցի, 321)։

Հոն կ'որոշուի որ Սրապիտն վրդ. Ուռ-
փայեցի հանգանակէ Ամիդ, Միջագետք եւ
«զառնեալն Մարաց ասնն քաղաք», Ազարիա
կաթողիկոս Սեբաստիա եւ անոր մերձակայ
նահանգները՝ Թոգաթ, Դաղատիա, Հալէպ
եւ բովանդակ Կիլիկիա, եւ Պետրոս վրդ.
Կարկառեցի՝ Կարնոյ փառայութիւնը շրջա-
կայքով։ Դարանաղցի, որ ասոնք կը պատ-
մէ, յատկապէս կը շեշտէ թէ Ազարիա կա-
թողիկոս եւ Պետրոս վրդ. Կարկառեցի յանձն
առին հանգանակութիւնը իրենց աշակերտ-

ներով (նոյն, էջ 321) եւ կ'ըսէ թէ «Ազարեմ
աղաթիւեաց զառնեալն վարդապետս եւ զեպիս-
կոպոստնս ի վիճակս իւր (նոյն)։

Այս վարդապետներու շարքին մէջ էր
նաեւ Գրիգոր վրդ. Կեսարացի, Սրապիտն
Եգեսացիի գլխաւոր աշակերտը, որ այս-
առթիւ կը զրկուի Ամիդէն ուղղակի Կ. Պո-
լիս, հաւանօրէն 1601ի սկիզբները (Յակոբ
Դէնյ. Կեսարացի)։

Գրիգոր վրդ. Կեսարացիի այս ժողո-
վին մասնակցած ըլլալը միայն իր եղբոր-
որդին է որ կը յիշէ, սակայն բնաւ ան-
հաւանական է, քանի որ Դարանաղցի կը
հաստատէ թէ Ազարիա հաւաքած էր «քա-
ղաք վարդապետս»։ Այդ հաւաքուածներէն
դուրս չէր կրնար մնալ Կեսարացին, որ ար-
դէն կա'մ Ամիդ էր իր ուսուցիչին մօտ,
կա'մ Կեսարիա դարձած էր եւ հոն կը պա-
րապէր աշակերտներ հասցնելու։

Եթէ Ամիդ էր՝ ոչ մէկ տարակոյս թէ
անիկա մասնակցեցաւ ժողովի եւ ժողովա-
րարութեան յղուած վարդապետներէն մէ-
կը եղաւ։ Եթէ Կեսարիա էր, դարձեալ շատ
հաւանական է որ Ազարիա զայն կանչած
ըլլայ Ամիդ, քանի որ Կեսարիա վիճակ էր
այն ատեն Կիլիկիոյ եւ իր վիճակին մէջ գրտ-
նոտող այդ վարդապետը ապահովաբար չէր
անտեսուած, մանաւանդ անոր Սրապիտնի
հետ ունեցած կապը նկատի առնելով։

Սակայն Գրիգոր վրդ. Կեսարացի արգեօք իրապէս իր ծննդավայրը դարձած էր. ասիկա խնդիր մըն է որուն դրական պատասխան մը տալ կարելի չէ վստահութեամբ: Հ. Ներսէս վրդ. Ակինեան կը կարծէ թէ 1595ին վարդապետական գաւազան ստանալէ յետոյ հեռացած է Վարդապետէն (ՀԱ. 1933, էջ 164), բայց ո՞ր գացած է չէ ըսած:

Օրմանեան կը կարծէ թէ 1595էն յետոյ Կեսարիոյ առաջնորդ եղած է (Ագթապահ, էջ 2310) և անկէ է որ Կ. Պոլիս անցած է(*):

Սակայն երկու կարծիքներն ալ յենած չեն որեւէ վաւերագրի վրայ:

1595-1601 թուականներուն անիկա չի յիշուիր իբր առաջնորդ Կեսարիոյ ուէ յիշատակարանի մէջ: Իր եղբորորդին՝ Յակոբ քհնյ. Կեսարացի այս մասին լուռ է և իր գրածէն այնպէս կը հասկցուի թէ անիկա Տիարպէքիրէն ուղղակի Կ. Պոլիս գացած է: Ասոր ուժ կուտայ Յակոբ քհ. Կեսարացւոյ

(*) Օրմանեան նոյն իսկ անոր եպիսկոպոսական ձեռնադրութեան թուականը 1598 նշանակելով (Ագթապահ, էջ 2310) կերպով մը անոր առաջնորդական պաշտօնավարութեան սկիզբը ճշգրտել կը կարծէ, սակայն դիտելի է որ, ինչպէս պիտի տեսնուի, Գրիգոր վրդ. Կեսարացի 1602ին եպիսկոպոս ձեռնադրուած է ո՛չ թէ Կեսարիոյ այլ Կ. Պոլսոյ վրայ:

զՎարուց Գրիգոր Կեսարացւոյ կից յիշատակարան մը (Ձեռագիր Թ. 574, Վիեննայի Մխիթարեան Մատենադարանին), ուր կը կարդանք թէ «գրեցաւ եւ աւարեցաւ սուրբ սառս ի քիսկսկոսքեանս Հայոց ՌԾ (= 1601) եւ Սեպտեմբեր ամսոյ ի յեղն՝ Հոկտեմբերի Աւարե Բշ.ի, ձեռնաւք... Գրիգոր երեցոյն...: Արդ յիշեցիք զքաջ արքունապետ Հայաստանայց աշխարհի գեղ Գրիգոր քաջ փարիսկէսն ձեռն, որ է սուրբ հոգւով եւ մարմնով մարմնով, եւ յի ամենայն շնորհով աստուծային քանիցն, որ է պարծաւի ամենայն աշխարհի Հայաստանայց, որ եւ գրեւ փափաքեալ եւ զպսակագիրս յիշատակ քարին»:

Եթէ Կեսարիոյ առաջնորդութիւնը ձեռք բերած ըլլար՝ շատ հաւանական է որ այս չափազանցեալ գովեստներու կարգին այս հանգամանքն ալ յիշուած պիտի ըլլար, ինչ որ չէ եղած:

Հետեւաբար շատ հաւանական է ենթադրել թէ Գրիգոր վրդ. Կեսարացի 1595էն 1601 կա՛մ Տիարպէքիր իր ուսուցիչին՝ Սրապիտնի քով մնացած է և կամ Կեսարիա, իր ծննդավայրը, ինքն ալ իր կարգին աշակերտներ հասցնելու զբաղած, 1601ին և Երուսաղէմի պարտքին համար Սրապիտնի հրամանով Կ. Պոլիս մեկնած է, Ամիգի գումարման անձամբ մասնակցելէ յետոյ:

Պ.

ԿԵՍԱՐԱՅԻՒ ԱՌԱՋԻՆ ՊԱՏՐԻԱՐԳՈՒԹԻՒՆԸ
ԵՒ

ԵՊԻՍԿՈՊՈՍՈՒԹԵԱՆ ԱՍՏԻՃԱՆ ՍՍԱՆԱԼԸ

Կ. Պոլիս թէ՛ իր աշխարհագրական և թէ՛ իր քաղաքական գիրքին բերմամբ բացառիկ կարևորութիւն մը ունեցած է Հայոց համար, Օսմանեան տիրապետութեան ենթարկուելէն յետոյ, երբ հոն հաւաքուած են զանազան գաւառներէ Հայեր, որոնք ներքին գաւառներու հետ առևտրական և սեղանաւորական յարաբերութիւններ կը մշակէին:

Կ. Պոլիս, իբր մայրաքաղաք կայսրութեան, կը համարուէր սիրտը պետութեան: Թուրքիոյ Հայոց պետութեան հետ ունեցած յարաբերութեան միակ խողովակը Կ. Պոլսոյ պատրիարքութիւնն էր, որ հետըզհետէ աւելի որոշ կազմակերպութիւն մը և քաղաքական հաստատուն հիմնարկութիւն մը կը դառնար:

Կ. Պոլսոյ պատրիարքները ժամանակի ընթացքին հետզհետէ աւելի կ'ընդարձակէին իրենց իրաւասութիւնը և ձեռք կը բերէին աւելի մեծ հեղինակութիւն: Կ. Պոլսոյ Հայ գաղութը՝ իբր պատրիարքութեան անմիջական ենթակայ, կը ստանար իր

կարգին հեղինակութիւն և ազդեցութիւն գաւառներու վրայ:

Կ. Պոլսոյ Հայ գաղութը կեդրոն դարձաւ բովանդակ թուրքիոյ սահմաններուն մէջ բնակող Հայերուն, շնորհիւ քաղաքին բացառիկ գիրքին:

Անոր իբր մայրաքաղաք ունեցած քաղաքական նշանակութիւնն էր որ քաղաքին անուանապէս «պատրիարք» տիտղոսով այլ սակայն իրականապէս սոսկ եպիսկոպոսական պաշտօնով եկեղեցականներուն կու տար մասնաւոր գիրք մը՝ մանաւանդ ԺԵ. դարէն յետոյ, երբ Կ. Պոլսոյ եպիսկոպոսը իրեն ստորագաս կ'ունենար ուրիշ առաջնորդութիւններ, որոնց հանգամանքը և իշխանութիւնը կառավարութեան առջեւ պաշտօնապէս միայն Կ. Պոլսոյ Պատրիարքին միջնորդութեամբ կրնար ձգուիլ:

Կ. Պոլսոյ պատրիարքութիւնը ասով իրապէս ոչ միայն կ'ըլլար «առաքին ի հաւատարմ» կամ «նախապահ թեմ» այլ աւելի բան մը, կրօնական տիրապետութիւն մը: Իրեն կ'ստորագասուէին նոյն իսկ քաղաքականապէս կաթողիկոսներ՝ որոնց հաստատութեան հրովարտակները Կ. Պոլսոյ պատրիարքները պիտի ստանային:

Այսպէս Կ. Պոլսոյ Հայ պատրիարքութիւնը կ'ստանար բացառիկ կարևորութիւն

մը և զայն ձեռք բերելու համար չարաչափ
ու փառասէր եկեղեցականներու միջև կը
բացուէր պայքար մը: Աթոռը յափշտա-
կելու համար ամէն տեսակ անուղիղ մի-
ջոյններ կը կիրարկուին, մասնաւորապէս
կը տրուէ մեծագումար կաշառք և շատ
քիչ անգամ է որ ժողովուրդին ձայնը լը-
սելի կ'ըլլայ: Ամենէն ճարպիկը ու ամե-
նէն հարուստը յաճախ կը գրաւէ աթոռը
և կը կեղեքէ ժողովուրդը՝ որչափ որ կըր-
նայ:

Հետեւաբար գրեթէ միշտ ժողովուրդը
դժգոհ էր իր առաջնորդներէն և զանոնք
տապալելու տրամադիր:

Ամէն անգամ որ նոր դէմք մը տես-
նար՝ անոր կը յարէր և կը յուսար զայն
ծառայեցնել իր նպատակներուն, դէմ հա-
նելով օրուան իշխանաւորին: Յաճախ յու-
սախաբութիւնը շուտով կը յաջորդէր,
վասնզի նորը հինը փնտռել կուտար: Եր-
բեմն այդ հինը վերստին կը բերուէր իշ-
խանութեան կամ նոր մը կը փնտռուէր:
Այնքան յուսախաբութեանց մատնուած
էին որ տակաւին չէին կրցած վերջնական
ձև մը տալ ու որոշել թէ աթոռը բնիկի մը
թէ եկտորի մը, էջմիածնայ եպիսկոպոսի
մը թէ Կիլիկեան վիճակաւորի մը պէտք է
տան: Ամենէն ալ դժգոհ մնացած էին:

Երբ Գրիգոր վրդ. Կեսարացի Կ. Պոլիս
հասաւ՝ հազիւ թէ նոր հաստատուած էր
էջմիածնայ հեղինակութիւնը Կ. Պոլսոյ վը-
րայ, ուր մինչև Մելքիսեդեկ կաթողիկոսի
պատրիարքութիւնը (1599-1600)՝ վանմամբ
անկէ Կիլիկիոյ կաթողիկոսի մը՝ Տիրատուր
Սսեցի (1596-1599) գրեթէ գերակշիռ եղած
էր Կիլիկիոյ ազդեցութիւնը:

Սակայն Մելքիսեդեկ կաթողիկոս Գառ-
նեցի և իր ձեռնասուէնը՝ Յովհաննէս Խուլ
Կ. Պոլսեցի, որ իրեն յաջորդած էր, յու-
սախաբ ըրած էին Կ. Պոլսոյ ժողովուրդը
ոչ միայն իրենց վարք ու բարքով այլ նաև
իրենց դաւանական ըմբռնումներով, այն-
պէս որ նոր յուսախաբութեան մը մէջ էր
ժողովուրդը երբ Գրիգոր վրդ. Կեսարացի,
իբր Կիլիկիոյ կաթողիկոսին կողմէ յղուած
նուիրակ-ժողովարար մը երեցաւ Կ. Պոլ-
սոյ մէջ 1601ին:

Իր յայտնութիւնը՝ շուարած ժողո-
վուրդի մը մէջ որ յենարաններ կ'որոնէր
իր հաւատքին անայլայլ պահպանութեան
համար, պատճառ մը եղաւ որ շատեր իր
շուրջը բոլորուին՝ զայն լծակ ծառայեցը-
նելու համար:

Անիկա իր պատրաստութեամբ և մա-
նաւանդ իր կեանքով ու կենցաղով ուշա-
գրաւ երևոյթ մըն էր, վասնզի, ինչպէս

ժամանակակից պատմագիրը կը հաստատէ՝ «եւ այր երեւելի, զի վարուքն կարի պարկեշտ եր եւ չորակաց, եւ խնասութեամբ փարքաւ, բանիքուն եւ յոյժ հանձարեղ, վասն որոյ անուննի եր նա ի սեղ աշխարհի, որ անեկացն աշխարհ կախեալ կային զնկանե» (Դաւթէժեղ, էջ 366): Ան էր «այր անարկու եւ յոյժ խրոխս եւ դժուարահաւան» (Զ. Զ. Զ. էջ 287) բայց «այր զիսնական նրքից եւ արտաքնոց եւ յաղթող ասխոյեան ընդդէմ մատուցաց ճշնարտութեան» (Զ. Զ. Զ. էջ 11):

Այնպէս որ զարմանալի պէտք չէ թուի որ «Գրիգոր Կեսարացի հազիւ քե Կ. Պոլիս եւրեւցաւ Երուսաղեմի նուիրակութեան պաշտօնով, անեկսը շահեցաւ իւր փառաւոր կերպարանքով, ճգնողական կեանքով եւ զիսնական արժանիքով» (Օրմանեան, Աղգապարտ, էջ 2310):

Ժողովուրդը տեսնելով անոր իմաստութիւնը եւ «վարքն ճգնաւորութեան», ինչպէս Յակոբ քհ. Կեսարացի կ'ըսէ, ամէնքն միաբան զինքը պատրիարք ընտրեցին փոխանակ Յովհաննէս Խուլին եւ «գրեցին առ կաթողիկոսն Ս. Էջմիածնի ձեռնարեղ իւրեանց առաջնորդ» (Յակոբ քհ. Զ. Զ.):

Գրիգոր Կեսարացի այսպէս դարձաւ Կ. Պոլսոյ պատրիարք եւ անմիջապէս Կ. Պոլսէն ճամբայ ելաւ երթալու համար

Էջմիածին եւ հասաւ Թօգատ, ուր տեսնելով որ Զաւալիներու ապստամբութեան պատճառով անկարելի է յառաջանալ, գլխաց Սիւ Յովհաննէս Այնթապցի կաթողիկոսին (1601-1627) եւ ձեռնադրուեցաւ «ի նկանե եպիսկոպոս եւ առաջնորդ Իսաւրթօրու» (Յակոբ քհ.):

Սիմէոն կաթողիկոս Սոյ առ Էջմիածնայ Փիլիպպոս Աղբակեցի կաթողիկոս յղած թուղթին (տպ. Էջմիածին 1904ին) մէջ, կը բերէ հատուած մը Գրիգոր Կեսարացիի ձեռագիրէն, որ իր Կիլիկիա ուղիւնորութիւնը այլապէս կը պատմէ: Երբեք չըսեր թէ Թօգատէն ճամբան փոխած է եւ Սիւ գացած է, փոխանակ Էջմիածին երթալու:

Այլ ինչպէս կը հասկցուի՝ Երուսաղէմի պատրիարքին համար իր կատարած հանգանակութեան արդիւնքը Կիլիկիոյ կաթողիկոսին տանելու համար հոն գացած ցոյց կու տայ ինքզինքն: Ահա իր բառերը.

«Ես անարժան Գրիգորս, պիտակ անուամբ կոչեցեալ վարդապետ եւ պատրիարք, յորժամ ի կոստանդնուպոլսոյ եկի ի Կեսարիա եւ հարկ եղև ինձ գնալ ի Բերիայ այսինքն Հալէպ, վասն Երուսաղէմայ նուիրակութեան, զոր յառաջագոյն կամօք եւ միաբանութեամբ Տէր Աղաբիա կաթողիկոսին եւ վարդապետին Հայոց Տէր Ղու-

կասու(*) և Տէր Սրապիոնի և Տէր Դաւիթ եւ պիսկոպոսացն(**) որ յանձն արարին (= յանձն առին) զժառայութիւն նուիրակութեան սուրբ Երուսաղէմայ, զոր կատարեցի իսկ զնոյն մատակարարութիւնն և ի գնալն կամեցայ անցանել ընդ երկիրն Կիլիկեցւոց վասն այսքան պատճառանաց, նախ՝ երկրպագութիւն Սուրբ Լուսաւորչի Աջոյն, երկրորդ՝ իտեսութիւն Յովհաննէս [նորընծայ] կաթողիկոսի տանս Կիլիկիոյ. վասն համոզելոյ զսա ի խաղաղութիւն. զի Տէր Յովհաննէս վարդապետն ի Սիսն է ձեռնադրեալ կաթողիկոս և Պետրոս վարդապետն ի Հալէպ և այսպէս երկպառակութիւն անկեալ էր ի մէջ ինքեանց»:

Արդարեւ 1601ին Պետրոս Կարկառեցի և Յովհաննէս Այնթապցի կը մաքառէին Կիլիկիոյ աթոռին շուրջը (Դարձապետի, էջ 329-331) և Կ. Պոլսոյ պատրիարքի հանգամանքով Գրիգոր վրդ. Կեսարացի պարտաւոր էր միջամտութիւն մը ի պործ գնել: Գրիգոր Կեսարացի հազիւ մէկ տարւոտան պատրիարք ուրեմն գնաց Կիլիկիա:

(*) Ղուկաս վրդ. Կեղեցին կամ Խորենացին է ապահովաբար, որ ուսուցիչն էր Սրապիոնի եւ մեռած է 1602ին:

(**) Էջմիածնայ հրատարակութեան «Եպիսկոպոսին»-ը սրբագրած եմ «Եպիսկոպոսացն»-ի հիմնուելով Արեւելեան Մամուլի (տես 1890, էջ 471, 517 եւ 568) մէջ կատարուած այլ հրատարակութեան մը, որ անծանօթ մնացած է հրակարակիչ Յուսիկ Եպիսկոպոսի:

Քնքն կը պատմէ շարունակելով իր գիրը.

«Ի թուականիս Հայոց ՌԾԱ (= 1602) մայիս ԽԹ՝ եկեալ հասի ի Կիլիկեցւոց գաւառս. ի դըղեակն, որ կոչի Վահկայ, զի անդ էր ամարայնոց կաթողիկոսարանի, եւ ի տեսանել զմիմեանս ոչ սակաւ ուրախութիւն եղև մեզ և այլ քրքրիստոնէից, և եղև մնալ մեզ անդ 10 օր, մայիսի ԽԹ օրէն մինչև ի յունիսի ԽԹ օրն, և ժողովեցան առ անարժանութիւնս իշխանազունք և ամենայն գլխաւորքն ժողովրդեան տանս Կիլիկեցւոց և աղաչէին՝ վասն Աստուծոյ ուղիղ դատաստան արա ասելով, ըստ կանոնաց և ըստ հայրենի հրամանաց և աւանդութեանց տանս Հայոց»:

Գրիգոր Կեսարացի իբր գործնական մարդ, ինչպէս են առհասարակ բոլոր կեսարացիք, անշուշտ եպիսկոպոսութիւնը ձեռք բերելու համար «եսու ձեռագիր» վկայակն ի ձեռս նոցա» կ'ըսէ, հաստատելու համար Կիլիկիոյ աթոռին օրինականութիւնը և ընդհանրականութիւնը: Անիկա կը վկայէ թէ՛

«Տունն Կիլիկեցւոց հաստատութեամբ ունի զաթոռ կաթողիկոսութեան մինչև ցայժմ և է այժմ նորընծայ կաթողիկոս Տէր Յովհաննէս, որպէս և մեք ձեռնադրեցաք և տուաք զվկայական թուղթս ի ձեռն նորա, որ և հնազանդքն այսմ աթոռոյս օրհնեսցին յԱստուծոյ և ամենայն սրբոց նորա և ի մէջն, ամէն: Իսկ անհնազանդքն և հակառակողքն և թշնամիքն

այսմ սրբոյ աթոռոյս դատապարտիցին յԱստուծոյ և յամենայն սրբոց նորա և անիծեալք լիցին ի կեանս և ի մահ. և չունի ոք իշխանութիւն այլ և այլ ասելոյ այս սրբոյ լուսաւորչի աթոռոյս, ոչ ի մերոց և յօտարաց, իսկ եթէ ընդդիմանան բանիւք կամ թղթով կամ այլով իւրիւր, անիծեալ լիցին կրկին անգամ յԱստուծոյ և յամենայն սրբոց նորա, իսկ ընդունողքն սորա օրհնեալ լիցին յԱստուծոյ և յամենայն սրբոց նորա և ի մէնջ» (տե՛ս, նոյն էջ 61-62):

Եթէ այս ինքնագիր տողերուն պէտք է հաւատ ընծայել, Գրիգոր վրդ. Կեսարացի բնաւ իջմիածին երթալու մտադրութիւն չէ ունեցած, այլ ուղղակի Կեսարիոյ ճամբով գացած է Սիս և հոն ոչ միայն ձեռնադրուած է եպիսկոպոս՝ այլ և խոստացած է հնազանդութիւն կրկնելոյ կաթողիկոսին:

Իր եղբօրորդին՝ Յակոբ քհ. Կեսարացի, որ իր հօրեղբօր կենսազրութեան մէջ տարբեր պատմած է, և իջմիածին երթալու ճանապարհէն արգելուած՝ Սիս գացած ցոյց տուած է զինքը, հաւանօրէն այս կարկտանը յարմարցուցած է պատմութեան առջև արգարացնելու համար Գրիգոր Կեսարացին, որ հակառակ իր հանդիսաւոր խոստումին և յայտարարութեան և նոյն իսկ անէծքներուն, քիչ յետոյ իջմիածնայ աթոռին յարեցաւ՝ երբ հոն բազմեցաւ իբ

ուսուցիչն Սրապիոն Ուռհայեցին և ապա իր աշակերտը՝ Մովսէս Տաթեացին:

Գրիգոր վրդ. Կեսարացի, հակառակորդ Մելքիսեդեկ կաթողիկոսի և անոր ձեռնասուն Յովհաննէս Խուլին, արդէն բնաւ հաւանական չէր որ զիջանաժ ըլլար անկէ ձեռնադրութիւն ստանալու, մանաւանդ երբ ինքն իբր կրկնելոյ աթոռին թեմական և Ազարիա կաթողիկոսէն ղրկուած Սիսի կապուած էր և իբր այն՝ արդէն պատրիարք ընտրուած էր:

Հետեւեալ հաւանական չէր որ Կ. Պոլսոյ ժողովուրդը իջմիածնայ կաթողիկոսին զիմած ըլլար և ինքն ալ այդ մտքով ճամբայ ելած ըլլար:

Իրողութիւնը՝ իր մանրամասնութիւններուն մէջ որոնք նոյն իսկ իր գրչով կը պատմուին՝ ասկէ տարբեր եզրակացութեան՝ չեն կրնար հասցնել:

Գրիգոր վրդ. Կեսարացի, այսպէս 1602 մայիս 29էն մինչև յունիս 28, երեսուն և մէկ օրերու միջոցին, ձեռնադրուեցաւ «եպիսկոպոս եւ առաջնորդ Սսսնքօրու» ըստ Յակոբ քհ. Կեսարացիի և «ի վերայ Սսսնքօրու պատրիարք» ըստ Սիմէոն Սսոյ կաթողիկոսի թուղթին (էջ 66):

Հ. Գրիգորիս վրդ. Գալէմքեարեան ևս անշուշտ հիմնուելով այս վկայութեանց վը-

բայ ինքն ալ կը հաստատէ թէ ան ձեռնադրուած է «եպիսկոպոս և առաջնորդ Կ. Պոլսոյ» (Կենսագրութիւններ Ա. 1554-1822, էջ 4):

Հետեւաբար Գրիգոր վրդ. Կեսարացի ձեռնադրուած է եպիսկոպոս Կ. Պոլսոյ և ոչ թէ Կեսարիոյ վրայ, ուր պատրիարք ընտրուելէն յետոյ 1602ին գացած է, Կիւիկիա երթալու համար անկէ անցնելով:

Ուրեմն հաւանօրէն Գրիգոր վրդ. Կեսարացի 1602ին տակաւին ձեռք չէր բերած Կեսարիոյ աթոռը, ուր իր պատրիարքութենէն վանուած շրջաններուն գացած է:

«Սեպհակաւն ղիճակն իւր՝ Խստակոյ» (Յակոբ քհ. Կեսարացի) բացատրութիւնը այս կերպով կ'արդարանայ: Չարմանալի է որ Առաքել Դաւրիթեցի, քսան և հինգ տարի յետոյ 1629ին կը հաստատէ թէ դեռ վարդապետ էր և անոր հակառակօրդներէն՝ Արիստակէս վրդ. Խարբերդցի իբր թէ ասոր համար Լեհաստանի առաջնորդ Նիկոլ եպս. Թորոսովիչը կը թելադրէ չհնազանդիլ կամ կարևորութիւն չտալ անոր բանադրանքին, ըսելով թէ «գու եպիսկոպոս ես և նա վարդապետ՝ չունի իշխանութիւն ի վերայ քո» (Առաքել Դաւրիթեցի, էջ 370):

Այս առեղծուածը կը մեկնէ Բարգէն

Մ. Վրդ. Կիւլէսէրեան (այժմ կաթողիկոս Կիլիկիոյ) Վարդապետական աստիճանները Հայ Եկեղեցւոյ Դէպ յօդուածաշարքին մէջ (Լոյս, 1906 էջ 1184), ուր փաստացի կ'ապացուցանէ թէ Առաքել Դաւրիթեցի վարդապետութիւնը և եպիսկոպոսութիւնը կ'անջատէ իրարմէ, և Գրիգոր Կեսարացի, ինչպէս կ'երևայ, իբր վարդապետ կը բանադրէ Նիկոլ եպս. ը որ վարդապետական աստիճան չունէր և արեղայ էր երբ եպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ:

Ամէն պարագայի մէջ հարկ է ըսել թէ Գրիգոր Կեսարացի սիրած է յաճախ կոչուիլ «Վարդապետ», վասնզի այն ժամանակներու համար վարդապետութիւնը իբր շրջանորհի և իբր կարողութեան տիտղոս աւելի բարձր նկատուած էր և առանց վարդապետական աստիճան ստանալու եպիսկոպոսացողներ բազմաթիւ էին:

Ե.

ԻՐ ՊԱՅՔԱՐԸ Կ. ՊՈԼՍՈՅ ՄԷՋ

Գրիգոր Կեսարացի Սիսէն մեկնեցաւ 1602 Յունիս 28ին և եկաւ Կ. Պոլիս, իր աթոռը: Այդ օրերուն ինչպէս բովանդակ պետութիւնը նոյնպէս Կ. Պոլիս կը գրտնուէր տազնապալից վիճակի մը մէջ, Օս-

մանեան կայսրութիւնը նոյնիսկ քայքայման աստիճանին հասուցած մեծ շփոթութեան մը հետեւանօք, որ բոլոր Անատոլիոյ բնակչութիւնը յուզումի մատնած և զանոնք հարկադրած էր մեծ զանգուածներով ապաստանելու Կ. Պոլիս և անոր մերձակայքը, որոնք համեմատաբար անդորր մնացած էին:

Այդ մեծ շփոթութիւնը ձէլալի կոչուած ասպատակներու, ապստամբներու և աւաղակներու յուզակահարուածիւններն ու ըմբոստութիւններն էին, որոնք բոլոր Փոքր Ասիան անապահովութեան մատնած էին և Հայաստանէն մինչև Կեսարիա, Գոնիա և նոյնիսկ Քէօթահիա իրենց տիրապետութեան ենթարկած էին:

Այս աւաղակներուն անգթութիւններէն և կողոպուտներէն խոյս տալու համար հազարաւոր Հայեր, ուրիշներու հետ ապաստանեցան Կ. Պոլիս, Ռումելի և Նալոփայի և նիկոմիդիոյ կողմերը:

Եկուորներու այս բազմութիւնը Կ. Պոլսոյ Հայ գաղութին մէջ առաջ բերաւ նոր պայքար մը, բնիկներու և եկուորներու կռիւ մը, որ մեծ համեմատութիւններ առաւ:

Գրիգոր վրդ. Կեսարացի, իբր պատերիարք, այս տագնապալի և շփոթ օրերուն մէջ, չէր կրնար խաղաղ ժամանակամիջոցի

մը արդիւնաւորութեամբ գործել, և մասնաւորապէս իր խառնուածքովը՝ անմասնու վեր մնալ ամէն տեսակ պայքարներէ: Հետեւաբար իր եռանդուն բնաւորութեամբ և աշխոյժովը նետուեցաւ Կ. Պոլսոյ յուզումնալից յորձանքին մէջ և պայքարի կեանք մը ունեցաւ: Դժբախտութիւն մըն է որ իր գործունէութիւնը ներկայացնող անաչառ պատմիչ մը չկայ: Իր աշակերտը և միանգամայն եղբորորդին Յակոբ քհ. Կեսարացի, յիշատակարանի մը մէջ շատ համառօտ տողերով — որոնք բաւական ալ շփոթ են — զայն կը ներկայացնէ՝ աւելորդ է ըսել՝ շատ մեծ գովեստներով:

Ժամանակակից երկու պատմիչներէն Առաքել Դաւրիժեցի, Գրիգոր վրդ. Կեսարացիի գործունէութեան շրջանակէն շատ հեռու միջավայրի մը մէջ ապրած, միշտ լաւ վերաբերում, յարգալից արտայայտութիւններ ունեցած է Գրիգոր վրդ. Կեսարացիին համար: Իր տեսութիւնները մեզի համար անոր համար աւելի մեծ կշիռ ունին որ անիկա ուղղակի շփում չէ ունեցած Գրիգոր Կեսարացիի հետ և չէ խառնուած անձնապէս ժամանակակից դէպքերուն, և հետեւաբար անձնական տեսակէտներ չեն պղտորած իր միտքը: Միայն ցաւալի է որ իր տեղեկութիւններ շատ սահ-

մանափակ ու քիչ են Գրիգոր Կեսարացիի գործունեութեան մասին:

Միւս պատմիչը՝ Գրիգոր Դարանաղցի շատ ընդարձակ ծանօթութիւններ և մանրամասնութիւններ ունի իր մասին, վասնզի ապրած է ճիշդ այն միջավայրին մէջ ուր Գրիգոր Կեսարացի գործած է: Սակայն շատ հեռու է անկողմնակալ պատմիչ մը ըլլալէ, վասնզի անձնապէս խառնուած է այդ դէպքերուն զորս կը պատմագրէ: Ինքն մասնակցած է պայքարի և Գրիգոր Կեսարացի պատրիարքին հակառակորդներուն հետ գործակցած: Հետեաբար իր արտայայտութեանց մէջ անձնական կիրք ու զգացում դրած է և շատ անգամ Կեսարացին կ'որակէ այնպիսի ածականներով որոնք իր ներքին մաղձը և թոյնը կը մատնանշեն: Ան ի դէպս և յանդէպս Կեսարացին կը կոչէ «անհանգիստ, անկաշտոն եւ գոռոզ բարոյ», «բռնաւոր վիշապ», «անյափ գայլ», «փառամոլ», «գազանացեալ», և այլն, անտեղի և անվայել մակդիրներով:

Այս ծանօթութիւնները հարկ է միշտ ի մտի ունենալ, վասնզի յաճախ կարգ մը դէպքերու համար, չուենալով ուրիշ աղբիւր ստիպուած պիտի հետեւինք Դարանաղցի տեղեկութիւններուն, որոնք միշտ գունաւորուած են, ինչպէս ըսի:

Գրիգոր վրդ. Կեսարացի Սիսէն Կ. Պոլիս դառնալէն յետոյ, ըստ Յակոբ քհ. Կեսարացիի, «անդ արար թագում ողորոթիւնս»: Ասիկա կը նշանակէ թէ Գր. վրդ. Կեսարացի կանոնաւորութիւններ մտցուցած է: Սակայն անոնք ի՞նչ էին: Այս մասին ոչ մէկ տեղեկութիւն ունինք: Իր առաջին պատրիարքութեան ժամանակին վրայ, ուրիշ ծանօթութիւն ալ չկայ, ոչ Դաւրիժեցիէն և ոչ Դարանաղցիէն աւանդուած:

Սակայն կրնանք խորհիլ թէ այդ ուղղութիւնները որոնց կ'անկարկէ Յակոբ քհ. Կեսարացի ուրիշ բան չէր եթէ ոչ սրբագրութիւնները այն խանգարումներուն, որոնք առաջ բերած էին Հայ Եկեղեցիին մէջ, անոր պաշտօնեաներէն ոմանք, զանազան նկատումներով և դուռն ուրեք համոզումներով յայտնի կամ ծածուկ յարելով կաթոլիկ Եկեղեցւոյն և Հռոմի հպատակութիւն յայտնելով:

Ժամանակին երկու կաթոլիկոսները, Դաւիթ Վաղարշապատցի՝ 1605ին և 1607 մայիս 13ին դաւանութեան թուղթ տուած էր Հռոմի (ՀԱ. 1934, էջ 241), իսկ Մեղքիսեղեկ Դառնեցի, 1610 մայիս 15ին հատոյ դաւանութեան թուղթ մը զրկած էր Հռոմ, ժամանակին ամենէն յայտնի, գործօն և ուսումնական դէմքերէն, Վանի

նախկին առաջնորդ Զաքարիա եպս. Վանեցիի միջոցաւ, որ նոյնպէս կաթողիկոսութեան հակամէտ էր:

Իսկ Յովհաննէս Խուլ, Կ. Պոլսոյ առնին պարիարքը, նոյնպէս յարած էր այս համոզման և այսպէս ծնունդ առած էին դարձեալ, ինչպէս Երբեմն, Երկու ղպրոցներ, աւանդապահներու և նորասէրներու, կամ հին բառերով՝ արեւելեաններու և աշխարհաներու, որոնք իրարու դէմ կը մաքառէին:

Եկեղեցականներու այս պառակտումը հաւատացեալներու մէջ ալ արձագանգ գրտած էր և ժողովուրդը ևս բաժնուած էր երկուքի:

Երբեմն մէկ և երբեմն միւս կողմը կը զօրանար և կը յաջողէր իր մարդը պատրիարքական աթոռ բարձրացնել:

Հետեւեալ պատրիարքական աթոռին շուրջը մղուած պայքարներուն շարժառիթները Ժ. դարուն երկու առանցք ունէին, մին բնիկներու-եկուորներու պայքարը, և միւսը՝ աւանդապահներու-օտարասէրներու մաքառումը:

Գրիգոր վրդ. Կեսարացի՝ իբր աշակերտը Սրապիոն Ուռհայեցիի, կը ներկայացնէր ժամանակին եկեղեցականներու մէջ գրեթէ աւանդապահներու գլխաւորը

կամ պետը, որ Հայ Եկեղեցւոյ սկզբունքներուն անվթար պահպանութեան համար կը պայքարէր իր բոլոր ուժով: Թէ ի՞նչ միջոցներ կիրարկեց իր գաղափարներուն յաղթանակը ապահովելու համար Կեսարացիներու յատուկ յամառութեամբ ու կորովով օժտուած այս պայքարող եկեղեցականը, դժբախտաբար մեզի յայտնի չէ, սակայն յայտնի է թէ անիկա կարի խիստ ու գաժան եղած է իր հակառակորդներուն կամ անոնց դէմ որոնք օտարոտի գաղափարներու արձագանգ կ'ըլլային:

Իր բուռն միջոցները ապահովաբար իր թշնամիները պէտք է գրգռած ըլլան իրենց կարելին ընելու որպէսզի զայն տապալեն, անշուշտ օգտուելով ժամանակին յուզումնալից վիճակէն:

Սրգարեւ հակառակ սովորական ցուցակներու, որ իր պաշտօնավարութիւնը կ'երկարեն մինչեւ 1610, Դարանաղցիի գրուածներէն կ'երեւայ թէ, ամբողջ Անատոլուն տակնու վրայ ընող Ճեւալիներու չփոթութեանց և սաստիկ սովին և մանաւանդ Անատոլուի բնակչութեան գոռնդ առ գոռնդ և ստուար բազմութեամբ դէպի մայրաքաղաք և շրջակայքը խուժած այդ շրջանին, այդ ընդհանուր յուզումներուն մէջ, ինչպէս կ'երեւայ, Գրիգոր վրդ. Կե-

սարացի ալ վտարուած է Կ. Պոլսոյ աթոռէն կամ կամովին զայն թողած է 1605ի տետները և գացած է Կեսարիա, ուր կը գտնենք զինքը «*կեսարիա*» տիտղոսով 1607ին:

Մեսրոպ եպօ. Նշանեան (տես, Գրէգոր Դարանալի, էջ 118) իրաւամբ կ'ենթադրէ թէ 1605ի գարնան Գրիգոր վրդ. Կեսարացի պէտք էր բացակայ եղած ըլլար Կ. Պոլիսէն, վասնզի Դարանալիին երբ այդ օրերուն Կաֆայէն Կ. Պոլիս կը դառնայ, առիթ չունենար զինքը տեսնելու և 1607ին կը գրէ թէ «*դեռ չեմ տեսնել զինքն*» (Դարանալի, էջ 117):

Ձ.

ԿԵՍԱՐԻԱՅ ԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹԻՒՆԸ

Կեսարացի Կ. Պոլիսէն հեռանալէն յետոյ գացած է իր ծննդավայրը, ուր մնացած է մինչև 1607ի վերջին ամիսները (Սեպտեմբեր-Հոկտեմբեր), «*որչափ կ'երևայ ոչ իբր պատիւս*» (Հ. Գր. Գալէմբեարեան, Կենսագրութիւններ, Ա. էջ 3):

Այս ժամանակամիջոցին իր հայրենակիցները հաւանօրէն իրեն կը վստահին թեմին առաջնորդութիւնը կամ իբր այն կ'ընդունին զինքը:

Այդ թուականներէն մեզի հասած են յիշատակարաններ, ուր ինքը կը յիշուի իբր առաջնորդ կամ վերատեսուչ Կեսարիոյ:

Իր Կեսարիա գտնուած տետն է որ Տիարպէթիւրի մէջ կը վախճանի Սրապիոն, Գրիգոր ԺԳ. հրաժարեալ կաթողիկոսը և իր մեծ ուսուցիչը (1606 Ապրիլ 26) և այս առթիւ ինքն կը խմբագրէ Կեսարիոյ մէջ Գանձ մը (Տաշեան, Յուշակ, էջ 732):

Այս մահուան պատճառով խորապէս ազդուած ամթեցիք, որոնք մօտէն կը ճանչնային զԳրիգոր վրդ. Կեսարացին՝ իրենց Առաջնորդին եւ Աւագ Վարդապետին անդրանիկ սանը, — որ ինչպէս տեսնուեցաւ հաւանօրէն իրենց մէջ ապրած էր մօտաւորապէս տասը երկար տարիներ — զինքը կը հրաւիրեն միութարելու համար իր ուսուցիչին սգաւոր հօտը:

Գրիգոր վրդ. Կեսարացի, որ այս միջոցին հրաւէր ստացած էր Կ. Պոլիսէն, փոխանակ անձամբ երթալու Ամիթ, անոնց թուղթ մը կը գրէ և կը խոստանայ Կ. Պոլիս՝ «*ոչ վասն պատիւարգութեան որպէս նոյն կամին, այլ վասն հաշտութեան, որպէս եւ կամին*» երթալէ յետոյ դառնալ Ամիթ եւ իրենց խնդրանքը կատարել:

Ահա այդ թուղթը.

«Եւ ընդ օրհնութեանս ծանուցումն լիցի սիրելեացդ մերոց, զի յօրժամ լուաք զբաւթալից համարան օր վասն խաւարմանս Արեւգականն մերոյ, յայնժամ կամէաք առ ձեզ գալ, յողջագուրել զշիրիմ սուրբ նշխարաց նորա, եւ ի մխիթարել զօրբացեալ զօրդիսդ նորա, բայց ոչ կարացաք գալ վասն դժուարութեան ճանապարհին, որ յաղագս ասպատակաց եւ աւաղակաց: Այլ ողբերգական եւ մխիթարական թուղթս գրեցաք՝ երեսնամակս եւ առաքեցաք առ ձեզ, թէպէտ ոչ կատարելագոյն, այլ դուզնաքեայ. զի կամիմք մեք ինքնին գալ եւ մխիթար(ել) զձեզ. թէպէտ անմխիթար է սուքն մեր: Բայց այժմ թողում պատգամաւորս եւ միջնորդս արկանելով, թէպէտ մեք ոչ կամեցաք զառաջինն, այլ սոքայ ժտելով ոչ միանգամ կամ երկիցս, այլ բազում անգամ առաքելով առ մեզ արս հաւատարիմս հանդերձ ձեռագրովք կնքելովք յամենայն ժողովրդենէ նոցա. եւ մեք տեսաք զՋերմեռանդ սէրն եւ զկատարեալ զղջումն սոցա եւ ոչ կարացաք ընդդիմանալ սոցայ: Զի ես պատրաստեալ էի որ ձմեռս գայի յԱմիթ զՅայտնութիւնն ի մէջ ձեզ առնէի(*)».

(*) Այսինքն Սրապիոնի մահէն (1606 Ապրիլ 26) յետոյ առաջին Ծնունդը, որ էր 1607 Յունուար, եւ կը խոստանայ 1607ի Սեպտեմբերին հոն ըլլալ, Կ. Պոլիսը խաղաղեցնելէ յետոյ: Հ. Ներսէս Վրդ. Ակինեան չեմ գիտեր ինչո՞ւ այս Թուղթին թուականը կ'ենթադրէ 1608 եւ 1608 Դեկտեմբերին Կեսարացին Կ. Պոլիս հասած կ'ենթադրէ, մինչ, վաւերականօրէն 1607 Հոկտ. 25ին եւ 1608 Սեպտ. 10ին Կեսարացիին Կ. Պոլիս ըլլալը գիտենք:

բայց այժմ ի Կոստանդնուպաւոյէ եկին առ մեզ վերստին հրաւիրակը յուժգնայգոյն քան զառաջինսն ստիպեն զմեզ գնալ առ նոսայ: Վասն որոյ կամ եղեւ մեզ գնալ. բայց ոչ վասն պատրիարքութեան, որպէս նոքայ կամին, այլ վասն հաշտութեան, որպէս ես կամիմ. ըստ Տեառն թէ՛ Թող զպատարագն քո ի վերայ սեղանոյն եւ երթ նախ հաշտեաց ընդ եղբաւրն: Եւ յետ այնորիկ գալ ի յԱմիթ: Մեր կամքն այս է որ զԱստուածածինն կամ զՍուրբ Խաչն ի յԱմիթ առնեմք, եթէ Տէր կամեսցի եւ առաջնորդեսցէ: Ողջ լերուք ի Տէր» (Զեռ. Էջմիածնի թիւ 610. հրատ. Հ. Ն. Ակինեան, ՀԱ. 1933, էջ 166):

Նոյն օրերուն (1607 Նոյ. 28ին) «ի Քաղաք Կեսարիա, ի դռնս սրբոյն Սարգսի զօրավարին» կը գրէ ուրիշ թուղթ մըն ալ «ստ առեւայն հաւասացեալսդ Քրիստոսի որ ի մայրաքաղաքն յՈւրփա», ողբալու համար իր ուսուցիչին մահը: Եթէ Ամիթ աթոռն էր Սրապիոնի, Ուրփան ալ ծննդավայրն էր, ուր այնքան յարգանք և սէր կը վայելէր Սրապիոն:

Գրիգոր Կեսարացի ինչպէս Ամթեցիները Նոյնպէս Ուրփացիները մխիթարել պարտականութիւն կը համարէր, և որովհետեւ իրեն կարելի պիտի չըլլար անձամբ այդ պարտքը կատարել, գրով կ'ընէր:

Այս գիրին մէջ ինքզինքն կը կոչէ «Աստուծոյ եւ Յիսուսի Քրիստոսի նուստս ծառայ

Գրիգոր սուկ անուանք փարպապէս որ կոչեցեալ վերահետուց մայրափաղափին Կեսարիոյ» (Տաշեան, Զոյն, էջ 732):

Միայն կէտ մը կոյ որ կ'արժէ լուսաբանել: Այս թուղթին համար ծանօթութեան մը մէջ ըստւած է թէ «գրեցաւ միաբարական նախնիս ի քիսկանիս Հայոց ՌԾԶ (= 1607) հոռի անայ ի ժ եւ ըստ Հռոմայեցոցն նոյեմբեր անայ ի իթ, յառու շարաբու յիւններորդ ժառու ի փաղափ Կեսարիս, ի դուռն արքոյն Սարգսի Զօրափարիս», ինչ որ սխալ պէտք է ըլլայ, վասնզի Գրիգոր վրդ. Կեսարացի 1607 Հոկտ. 25ին եթէ Կ. Պոլիս էր, ինչպէս կը հաստատէ Դարանաղցի, (տե՛ս էջ, 124), անկարելի է որ 29 նոյեմբերի օրը Կեսարիա դարձած ըլլար կրկին:

Հաւանական է ընդօրինակութեան թըւականը համարել այս թուականը:

1607ին Գրիգոր Կեսարացի Կ. Պոլիս էր և հոն նոյն իսկ պատրիարք դարձած անշուշտ, տեղացիներու ստիպումով:

Ինքն որ Կ. Պոլիս գացած էր միայն խաղարարութեան համար, իր վրայ կը պահէր Կեսարիոյ առաջնորդութիւնը, ուր ունէր օգնական մը կամ ժամանակին սովորութեան համաձայն աթոռակից մը, այսինքն մէկը՝ որ հաւասար իրաւունքով կը վարէր առաջնորդական պաշտօնը:

Այդ ժամանակին համար ասիկա անսովոր ձև մը չէր: Էջմիածնի կաթողիկոսը ունէր մէկէ աւելի աթոռակիցներ: Կիլիկիա նմանապէս: Երուսաղէմ ևս նոյն ձևով երբեմն կառավարուած էր: Կ. Պոլիս նոյնպէս, եթէ ոչ նոյն՝ գէթ անոր մօտ ձևեր ընդգրկած էր:

Գրիգոր վրդ. Կեսարացի ալ իր ծնընդավայրէն բացակայութեան շրջանին համար այս դրութիւնը կիրարկած կը թուի. Մարտիրոս անուն եպիսկոպոս մը իրեն օգնական առնելով, ինչպէս կը հասկցուի Շաբակնոցի մը յիշատակարանէն, ուր կ'ըսէ թէ «անկ եղեալ կասարեցաւ սա ի մայրափաղափ Կապարովիայ, որ և Կեսարիայ Հայքն առաջին եւ միւս անունն որ և Մաշակ: Ընդ հովանեաւ սուրբ Սարգսի եւ սուրբ Ասուածածնի եւ այլ արքոց, որ սաս կան ի օգնութիւն փրկանեցից: Արդ գրեցաւ սա ձեռնալք անարժան գրչի Յակոբ փարսաղարի եւ ի քիսկանութեանս մերում հայկազան տուարի ՌԾԷ (= 1608) մայիս անայ ԻԶ. աւրն ԵՂ. ի եւ ի կաթողիկոսութեանս Սայ Տեառն Յովհաննիսի եւ յառաջնորդութեան փաղափս փաջ եւ արիւսբունապետին Գրիգոր վարդապետի եւ Մարտիրոս եպիսկոպոսին» (Տաշեան, Մայր Ցուցակ, էջ 525-526):

ԿԵՍԱՐԱՑԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԱՆԳԱՄ ՊԱՏՐԻԱՐԿ

(1607 — 1609)

Կ. Պոլսոյ հայութիւնը այդ թուականին կ'ապրէր խառնակութեան մը մէջ: Ճեղալիներու ապստամբութեան հետեւնօք բոլոր ներքին գաւառներու բնակչութիւնը՝ ապաստանած էր կեանքի ապահովութեան համար Կ. Պոլիս և անոր շուրջը:

Դարանաղցի, որ մէկն է անոնց, որ իր բնիկ գաւառին բնակչութեան հետ Կ. Պոլիս և անոր շուրջը ապաստանող բազմութիւններու հետ այս կողմերը ինկած և անոնց հետ զբաղած է, շատ մանրամասն նկարագրած է այն տառապանքները՝ զոր այս առթիւ կրած է ժողովուրդը: Միայն թէ ինքն թիւերու ճշգրտութեան և կանոնաւոր գասաւորութեան մը խնամք տալով չըլլալով իր ժամանակագրութեան մէջ, կարելի չէ պայծառ եզրակացութիւններ հանել իր գրածներէն:

Շատ որոշ կը տեսնուի սակայն՝ թէ իր օրերուն Կ. Պոլիս խռնուող գաղթականներուն և բնիկներուն միջև մեծ վէճ ու պայքար կար, որուն ինքն ալ իբր գաւառներ

րէն եկող զանգուածներու մարդը մասնակցած էր:

Սիմէոն դպիր Լեհացի, որ 1608 Սեպտ. 10ին Կ. Պոլիս հասած է, և հեռու մնացած իբր այցելու կամ անցորդ այդ ներքին վէճերէն, մի քանի տողերու մէջ շատ աւելի յստակ գաղափար մը կու տայ Կ. Պոլսոյ Հայոց կացութեան մասին:

Իր Ուղեգրութեան մէջ անիկա կ'ըսէ թէ անոնք ունէին այդ թուականին միայն հինգ եկեղեցիներ, երեքը՝ Վլանկայի մէջ, Ս. Նիկողայոս(*), Ս. Աստուածածին(**) և

(*) Հիսար-Տիպի կը գտնուէր, այժմ անհետացած:

(**) Գում-Գաբուի Ս. Աստուածածին արդի Մայր Եկեղեցին, որուն շինութիւնը 1610ին իբր թէ կատարուած էր Յովհաննէս Խուլէն, ըստ Գրիգորիս վրդ. Գալէմքեարեանի (տե՛ս ԿԵՏԱՊՐՈՒՄԻՆԵՐ Ա. էջ 38-39) Թաղէոս Միհրդատեանցի 1718ին գրուած յիշատակագրէն քաղելով տուած տեղեկութեան համաձայն, որ կը կորսնցնէ իր արժէքը Սիմէոն դպիր Լեհացիի ականատեսի վկայութեամբ: Բիւզանդ. Գէջեան (Պատմութիւն Հիւանդանցի, էջ 48) արժագանկ կ'ըլլայ աւանդութեան մը՝ որուն համաձայն Մայր Եկեղեցին շինուած է Սուլթան Ահմէտ Ա.ի ատեն (1603-1617), որ մասամբ կը համաձայնէր Միհրդատեանցի տեղեկութեան, սակայն ի հարկէ մի քանի տարի զոնէ առաջ տանելով շինութեան թուականը 1610էն, որպէսզի կարենար 1608ին Սիմէոն դպիր Լեհացի տեսնալ զայն:

Ս. Սարգիս(*), մէկը՝ Պալաթի մէջ(**) և մէկը Սուլու Մանասգրի (Սամաթիա) մէջ՝ Ս. Գէորգ:

Ըստ Սիմէոն դպիրի՝ հազիւ 80 տուն տեղացի հայեր կային այն ատեն Կ. Պոլսոյ մէջ, իսկ «եկրոռ եւ սրահոռխս» 40,000 տունէն աւելի Կ. Պոլիս, Ղալաթիա, Սկիւտար հաստատուած, ձեւալիներու պատճառով (ՀԱ. 1932, էջ 468)

Ժողովուրդին հետ հոգևոր պաշտօնեաները ևս համախմբուած էին Կ. Պոլիս,

(*) Ձինիլի-Համամ կը գտնուէր, այժմ անհետացած:

(**) Նշանակելի է որ Պալաթի եկեղեցւոյն անունը չէ նշանակած Սիմէոն դպիր Լեհացի: Անշուշտ շատ հասկնալի է թէ այն Պալաթի Հայոց արդի Ս. Հրեշտակապետը չէր, քանի որ անիկա Հայոց յանձնուած էր՝ ըստ Դարանաղցիի՝ 1631ին, ըստ Երեմիա Ձէլէպիի ժամանակագրութեան՝ 1636ին, եւ ըստ Սարգիս դպիր Յովհաննէսեանի Տեղագրութեան՝ 1628ին: Իսկ Օրմանեան պատրիարքի սեփական ձեռագրի մը մէջ ես տեսած եմ սա տողերը՝ որ հաւանականօրէն ամէնէն ճշգրտոյնն է. «Ի թուակնիս Հայոց 1078 (= 1629) փետրարի 23 Դռ. ի քաղաւորութեան Սուլթան Մուրաթի Բ. Ած. պարգեւեաց մեզ Ս. Հրեհակապետ եկեղեցին որ է ՚ի պալատ քաղց, պուղարիէ կոչեցեալ յունաբնէն»: Արդ, Պալաթի եկեղեցին, զոր Սիմէոն դպիր կը յիշէ, 1628ին զրաւուած Ս. Նիկողոսն է, այժմ Բէյֆէլի քամի դարձած:

ինչպէս կը հասկցուի Լեհացի այցելուի տեղեկութիւններէն, վասնզի այդ միջոցին Կ. Պոլիս կը գտնուէին 4-5 վարդապետներ, երեք եպիսկոպոսներ, 100էն աւելի քահանաներ, առանց հաշուելու արեղանները (նոյն):

Բնիկները չէին ուզեր նոյն իսկ եկեղեցիները տրամադրել գաղթականներուն և ինչպէս որոշ կը հասկցուի Դարանաղցիի խօսքերէն, իրենց ձեռքը կը պահէին իշխանութիւնը:

Այս պատճառով կ'երևայ թէ երբ Դրիգոր Կեսարացի իր ծննդավայրը մեկնեցաւ, Կ. Պոլսոյ մէջ իրեն յաջորդ մը չընտրուեցաւ, այլ աշխարհական տեղակալներ վաւեցին գործերը:

Անիկա երբ Կ. Պոլիս կը հասնի 1607ին, պատրիարքական իշխանութիւնը կը գտնուէր «ըստաւթօրու պատրիարքական վաֆիկեայց» ձեռքը (Դարանաղցի, էջ 109):

Այս դրութիւնը յետոյ ուրիշ անգամներ ալ կիրարկուեցաւ Կ. Պոլսոյ մէջ, այնպէս որ շատ տարօրինակ պէտք չէ թուի:

Այս 1605էն 1607 պաշտօն վարող աշխարհակալ վաքիլներէն միայն երկուքին անունը կը յիշէ Դարանաղցի. «գրուխ չարեացն Նազարեք» և «Քոսա Եսպուպչանն»:

Այս Տեղակալները, որոնք թերևս յանուն Դրիգոր վրդ. Կեսարացիի կը վարէին

Կ. Պոլսոյ աթոռին գործերը, Ռոտտսթոօ՝
Հայ գաղթականներուն զրկած էին Նաղաշ
մականուանեալ Ղազար քահանան, որ տե-
ղացիներու հետ վէճ ունենալուն համար
ահարկու մատնութիւն մը ըրած էր, և
մազ էր մնացեր որ պատճառ դառնար Ռո-
տտսթոյի Հայոց տարագրութեան (Գր. Դա-
րանաղջի, էջ 108-113):

Գր. Դարանաղջի, որ իր հայրենակից-
ներուն այցելելու համար հոն կը գտնուէր,
գաղութը այս աղէտէն փրկելէ յետոյ, քա-
հանաներով և երեսփոխաններով կ'երթայ
Կ. Պոլիս «առ մեր այս մեծ աւագ վարդապետս
Յակոբ ի զանգաս ի Նաղաշի չար արարանցն»
(նշ, էջ 113):

Յակոբ վրդ. Զէյթունցի կը բերէ որ
դատէ քահանան, սակայն «ըստաւթօրցի հա-
յերն, որ ի նոյն ժամանակին դապայիւն(*) ոյ-

(*) Հապալ, որոշուած տուրք կամ կապալն է,
որով ծախու կ'առնուէին պաշտօնները, ինչպէս
նաեւ պատրիարքութիւնը, որուն համար 100 հազար
փող (այսինքն ստակ) կու տային պաշտօն առած
ատեն եւ 140 հազար փող ամէն տարի: Տէֆթէրտա-
րին դուռը կը տրուէր այս տուրքը, «թող եւ զայլ
ձեռագիրս զոր ունի տալ ոմանց ի նոյն դուռն որով հա-
մօրէն տուրք իւր լինի 1244 դրո» (Հ. Ղուկաս ինժիճ-
եան, Սշխարհագրութիւն Զորից Մասանց Աշ-
խարհի, Ե. հտր. էջ 117):

ժողն յառաջակայք եին, չեսուն թոյլ դասերոյ այդ
թիկունս եղեն նմա եւ օգնեցին նորա չարութեանն
թե՛ մեր հրատնամուն ե զնացեր» (նշ, էջ 113):

Նշանակելի է որ Դարանաղջի յատկա-
պէս կը շեշտէ թէ «յայնմ ժամանակի ոչ ոք
կայր 'ի վարդապետաց յԷստանպօղ»։ ուրեմն Կ.
Պոլսոյ պատրիարքական աթոռն ալ թա-
փուր էր (նշ, էջ 114):

Սիմէոն զպիր Լեհացիի յիշած 4-5 վար-
դապետները և երեք եպիսկոպոսները ար-
դեօք այդ թուականին ամէնքն ալ հոտ-
թափեցա՞ն։ Ասիկա շահեկան խնդիր մըն է։

Դարանաղջի այնպէս մը ցոյց կու տայ
թէ ուրիշ վարդապետ չըլլալուն համար
տեղակալներուն դէմ ուրիշ գանգատ ունե-
ցողներ իրեն օձիքէն բռնած էին ու պա-
հանջած՝ որ դատաստան ընէ։

Գրիգոր Դարանաղջի կը հաւաքէ «զա-
մենայն եկեղեցոյ ֆահաւսայք եւ եկեղեցականներն»-
որպէսզի քննութիւն ընէ և ապա յանդի-
մանէ անոնց «չարչարիչ»ը, սակայն գան-
գատողները չեն գար՝ վախնալով տեղա-
կալներու վրէժխնդրութենէն (նշ, էջ 115):

Յետոյ Դարանաղջին կը փնտռէ Նա-
ղաշ Ղազար քահանան։ «Հարցուկ եղի, թե
ո՞ւր է, ասացին թե ի Կեսարիա դրկեցին վե-
ֆիկնին՝ զմեծ Գրիգոր վարդապետն ի քերեղ (նշ,
էջ 113):

Ժամանակագիրը կ'ըսէ թէ «Շատ ժամանակի յետոյ, մինչեւ Խ. Գեորգ եկեղեցին» Սամաթիա, կու գան կ'ըսեն թէ այդ ապաշնորհ քահանան եկած է: Դարանաղցի զայն կը կոչէ և անկէ բացատրութիւն կը պահանջէ իր արարքներուն համար և կ'ըսէ. «կաց, մնա՛, որ Կեսարացին զայ. ի հետ նորա դասասանաւ քննութիւն առնենք եւ դասապարտենք զքեզ չարացար, որ շատ խրատ լինի»: Այս սպառնալիքին առջև Նազաշ Ղազար քահանայ, վասնզի Կեսարացիէն «ուժ առեալ եւ զօրացեալ» էր, ամէն տեսակ նախատինք և հայհոյանք կ'ընէ, և Դարանաղցի իր համբերութիւնը կորսնցնելով՝ իր աշակերտին՝ Սիմէոն Արեղայի հետ փառաւոր կերպով կը ծեծէ և դուրս կը հանէ զայն (նոյն, էջ 116):

Նազաշ կ'երթայ Կ. Պոլիս եկող Կեսարացիին ընդ առաջ, գանգատելով որ «վասն ի նախանձուն զիս յայս հալս հատոյց ուն վարդապետ անուն, զի Յակոբ վարդապետի կողմանցն ե» (նոյն):

Այսպէս կը գրգռէ Կեսարացին որ հինէն արդէն ուր ունէր Յակոբ վրդ. Զէյթունցիի դէմ:

Կեսարացի իրեն կը յանձնարարէ լուռ մնալ, վասնզի ինքն «այնպիսեաց աղագաւ» կու գայ «յհասակոյց» և կը խոստանայ անոր վրէժը լուծել:

Արդարեւ քանի մը օր յետոյ կուգայ Կեսարացին «մեծաւ անքոխիւ ետնոս ի Բողանդիս անեղազոյ եւ խորիս կերպիւ որպէս զառիւծ, որ ասեկնացն հայոց ազգն սարսեցին ի նմանե (նոյն, էջ 117):

Դարանաղցի կ'ըսէ թէ «մեք այլ դեռ չեմք տեսել զինքն եւ չունեմք կարծիք ոխակալութեան ունել ընդ մեզ, այլ յցեր են չարախօսութեանք եւ բորբոքեալ են նախանձով բարկութեանք ընդ մեզ, թե՛ Նազարեթին նեկողութիւնն վասն երիցեալացն եւ թե մասնցի չՂազար չիտիցին կողմանեմք»:

Դարանաղցի կ'ըսէ թէ «վասն այսոցիկ պատճառաց փութացուցին ի բերելն՝ զմեզ դասապարտելոյ եւ հալածելոյ աղագաւ եւ այլոց վարդապետաց անարկութիւն լիցի եւ այլ մի՛ ոք ի յետեցեմ գալ, զի ինքն միայն բնակեցեմ ի մէջ հայոց . . . սա այնպէս ունի խորհուրդ յայնմ ժամանակէն մինչեւ ցայսօր ժամանակի, զի ինքն միայն բնակելոյ յայսմ աշխարհի»:

Ուրեմն որոշ է թէ աշխարհական վէճերն երբ զարձեալ դարձ մը կ'ընէին դէպի Կեսարացին, որ իբր պաշտպան և ախոյեան Հայ Եկեղեցւոյ՝ կը բերուէր Կ. Պոլիս հալածելու համար այն օրերը, ընդհանուր խառնակութիւնէն օգտուելով, կաթոլիկ կղերէն որսացուած Հայ եկեղեցականները,

որոնց եղծումները և շեղումները արդէն արձագանգ գտած էին ժողովուրդին մէջ:

Գրիգոր Դարանաղցի՝ որ ինքզինքն միամիտ կը ձեացնէ և իբր թէ անգիտակ Կեսարացիին «անողորմ բարբ»ին, «ընկեր եղբայրսեցութիւնն»ին և «գոռոզաբար մեծամեծութիւնն»ին համար ըստածներուն, կը յայտնէ թէ ինքն կը կարծէր թէ օրինազանցը անաչառ պիտի խրատէր և շեղողները ուղղութեան պիտի բերէր:

Այս պատճառով, կը խորհի իւր աշակերտին՝ Սիմէոն աբեղայի հետ «սնխարդախւստի» իբր հօր և մեծ եղբօր անոր տեսութեան երթալ, նուէր տանելով «պատանաւորաւորաց խաչապատկից», «սնկ գերեզմանի տուն օրինակ ի քարէ շինած», «սնկ փայտ խաչի քաղմանսնեայ, տնայնական տնայնաց խաչապատկից», «տնայն մտք», «գունար քաղաքի», «սնկ գրոյ շաքար», «չաւ մի կոռ»: Իրեն կ'ընկերանային մէկ քանի քահանաներ և եկեղեցական Պետրոս Չէլէպին:

Գրիգոր վրդ. Կեսարացի մէկ ժամ սպասցնելէ յետոյ կ'ընդունի զինքը և Նազազ Դազար քահանան՝ իր մարդը՝ ծեծած ըլլալուն համար բացատրութիւն կը պահանջէ և կը թողու բաղնիք կ'երթայ, առնել տալով Դարանաղցիին «մեղաց գաւազանը», ըսելով որ «առե՛ք, պահեցե՛ք, ես շաւ

Նայիպին, որ իրաւունք կու տայ Դարանաղցիին մարդոց և կը յանդիմանէ Կեսարացիին, որուն կուսակիցները կ'երթան կը բողոքեն դարձեալ Տէֆտէրտարին, որ ձերբակալել կը փորձէ Դարանաղցին:

Նայիպը կը պաշտպանէ սակայն նորեկներու այս պետը:

Այս հակառակութեանց վերջ տալու համար, ոմանք կը խորհին երկու ոսոխները կրկին հաշտեցնել և Դարանաղցին պատուաւոր եղանակով մը Կ. Պոլսէն հեռացնել: Եւ կը յաջողին Դարանաղցին Առաջնորդ զրկել Ռոտոսթոյ, 1608 Յուլիս 18ին վախճանած տեղւոյն անդրանիկ առաջնորդ Ուլնեցի Յակոբ վարդապետին տեղ: Հաշտութեան միջնորդները կը հաճեցնեն Դարանաղցին ստանձնել Ռոտոսթոյի առաջնորդութիւնը «խր թողորի հայերովն», տարուէ տարի որոշեալ տուրք մը, այսինքն է «հազար սակ» վճարելու պայմանով: Կը տանին զինքը Չինիլի Համամի Ս. Սարգիս եկեղեցին՝ պատրիարքին քով և հոն երկուքը սիրով կ'ողջունեն զիրար եւ պաշտօնին հաստատութեան գիրը կը յանձնուի Դարանաղցիին, որ Դիոնեսիոսի Մեկնութիւն մը նուիրելով Կեսարացիին՝ սիրով կը բաժնուի անկէ և քանի մը օրէն կը մեկնի Ռոտոսթոյ (1609):

Սակայն Դարանաղդին հեռացնելով չի կրնար Գրիգոր վրդ. Կեսարացին անվրդով մնալ իր աթոռին վրայ, վասնզի քիչ յետոյ Յովհաննէս Խուլ կը գրաւէ պատրիարքական աթոռը, հաւանօրէն Կ. Պոլսեցի վեֆիլները իր կողմը շահելով:

Գրիգոր վրդ. Կեսարացի «*ևստեղ ժաւանալիս ինչ*» պատրիարք, ըստ Յակոբ քահանայի, «*ՌԾԸ (= 1609) թուին*» կը թողուի բէ իր պաշտօնը, մինչ իրականին մէջ կը ստիպուի թողուլ զայն:

Մինչև այդ թուականը պատրիարքական աթոռին վրայ ըլլալը կը հաստատուի Աւետարանի մը յիշատակարանէն, ուր ըսուած է. «*Գրեցաւ Ս. Աւետարանս քիլին ՌԾԸ (= 1609) ի մայրաքաղաքն Ըստանպոլ ի դռն Կօնստնու Սբ. Նիկողայոսի, առաջնորդութեանն Կեսարացի Գրիգոր քաջ րարունապետին, քաղաքնորքան Սուրբան Ահմէտին, ձեռամբ անարժան Թոխասցի Միխայիլին⁽¹⁾ ի վայելումն Խաւկաչի Տ. Միխայիլին: . . . » (Բէւշադի, Թիւ 2946):*

Հ. Ներսէս վրդ. Ակինեան (ՀԱ. 1933, էջ 167) անոր պաշտօնավարութիւնը կ'երկարածդէ մինչև 1610ի գարունը, սակայն

(1) Ծանօթ գրիչ մը՝ որ ուրիշ ձեռագիրներ ալ ընդօրինակած է Կ. Պոլիս նոյն թուականներուն:

ասոր համար շատ զօրաւոր պատճառ մը չեմ գտներ: Ընդհակառակը, ինչպէս կը տեսնուի, իր եղբորորդին արդէն իր հրաժարումը և մեկնումը Կ. Պոլիսէն 1609ին կը նշանակէ: Իսկ Յովհաննէս Խուլի 1610ին պատրիարք դարձած ըլլալը անժխտելի է (Յոյակ վեֆիլի Զեւագրաց, էջ 685):

Ը.

ԿԵՍՈՒԲԱՅԻԻ ԱՅՅԸ ԵԳԻՊՏՈՍԻ ԱՆԱՊԱՏՆԵՐԸ,

ՍԻՆԱ, ԵՐՈՒՍԱԼԷՄ ԵՒ ԱՄԻՐ

ԵՒ

ԵՐՈՒՍԱԼԷՄԻ ՊԱՐՏԳԻՆ ՎՃԱՐՄԱՆ ՀԱՄԱՐ

ԻՐ ԶԱՆՔԵՐԸ

(1609—1611)

Գրիգոր Կեսարացի 1609ին կամովին կամ ակամայ իր պատրիարքական պաշտօնը ձգելէն յետոյ այս անգամ Կեսարիա չի դառնար այլ «*ի ՌԾԸ (= 1609) թուին*, նստեալ ի Բիզանդիայի յԵգիպտոս, եղեալ ի շէտն Սիւս, ընդ իւր ունեւոյ զՄովսէս վրդն., տեալ նմա զաւագան, որ եւ յետոյ եղեւ կաթողիկոս ի Սբ. Էջմիածին եւ կասարեալ զուխս իւրեանց, յաստատախօս շեղեմն յարձան անկի Հաւիրք» (Յակոբ ք. Կեսարացի):

Այս ուղեգնացութիւնը որ իր ժամանակի վերածննդեան աշխատութեան գըլխաւոր բոլոր գործիչները, Մեծ-Անապատի հիմնադիրները Սարգիս եպ. և Կիրակոս քհ. , Գրիգոր վրդ. Դարանաղցի, Կարապետ վրդ. Քօթ և ուրիշ շատեր կատարած են, Կեսարացի և Տաթևացի, երկու վերանորոգութեան շարժման մեծ գործիչներն ալ ըրած են, պարզապէս ուսումնասիրելու համար Եգիպտոսի, Սկիտէի անապատականներու կեանքը: Անոնք կը կարծէին թէ այս ճգնողական կենցաղին մէջ մտաւոր լուսաւորութեան սերմերը պիտի կարենային ձեռք բերել, վանական կեանք և կազմակերպութիւն ստեղծելով, Եգիպտոսի և Երուսաղէմի օտար վանքերու նըմանողութեամբը:

Այս պատճառով է որ այդ ուսումնաստենչ և վերանորոգիչ եկեղեցականները կը փութային Եգիպտոս և Երուսաղէմ:

Գր. Կեսարացի և իր անդրանիկ աշակերտը Մովսէս Տաթևացի, ահա թէ ի՞նչ բանէ մղուած այս ուղեորութեան ձեռնարկած ըլլալ կը թուին(*):

(*) Մովսէս Տաթևացի այս տոթիւ Երուսաղէմի մէջ կը սորվի մեղրամոմը ճերմկցնելու արհեստը, վասնզի վանական-ճգնողական կեանքի մէջ պայման էր նաեւ աշխատութիւնը ապրուստ ապահովելու համար:

Գր. Կեսարացի այս ուսումնասիրական ուղեորութիւնը կատարելէ յետոյ իր աշակերտը կը թողու Երուսաղէմ, և ինքն Ամիթեցիներուն տուած խոստումը և իր վարդապետին գերեզմանին ալ այցելութիւն մը տալու իր մտադրութիւնը կատարելու համար կը մեկնի զէպի Տիարպէքիր:

Հաւանօրէն Երուսաղէմ այս այցելութեան ատենն է որ Ս. Յակոբեանց վանքին նուիրած է Տաթևացիի Գէրգէ Լաւրցանց մը և գաւաղան մը, ինչպէս կը տեսնուի այդ անթուական մատեանին յիշատակաբանին մէջ ուր կը կարդացուին սա տողերը. «յիշատակ ե Հարցունց Գիրքս եւ մեկ գաւաղան այլ ի հետեւ, Կեսարացի Գրիգոր վարդապետին ի տարք Երուսաղէմ ի դռն տարք Յակոբայ» (ՀԱ. 1925 էջ 570):

Գրիգոր Կեսարացի, հաւանական է որ Հալէպի և Ուրֆույի ճամբով գացած ըլլայ Ամիթ, և այս առթիւ թերեւ Հալէպի մէջ Յովհաննէս Դ. Այնթապցի կաթողիկոսին հետ ալ տեսնուած է և անոր՝ իր Երուսաղէմի մէջ տեսածները բացատրած էր և Երուսաղէմի կացութեան դարման տանելու համար թելադրութիւններ ըրած ըլլայ:

Նոյն իսկ կը յանդգնիմ ենթադրել թէ զինքը եպիսկոպոս ձեռնադրող այդ կաթողիկոսին հրահանգով գացած է Ամիթ:

Արդարև Երուսաղէմի կացութիւնը չափազանց տագնապալի էր այդ օրերուն և Յովհաննէս Այնթապցի կաթողիկոս, որուն վիճակն էր Երուսաղէմ այն ատեն, չէր կրնար անտարբեր մնալ:

Դաւիթ Արդար պատրիարքի պաշտօնավարութեան շրջանին (1571-1613), մասնաւորապէս 1590 էն յետոյ Անատոլուն յուզող ձէլալիներու ապստամբութեան պատճառով, գէպի Երուսաղէմ ուխտաւորութիւնը դադրած էր:

1601ին արդէն պարտք մը գոյացեր էր այս պատճառով և ինչպէս յիշուեցաւ Ազարիա կաթողիկոս Զուղայեցիի ատեն ժողովարարութիւն մը կատարելով այդ պարտքը մասամբ վճարած էին:

Սակայն երկրին քաղաքական կացութիւնը այդ թուականէն յետոյ շատ աւելի տագնապալի դարձած էր, տագնապի մատնելով նաև Երուսաղէմի վանքը, քանի որ անիշխանութենէն օգտուելով հոն ալ կեղեքումներ կը կատարուէին: Այնպէս որ մինչև 1610 թուականը 40,000 զրուշ պարտք գոյացած էր (Սեֆեհ Դալի Լեհայի. ՀԱ. 1934 էջ 554):

«Այլ ճար ու հնար չի մնաց. ինչ ակօրք կայր, ոսկեղեն, արծաթեղեն, թէ՛ խաչ, սկի, բռնուխոն, գիրք, և շորջաւ եւայլն ամենայն

գրաւեցան յսկօրիմաց, զի մեծ շահ կ'ստնուին, ամիսն Ժ. ԺԴ. ԺԵ. և Պարոնէսի Դաւիթն կակոդէրես մարդ եր և ամացող»: (ՀԱ. 1934 էջ 554):

Սիմոն դպիր Լեհայի, որ 1615ին Երուսաղէմ գացած է, Գրիգոր Պարոնէսը պատրիարքէն լսելով կը նկարագրէր այդ օրերուն Երուսաղէմի վանքին ողբալի վիճակը գրելով՝ թէ «վիճակն Հայոց գերեալ և աներեալ բազում ժամանակս և ամենայն ոխստեղ և եկեղեցիք սկօրիմականաց անայի եղեալ, . . . ի գրաւի: Այլ և այս եղև յսկօն գութենէ և քուշքեանց առաջնորդաց առաջնոց: Եւ թէ հարկ շինէր պատարագ անեղ, ոչ գոյր արկի, խաչ, անեսարան. երբայիկ, կաշառ սայիկ, բերեիկ շորջաւ և այլ ինչ և մասուցանեիկն պատարագ, և դարձեալ ամենիկն փութով: Եւ այնչափ անեղաւ և շատցաւ պարսֆն, մինչ զի արքութեան տեղիս եւս յափշտակեցիկն ի ձեռաց Հայոց, զի ոչ մնաց և ոչիկն: Վա՛յ ինձ, վասն իմ ծովացեալ մեղացս մասնեցան արքութիւնք և Քրիստոսի սկօրիմականաց տեղիքն ի ձեռս այլազգաց, որպէս ի հնումն Տապանակն: Այլ և ինքն Պարոնէսին ստաց շարով, թէ ժամանակ մի լոս սոխորութեան՝ Ծննդեան օրն զմացաք ի Բերդենիկ և չուկեաք խաչ՝ ջուր օրհնել. հանեալ մաշտոցիկն փոքրիկ խաչն և այնով օրհնեցաք. և ի ժամ

յուսոյ բխման չերեւեր հայ ի սուրբ Յարութիւնն փսուն ակօրոյ եւ նախաստնաց, զի ոչ տեղիք ունեւաք եւ ոչ ակօրք եւ ոչ գգես: Չայս անենայն կրեալ ազգս Հայոց շուարեալ, տարա-կոյս եղեալ նկուն դարձաւ եւ եղև ծաղր եւ նախաս եւ այսն ի մեջ անենայն ֆրիստնեից, եւ ոչ ոք կարաց օգնել կամ քափել զսուրբ Երուսաղիմ ի պարտոց, ո՛չ կարողիկոս, ո՛չ եպիսկոպոս, ո՛չ վարդապետ, ո՛չ խօնայ, ո՛չ մեծամեծք, ո՛չ փարքաւք, միևնեւ ողորմածն Աստուած ինքն զբացեալ ողորմեցաւ եւ ոչ իսպառ անեստ արար եւ ոչ ցանկ բարկացաւ. այլ ետես, այց արար եւ դարման ետ, օգնական եւ փրկիչ եղև յուսացելոց իւրոց, բառնալով զսուրբ եւ զսրտնութիւն եւ զնախասինս մեր. նկն ի խնդիր մողորելոց եւ կորուսելոցս:»

Դարանաղցի, որ 1606–1607ին Երուսաղէմ գտնուած է և եղած է ականատես այս վիճակին, ինքն ալ կը հաստատէ ձեւալիններու խոռվութիւններուն պատճառով «յառենայն կողմանց փակեալ եր դռն մտից ընչից», վասնզի «ոչ ոք իշխեւ փսուն անի աւերջացն եւ սպաննողացն քան զՀաշայ այլ ուրեք երբալ եւ ողորմութիւն խնդրել յովեֆի, . . . եւ զանձանակ ոչ ուրեք եղեալ եր եւ ոչ կայր բնաւ, եւ ոչխակաւք, որ այժմոյս իբրեւ զոխաջուրս կ'երթան յառենայն կողմանց ծովով եւ ցտակով, նա՛ յայնմ ժամանակի ոչ

ոք չեին զնայն: . . . խախտեալ էին զԵրուսաղեմաց զնայ. . . . եւ ոչ ոք գիտեւ զԵրուսաղեմ՝ քի ո՛ւր իցեք, այլ ի ծագ աշխարհի կարծեին, որպէս մեք ի մերում ժամանակի մանկութեանն զոք ոչ տեսք զնացող յԵրուսաղեմ. . . . եւ յԵրուսաղեմ կայր ի սագնապի ի մեջ անհուն եւ անվնար պարտոցն:» (Ժաճակագրութիւն էջ 322–324):

Այս դժբախտ օրերուն Դարանաղցիէն յետոյ 1608ին հոն գացած էր Բարսեղ վրդ. Բաղշեցի և հոն մնացեր էր մէկ տարի: Ան «խիստ կարի առաւել հոգ տանեւ պարտոցն վնարման եւ ցաւեւ եւ սագնապեւ հանապաղ՝ վասնզի «տեսեւ զանենայն տառապանք վանացն ի պարտոցն կողմանեմ» (նոյն էջ 324):

Այս վարդապետը «եղեալ զնայն մեծաւ հոգութեամբ ի յաշխարհ իւր ի Բաղէշ, ի Վան եւ յՈստան գաւառիկն, եւ . . . միաբանեալ ի հետ հեզահոգի Մարտիրոս վարդապետի մեծի, որ մակամուն Արահու աւեփն, որ եր ի նոյն երկրիկն Վանայ եւ եր առաջնորդ մեծ եւ հոգալիաւոր սուրբ ուխտին Վարապայ, եւ վարդապետին միաբանեալ ընդ Մարտիրոսին, որ եւ նա բարեկամ եր Ս. Երուսաղեմայ եւ ցաւակից եր յոյժ: Երկոյն միախոհ լինելով պաղասեփն սու Տիր օգնել նոցա եւ զորք արկանել ի սիրտ ֆրիստնեիցն Հայոց: Եւ Մարտիրոսն անսի եւ Բարսեղն ասեց քարոզիւ եւ

դասիւ ի վերայ Ս. Երուսաղեմայ կողկողագին պաղատմամբ, շարով եւ մեծաւ ողբով ծանուցին զվսանգեալ թշուառութիւնն յԵրուսաղեմայ սուրբ եւ առաքելայէն Ս. Արոռոյն Ս. Յակոբայ վանացն մեր եւ այլ գերահռչակ ս. տօրիական տեղաց մասին մերոյ, որ հոռութեամբ եւ փոխակերպութեամբ ստնուր եւ ինքեանց գրաւել վստակարի եւ առաւել վերջին տախտակեան եւ տախտակեանն: Եւ այսպիսի մեծակական ողբով կոպիւսացողին, շնորհօք Քրիստոսի ի հաւանութիւն ամին, որ Կարապետ անուն խօսեաց մի եօթն բնուն ստակ եր տուել եւ այլ՝ երկու եւ այլ՝ մի մի բնուն եւ այլին՝ լոս կարեաց (Գալ. 3:24-5):

Այսպէս սրտացաւ վարդապետ մը աշակցութեամբ ուրիշ կարող ու ազգեցիկ եկեղեցականի մը, Վանի եւ Բաղէշի շրջանակին մէջ ինքնաբերաբար Երուսաղէմի վանքին պարտուց համար հանգանակութեան ձեռնարկած էին, ազգուելով տնոր ահաւաններէն:

Գրիգոր Կեսարացի՝ ինքն ալ ճարպիկ եւ ձեռնհար էր եկեղեցական մը՝ անտարբեր չմնաց, երբ Երուսաղէմի դժբախտ վիճակին ինքն ալ ականատես եղաւ: Ինքն ալ ուզեց դարձան մը տանիլ: Ահա այդ դարձանը որոնելու համար էր որ ապահովաբար անիկա գնաց Տիրապէտի:

Ասիկա ամենէն զխաւոր պատճառն էր իր հոն ուղևորութեան:

Յակոբ քհ. Կեսարացի կը պատմէ թէ հոն «արարեալ ժողով բազում եպիսկոպոսաց եւ վարդապետաց սակա պատրուցն Երուսաղեմայ. նաեւ էնկի Խօսեացն Աւքա եւ այլ բազում դոկտորաց, վաճառականաց եւ ռաւկաց, գրեցին առ առաջնորդս եւ առ դոկտորսն Վանայ եւ ժողովեալ բազում առաջնորդաց եւ դոկտորաց եւ եկեալ յԵրուսաղեմ ՌԾԹ (=1610) թուին, եւ եր պատրաստէր Երուսաղեմայ ԿՌ (60,000) դր. որ առաջնորդ եր Դաւիթն Արդար. սատարութեամբ հօգորին Ասուծոյ վճարեալ զպատրաստեալ զգեւսքն, եւ եղեալ զԳրիգոր Պարոնիսէն առաջնորդ Ս. Երուսաղեմայ ի սոյն ամին, որոց վարձատրութիւնքն ի Քրիստոսի շիջի ի ժամ դաստատարին ամեն» (Յակ. քհ. Կեսարացի):

Այս տողերը՝ իրենց համառօտութեան մէջ սխալ հասկցողութիւններու տեղի տուած են:

Հ. Գր. Վրդ. Գալէմբարեան եւ Օրմանեան (Աղբալագործ 2318-9) այնպէս հասկըցած են թէ Գրիգոր Վրդ. Կեսարացին ալ Երուսաղէմ եկողներուն մէջ էր եւ մասնակից հոն պարտավճարութեան աշխատանքին եւ Գրիգոր Պարոնիսէի պատրիարքը նտրուելուն (տես Կենսագրութիւններ Ա. էջ

5), մինչ այս տեսակ ըմբռնում մը միանգամայն մի քանի սխալներու տեղի կուտայ, վասնզի 1610ին որչափ կ'երևի կեսարացի չէ գացած Երուսաղէմ և Գրիգոր Պարոնտէր, պատրիարք չէ ընտրուած, այլ միայն «Վերակացու» կամ «Հոգաբարցու» (Աղաւնունի եպս. Մխաբան և Այցեւոյ, էջ 81):

Յակոբ քհն. Կեսարացիի սեղմ բառերը տեղի տուած են այս շփոթութեան, մինչ ժամանակակից ուրիշ գրողներու տուած լուսաբանութիւններէն շատ բան կը պարզուի:

Որչափ կարելի է հասկնալ մասնաւորապէս Սիմէոն դպիր Լեհացիի գրածէն որ ամենէն մանրամասնն է, Գրիգոր Կեսարացի հոն կրցած է, ժամանակին ամէնէն ազդեցիկ մարդերէն մէկուն Ամթեցի Էնկի Սոճայի գլխաւորութեամբ և ուրիշ երեւելիներու և առաջնորդներու մասնակցութեամբ ժողով մը կազմել և ազգովին դարման մը տանիլ Երուսաղէմի պարտքին համար:

Գրիգոր Դարանաղցի առանց Գրիգոր Կեսարացիի այս մասին ունեցած ջանքը յիշելու Բարսեղ վրդ. Բաղիշեցիի և Վարազայ առաջնորդ Մարտիրոս Վրդ.ի ջանքերով սկսուած հանգանակութեան վրայ խօսելէ յետոյ կ'ըսէ՝ թէ «Բաղիշեցիք և վա-

նեցիք այլ սոյնպէս արարին և անհուն զանաւորակ և արծարոյ հաւաքեցին և անեկայն յօղիքաւորօք յարուցեալ վարդապետքն եկին ի յԱմիթ և յՈռփայ և նոքա նախասնեալ ետուն շատ ողորմութիւն և անյից եկեալ ի Հաշայ, և Հաշայ եղած Զուղայեցի վանատակսն նախասնեալ ընդ նոսա՝ նոքա այլ հաւաքեցին յիւրեանց յիշումն բազումս զանաւոր ի մերից իւրեանց: Եւ յիսաքանութեամբ անեկեցուն առեալ զնացին յԵրուսաղէմ» (Ժամանակագիր-Էնկ, էջ 325-6):

Ինչպէս կը տեսնուի Դարանաղցի կը հաստատէ թէ Ամիթ գացած են վարդապետները և հոն ալ հանգանակութիւն մը եղած է և ապա Հալէպի մէջ: Յակոբ քհն. Կեսարացի, Ամիթի գումարումին նախաձեռնութիւնը Կեսարացիին կը վերագրէ, ինչ որ կրնայ չափազանցութիւն մը եղած ըլլալ: Միայն ճիշտ է թէ Ամիթ գումարում մը եղած է 1610ին որուն մասնակցած է նաև Կեսարացիին որ այդ թուականին Երուսաղէմէն հոն գացած էր և իբր ժամանակին մեծ վարդապետներէն մէկը անկարելի է որ ինքն ալ իբր ականատես և ամենէն վերջին վկաներէն մին իր հեղինակաւոր ձայնը լսելի ըրած չըլլար:

Սիմէոն դպիր Լեհացի որ Գրիգոր Պարոնտէրէն ստացած տեղեկութիւններն է

որ զիրի առած է, առանց նախորդ քհ. Կեսարացիի յիշած և Դարանաղցիի ակնարկած Ամիթի գումարումը և հոն կատարուած հանգանակութիւնը յիշելու էնկիւն Սոճա Ամթեցիի կը վերագրէ ամբողջ գործը՝ աստուածային նախախնամութեամբ յարուցուած մէկը ներկայացնելով զայն, սակայն շատ հաւանական է որ անիկա ազգուած էր Դրիգոր Կեսարացիէ:

Ահա թէ Սիմէոն զպիր Լեհացի ինչպէս կը ներկայացնէ գործը:

«Որ ի քիին Հայոց ՌԾԹ (= 1610), յաւսնան յաշիսի ԺԸ. զարքոյց Տէր Աստուած զունկ Ենկի խօնայ Աւթեցի, (այս ինչ)(*) ակուն, որպէս ի հին Զորաքարէ, զոր ևս մեծաւ հոգաբարձութեամբ ցանաց եւ հոգ սարեայ գնաց ի Հայաստան վասն սուրբ Երուսաղեմայ պարսոյց. եւ անդ զտեայ անվանի խօնայս եւ վաճառականս, գրեց եւ այլ մայրաքաղաքս զայ հասանել ի Հայաստան, վասն խորհրդոյ քննել, թէ որպէս կարիցեն ազատել ի պարսոյց զԵրուսաղեմ: Արդ նորոգողն անկնայնի Տէր Յիսուս ևս ինկն

(*) Հ. Ներսէս Աղինեան անուան համար դատարի տեղ ձգած է կ'ըսէ եւ կը կարծէ թէ այս անձն նոյն է խօնայ Թումաշանի հետ: Այս կարծիքը չենք բաժնէր, հիմնուելով սա իրողութեան վրայ թէ Յակոբ քհ. Կեսարացի ալ նոյն ձեռով կը յիշէ այս անձը:

վերսին կանգնեաց եւ յորդորեաց եւ զուր եւ սեր արի ի սիրս անցաւ, որ քարի կաւօք եւ յօժար արհիւ, քարեպաշտ եւ աստուածասեր անուստրէն ելեալ աշխարհաց եւ զաւառաց, վարդապետօք եւ քահանայիք միաբան, միակաւ, միախորհի՝ եկեալ հասին ի Հայաստան քաղաքս եւ ևստեայ անդ խորհուրդ արարին երեք անիս եւ տեղեկացան իւրեքեք զանկնայն իւր եւ զքանս արարականաց, որ իմ դուռնոյ է: Այլ ճար եւ հնար չի գտան, միայն վճարել զպարսէն: Այլ ապա սկսան յորդորել զիսկեանս եւ աստուածունկ տուր յորովս եւ զուարքս, ընչաւիտ եւ վարքաւս. եւ եր անկնայնի զորս եւ երեք փոխան Ենկի խօնայն: Եւ սկսան անկնեկեանս շալ ըստ չափու եւ կարողութեան փառաւոր եւ անվանի տղաքաւորքն. ուն Ռ. ուն ԲՌ, ուն ԵՌ եւայլն դուռնոյ ևս եւ ԺՌ տղոք կայր. իսկ այլ աղխաւք Ճ, Ծ եւայլն, եւ ժողովեալ քաղաքս զանձս, անելի քան զպարսսն, զի աղխաւք եւ մուրացիլք եւ կոյրք եւ կանայք եւս տային:

Եւ որոշեալ քանս այր իմեալ եւ իմաստուն՝ պարսասեցան եւ անապարեցին եւ մեկն ի Սուրբ Երուսաղեմ ընդ Ենկի խօնային: Եւ զնոցեայ ի քերթն՝ ծանուցին պարոնին զեղս իւրացն, թէ մեք կանխք վճարել զպարսս անկնայն: Եւ հրահայեաց պարոնին քաղաքս կարող ի մեք քաղաքին, զի անկնայն փոխաւորքն զանստ պարոնն՝ քերտով զանկնայն գրասն ընդ

ինկեանս. եւ վա՛յ այն մարդուն, որ մինչ երեւ
օրն ձայն չածե կամ գրաւ չի բերե, եւ չառ-
նու զվճարքն, այնուհետեւ նորա փոխ տխր
դրամն կորնչի: Եւ այսպէս բազումք եւ յորով
գային, բերեին եւ նոյա վճարեին սխալով, հո-
ւաքով՝ առջեւ պարունին եւ դատուն: Եւ յորժամ
վճարեցին՝ դարձեալ բոլորք կարգացին: Թե ոք
փոխ ետուր կամ գրաւ ունի եւ ոչ գայ երեւի,
յետոյ քի՛ զիր, քի՛ գրաւ, քի՛ այլ ինչ ցուցա-
նե, մի շիցի նմա դաս եւ իրաւունք:

Եւ իբրեւ հասուցին զամենայն պատճառ մին-
չեւ ցեղինն բնիւն, այլ խորհուրդ նստան եւ
այլ բասսիւր, քե որպէս եւ կամ զխաղ արաւ-
ցեն, կամ զո՞ր դիցեն առաջնորդ եւ հովիւ, այլ
եւ հոգեբարձու սուրբ Երուսաղեմայ՝ որ յաւ-
տածակողմ շիցի հոգացող: Զոր եւ ի կող-
մանէն Աստուծոյ եւ հանաքեալք ամենեցուն
ընտելին զուն Գրիգոր անուն մոնոզոն՝ Տա-
քեռու գաւառէն, այր առաքինի եւ ձգնագետաց,
խաւսալքոյ ի պախս եւ աղօթս, որ ի մանկաքե-
նէ ստացեալ ունեւ զառաքինութիւն . . . Զսա
հրաշխեալ օրհնեցին մոնոզոն եւ յուսար եւ
զամենայն ինչ յանձնեցին ի ձեռս նորա: Իսկ
նա փախչեւ եւ հրաժարեւ յայնմանէ, եւ բա-
զում անգամ գեալ՝ դարձուցանեին յԵրուսաղեմ
եւ հարկիւ սխալեին կատարել զպատկերն: Զոր
յետ այս ամենայնի յօժար կաւօք եւ ողորդ արհա-
ժառայեւ եւ պատասաւորեւ սուրբ տեղեացն: Եւ

յետ առորց ինչ օրհնեցին քահանայ. եւ յետ ա-
մաց ինչ (1613) աղերսիւ եւ հարկաւ յանձնե-
ցին ի նա զվիճակս հալոց եւ զամենայն հոգե-
կեկեղեցոյն: Եւ խօճայք դարձան ի տուն իւր-
եանց:» (ՀԱ. 1934 էջ 554-557):

Դարանաղցի ալ իր ժամանակագրու-
թեան մէջ (էջ 326) կը հաստատէ թէ Հա-
լէպի մէջ հանգանակութիւն կատարուէին
յետոյ հաւաքուած գանձը «միաբանութեանը
ամենեցուն առեալ գնացին, յԵրուսաղեմ» եւ
հոն «հասուցին զամենայն զպատճառ եւ ոչ մնաց
եւ ոչ ինչ, մինչեւ ի մի լուսաւորոյն» (ՀԱ. 1934
էջ 327):

Լեհացի եւ Դարանաղցի ինչպէս կը
տեսնուի համաձայն են իրարու, միայն թէ
Լեհացի կը ճշդէ անոնց թիւը ըսելով որ
միայն 20 հոգի էին, Ամթեցի ենկի Խո-
ճալի գլխաւորութեամբ:

Սաւալան (էջ 569) առանց յիշելու թէ
ինչ աղբիւրէ քաղած է՝ կը յիշէ անոնց
գլխաւորներէն միայն տասը որոնք են.

1. Խօջա Զաքարէ Վանեցի
2. Խօջա Սուքիաս »
3. Խօջա Առաքել »
4. Խօջա Շէխիջան Բաղէշցի
5. Խօջա Թուճաջան Ամթեցի
6. Խօջա Բաղդասար Ուռհայեցի
7. Խօջա Պետրոս Հալէպէն

8. Խօջա Մաքսուտ Հալէպէն
9. Խօջա Ղանտին »
10. Խօջա Թուրաջ Սիսէն:

Ասոնց հետ Գրիգոր Կեսարացիի երուսաղէմ գացած ըլլալը երբեք հաւանական չէ, վասնզի ինչպէս Սիմէոն Դալիւրի գրածէն կը տեսնուի 1610 Յուլիս 18ին գործի կը ձեռնարկէ Ենկի Խօջա Ամթեցի, որ կուգայ Հալէպ, հոն ալ երեք ամիս ժողով ու հանգանակութիւն կը կատարուի:

Հաւանական է որ 20 պատուիրակներուն գալուստը 1611 գարնան կամ զէպի Զատիկ կատարուած ըլլայ: Արդ, Յակոբ քհ. Կեսարացի քանի որ կը հաստատէ թէ «դարձեալ Ռկ (= 1611) քուիկն կրկին տարան ի Բիւզանդիա արքունական հրահանաւ», նիւթապէս ժամանակ չի կար երուստղէմ երթալու և անկէ Կ. Պոլիս դառնալու:

Յետոյ նկատի առնելով Յակոբ քհ. Կեսարացիի Կեսարիա գտնուելը, եւ հոն գրելը այդ տողերը կարծես թէ արքունական հրամանով վերստին պատրիարք տալուիլը Կեսարիայէն եղած ըլլալու ձեւ մը ունի: Հետեւաբար կ'ենթադրեմ թէ Գրիգոր Կեսարացի 1610ին Ամիթի գումարումէն յետոյ հաւանորէն Կեսարիա եկած է և միայն շատ կարճ միջոց մը հոն մնալէ յետոյ դարձեալ Կ. Պոլիս հրաւիրուած է:

Թ.

ԿԵՍԱՐԱՅԻ ԵՐՐՈՐԴ ԱՆԳԱՄ ՊԱՏՐԻԱՐԿ
(1611 — 1612)

Կեսարացին այս անգամ «արքունական հրահանաւ» յաղթական մուտք կը գործէ Կ. Պոլիս, 1611 ին, երբորդ անգամ իբր պատուրբ:

1611 ին իր պատրիարքական աթոռի վրայ գտնուիլը ամէն տարակոյսէ դուրս է, վասնզի այդ թուականին Ասլան գպիր, հաւանորէն աշակերտ կամ հետեորդ մը Գրիգոր Կեսարացիի, «ի խնդրոյ» Յակոբ Քէօթահիացի եպիսկոպոսին կանոնագիրք մը կը գրէ ի Կ. Պոլիս «առոսս Գրիգոր Կեսարացի պատրիարքի» (Բիւզանդիան. Ը. 351):

Նոյն տարին կուգայ երուստղէմէն զինքըն գտնալ Մովսէս Տաթևացի, դառնալով «առ վարդապետն իւր Գրիգոր Կեսարացի, որ էր ի Կ. Պոլիս, քանզի քաղաքական հրահանաւ նստեալ էր առաջնորդ քաղաքին՝ պատրիարք անուանը»:

Գրիգոր Կեսարացի, իր պատրիարքական պաշտօնավարութեան ընթացքին, աւոր կուտայ 1612ին գաւազանի իշխանունութիւն, որուն ստացումէն յետոյ Մովսէս Տաթևացի կրկին կ'երթայ Երուսաղէմ:

և հոն կարճ միջոց մը մնալէ յետոյ կ'անցնի Սիւնիք:

Գրիգոր Կեսարացի իր այս երրորդ պատրիարքութեան ընթացքին, կարծես թէ աւելի զօրացած, խստութիւն կը բանեցնէ իր հակառակօրդներուն դէմ (Աղէապարտէշ 2320): Ան կը շարունակէ իր հին ատելութիւնները և կը հալածէ բոլոր մրցակիցները, կամ անոնք որոնք ունէ կերպով հաւանականութիւն կը ներկայացնէին պատրիարքութեան թեկն ածելու:

Դարանաղցի, որ անգիտակ էր անոր պատրիարքական աթոռը գրաւելուն, Կ. Պոլիս կուգայ Տրապիզոնի ճամբով, և նաւուն վրայ կը տեղեկանայ զինքն զիմաւորելու եկողներէն (տե՛ս էջ 167) թէ Կեսարացին Կ. Պոլիս բերուած է եւ կրկին պատրիարք եղած է եւ «մեծ խոռոխոքիւն աղմուկ արկեալ է ի ֆաղսփս եւ հետ Յովնաննէս (Խոյ) վարդապետին եւ զնա ի նեղ արկեր, ոչ յեկեղեցի կու բողոք մտանել եւ ոչ բողոք կու տայ մարդոյ որ երթեկնութիւն առնել ամենայն ոք ընդ ննա, ոչ յիւրոցն եւ ոչ յօտարաց, եւ թէ ո՛րպիսի վիշտ հասոյց ննա»:

Անոնք պարտք կը համարեն նաեւ Դարանաղցիին ըսելու թէ «եղ յորժամ ոք... կու յիշէ, կու խոռոխ չարացար, վասն այնորիկ չեմք իշխեր ի նորա երկիրայի անիցն ա-

սել ֆեղ թէ՛ ե՛կ ընդ մեզ, երբանք ի մեր ժամն՝ առանց նորին հրահանին, եւ ընդդիմ ընդ առաջ գալս մեր առ ֆեղ թէ գիտացի՝ կու խոռոխ ընդ մեզ, վասն այնորիկ կու հոգանք եւ իշխեալ եմք, ի ֆեմէ կ'ամաչեմք, եւ ի ննանէ կ'երկրնէմք, զինչ առնելն մեր հնար ոչ գիտեմք՝ թէ որպէս առնեմք: Ամենայն եկեղեցեաց փահանայքն մեզի պիտ են, ոչ ոք առ նորա անին չի իշխեր առ ֆեղ մերանայ, փանգի պատշաճեալ է ամենեցուն թէ՛ վա՛յ այնորիկ, որ առանց իմոյ հրահանի ոք զտեսգրոյսն ընդունի կամ մօտն գնայ, ո՛չ թէ սոս միայն, այլ յամենայն տեղիս՝ յԱմասոյի եւ յՈռոմեղիսն:

Անոնք նաեւ կ'ըսեն թէ իրենք Տրապիզոն թուղթ գրած էին որ չգայ և կ'երեւայ իր ձեռքը չէ հասած: Դարանաղցի կը ցաւի եղածին համար և կ'ըսէ թէ եթէ գիտնար պիտի չի գար: Սակայն կ'ըսէ թէ արդեօք իրենց հաշտութիւնը նկատի պիտի չառնէ՞: Իր խօսակիցները կ'ըսեն թէ անիկա «ոչ պարիշտութիւն գիտէ, ոչ աղիկութիւն» (նոյն էջ 168) և խորհուրդ կու տան իջևանիլ Խօջա Խան, մինչև որ իրենք հրաման առնեն: Արդարեւ Գրիգոր վրդ. Կեսարացի, երբ իրմէն հրաման կը խնդրեն կ'ըսէ թէ «չէր բնաւ կամք իմ նորա գալոյ յայս աշխարհ, երբ յորժամ եկեր է, քո՛ղ գայ մօտ առ յիս եւ ուր կամք յիցի մեզ՝ անդ զը-

նասցե» (էջ 169) ինչ որ կատարելապէս իր պատրիարքական իրաւունքն էր:

Դարանաղցի կ'երթայ իր մօտը, Կեսարացի զայն կը հիւրընկալէ երեք օր, սակայն եկեղեցին իրեն ընթերցում չտալուն համար ան վշտացած՝ կը սկսի իրեն դէմ կերպով մը դաւել. նախ գաղտնի բանակցելով — ինչպէս ինքն կ'ըսէ (էջ 170) — անոր աշակերտին՝ Մովսէս Տաթեպիի հետ որ միասին Երուսաղէմ երթան, և յետոյ երբ իր հակառակորդները զինքը կ'ամբաստանեն և Պատրիարքը կը մեղադրեն որ մենք «գֆեզ վասն այրպիւնացոյ աղաքաւ քերաֆ, որ հարածես եւ չսաւ քոյ ձեանէր դոցա յայտն աշխարհ», Գրիգոր Կեսարացի կ'ըսէ իրեն քե՛ «ֆահանայֆ եւ ժողովուրդֆ կու տրտնջան քե՛ մեֆ հագիւ կու հնարեմք մեծաւ քանիւ զսանէր վաստակօֆ զօրլսօրե հարկաւոր կերակուրե կու մանց եւ որդոց մերոց, առդ դոցա չեմք բաւական եւ կարող կերակրելոյ եւ կամ տուր տարոյ»: Դարանաղցի այս խօսքերը իր թըշնամիներու կողմէ ստեղծուած ըլլալը կը յայտնէ:

Գրիգոր Կեսարացի կը հրամայէ որ ան մնայ Ս. Նիկողոս եկեղեցին, սակայն տեւաւ մը հսկողութեան տակ հրահանգելով որ «ո՛չ ֆարոզ եւ ո՛չ դաս մի՛ քողով տեսէ եւ զգոյշ կացիֆ դրանցն» (էջ 171):

Դարանաղցի նամակով մը կը յայտնէ թէ ինքն Երուսաղէմ երթալու համար եւ կած է և ուխտաւորութեան շրջանին կ'ըսպասէ, «ամենայն աշխարհն քո՛ղ ֆեզ շիցի, մի՛ նեղեւ եւ յշացներ զմեզ»: Գրիգոր Կեսարացիի պէս իշխանութեան մարդ մը դիւրաւ չէր կրնար մարսել այս խօսքերը, ուստի կը պատասխանէ թէ «ես զայս եւ զայն զիտեմ ո՛չ, քող եղեմ երթայ յաստալով յայտն աշխարհե, եւ քե ոչ՝ զինքն յեշ կու հեծուցանեմ, զերես կու մեմ եւ ֆաղեղ կու անցուցանեմ ի պարսնոցն եւ ամենայն ֆաղաֆին նշաւակ կ'առնեմ զինքն»:

Դարանաղցի ասոր վրայ կը թողու եւ կեղեցին և կը քաշուի Խոճայ Խան, ուրկէ գաղթականները կ'առնեն զինքն և սենեակ վարձելով կը տանին Թոփգաբու: Իրեն կ'առաջարկեն նորէն իր նախորդ հըրամանը Էրզրումի էյալէթի հայերը հովուելու մասին նորոգել և զինքն կը մղեն կիւրի Կեսարացիի գէմ, սակայն Դարանաղցին յայտնելով թէ ինքն ուխտի պիտի երթայ Երուսաղէմ՝ չուզեր խնդիր հանել:

Սակայն ինչպէս իր զօրծերէն կ'երեւայ՝ Դարանաղցի հաստատուն նկարագիրը եւ կորով ունեցող մէկը չէ: Կեսարացի շատ իրաւունք ունէր իրեն նկատմամբ կասկածով վերաբերուելու: Արդարեւ անի-

կա քիչ յետոյ իր նկարագիրն տկարութիւնը ցոյց կուտայ և գործիք կը դառնայ Կեսարացիի հակառակորդներուն ձեռքը:

«Յովնաննես վարդապետ Խուշ, կ'ըսէ, զվեզ վարեղոյ յեկեղեցոյն կու ըսէ, կ'ուրախանայ եւ կու ցնծայ յոյժ անճառ խեղութեամբ եւ քերկրալից ուրախութեամբ՝ թէ յիւր կողմն անկեղոց եմք յոջ կանաւ» (էջ 173): Դարանաղցիի, մասնաւորապէս իր անձնական հաշիւներուն ազգին և եկեղեցոյն շահը զոհած ըլլալը, անկէ յայտնի է որ կ'ըսէ թէ «Աստուծոյ ե գիտելի, որ զնա ընաւ չէի ուզէր՝ զԽուշն՝ վասն բազում պատճառաց: Թե՛ս զվեզ ի մեր հալն եր բողեւ Կեսարացիին, նա մեծ տախճիկն (դատախազ) եւ եի Խրուկ. յոջ կանայ ընկեր արար զվեզ նորայ»:

Արդ եթէ Դարանաղցի անկեղծօրէն երբեք ազատ երթալու համար եկած էր և Կ. Պոլսոյ գործերուն չէր ուզէր խառնուիլ՝ պէտք չունէր Խուշին, որուն իբր թէ համակիր չէր և չէր ալ իրաւամբ իր դատարակութեամբ և ոգւով, և որուն սակայն միացաւ պարզապէս Կեսարացիի գէմ:

Եւ երկարօրէն կը պատմէ — անշուշտ ինքզինքն արգարացնելու համար — այն ջանքեր և հնարական կերպերը, որ Յովհաննէս Խուլըրած է զինքն շահելու համար:

Այս օրերուն՝ 1612 Յունիս 15ին Կ.

Պոլիս կը հասնի (Ժամանակագրութիւն էջ 175) Հոռմէն Զաքարիա Վանեցիին, որ Մելքիսեդեկ կաթողիկոսի կողմէն Հոռմ զրկուած էր, և 1611 Յունիսին Կ. Պոլիս գալով, անկէ անցած էր Հոռմ, ուր հասած էր 1611 Օգոստոսին:

Հոն եօթը ամիս մնալէ յետոյ 1612 Մարտ 27ին Ծաղկազարդի օրը՝ առանց զատկական հանգէսներուն սպասելու՝ անիկա ստիպուած էր մեկնիլ Հոռմէն, վասնզի, ինչպէս իրեն Կ. Պոլսէն ուղեկցող Սիմէոն դպիր Լեհացի կը գրէր, «մեծ խռովութիւն եւ շիտ անկառ Զաքարիա վարդապետին հետ իւր հաքելոյց՝ վասն յիւր եւ անգամ կնոջ մի որ շրջեր ընդ նոսա, կոյս եւ հաւատարմութեամբ անուանելով զինքն, մինչ չարախառն աչս եհաս անկառ Փափին, գոր իրանայեաց նոյն առաւել եղանակ Հոռմայ, եւ եր Ծաղկազարդին շաքարն» (ՀԱ. 1934 էջ 69):

Հակառակ ասոր սակայն Պապը անոր կուտայ առ Մելքիսեդեկ կաթողիկոս ուղարկուած թուղթ մը և նուէրներ, որոնք Զաքարիա առնելով կը դառնայ Կ. Պոլիս, և ինքն հոն կը մնայ, և նուէրները կը զրկէ կաթողիկոսին, և կը հաղորդէ Պապին, վասնզի Կ. Պոլսոյ մէջ անիկա բոլորովին մոռցաւ իր պաշտօնը և Խուլին և Դարանաղցիի միանալով մեծ խռովութեան պատճառ եղաւ:

Երբ Զաքարիա՝ Կ. Պոլիս հասաւ, զօրացան Կեսարացիի հակառակորդները: Եւ ինչպէս կը պատմէ Դարանաղցի, երեք վարդապետները և Կեսարացիին բռնութիւններէն և անիրաւ հարկապահանջութիւններէն ձանձրացած քահանաները, միասին կը խորհրդակցին և համերաշխ գործակցութեան համար համաձայնագիր մը կը կնքեն (նոյն էջ 176):

Կեսարացիին կուսակիցները գուշակելով այս միութենէն առաջ գալիք վտանգը կը հարկադրեն Կեսարացիին որ «ժողովեալ գաւեռայն մեծաւեծս աւագանոյն առաջակայսն իւր եւ հարցափորձ առնելով ընդ նոսս եւ հնարք վասն եկեալ հասեալ փրոյմիսնց գողոյն» գտնան:

Ասոնք կ'ընտրեն չորս պատուիրակներ, որոնք հակառակորդներուն հաւաքատեղին երթալով, յանուն պատրիարքին խաղաղութեան և հաշտութեան խօսքեր կ'ընեն: Ասոնց մեկնելէն վերջը քահանաները ներս կը խուժեն և կը բռնադատեն վարդապետները, որ բնաւ չզիջանին: Դարանաղցի տրամադիր էր հաշտութեան, բայց Զաքարիա, որ իբր Էջմիածնի նուիրակ նախապատուութիւն կը վայելէր, կ'ընդդիմանայ յայտնելով՝ թէ ամէն պատրաստութիւն տեսնուած, տէրութեան մեծա-

մեծներուն հետ խօսուած, և արքունական հարկը խոստացուած ըլլալով, ետ դառնալը անհնար է (Դարանաղցի էջ 177-178):

Ասոր վրայ քահանաները ոտքի կը հանեն ժողովուրդը, և ամէնքը դիմելով թագաւորին և նախարարներուն իրենց կրած հարստահարութեանց և անիրաւ զբոյսանքներուն համար կ'ամբաստանեն պատրիարքը, որուն համար Դարանաղցի կ'ըսէ, «հագիւ կարացաք հանել ի միջոյ մեծաւ ցանիւ, որ եղեալ զնաց յերկիր իւր ի Կեսարիա», իր աթոռը (1612ին Ապրիլ-Մայիս) հազիւ 6-7 ամիս պատրիարքութիւն ընելէ յետոյ (Գր. Վրդ. Գալէմբեարեան Անշահրո-Միւնիստի, Ա. էջ 14, Դարանաղցի, էջ 178-179):

Իր ազգական և աշակերտ Յակոբ քհ. իր անկումը այլապէս կը ներկայացնէ. «նսեալ յորով ժամանակս եւ ձանձրացեալ ի նոցանէ հրաժարեալ եկի ի Կեսարիա» ուր ըստ այս քահանային կը մնայ մինչև 1633:

Զաքարիա Վանեցի, իր Էջմիածնացի նուիրակի գիրքը կը շահագործէ ինքն յափշտակելով պատրիարքութիւնը 1612ին, ինչպէս կը հասկցուի Պօղոս Ե. Պապին 20 Հոկ. 1613 թուակիր առ Զաքարիա և առ Կ. Պոլսոյ ֆրանսական դեսպան ուղղած երկու նամակներէն (տե՛ս Կաթողիկէ Արշա-

Հանդ. 1913. էջ 507-508 և էջ 551, կամ
Հ. Գր. Գալէմբեարեան Կենսագրութիւններ
Ա. էջ 309-316) ինչպէս նաև Մելքիսեղեկ
կաթողիկոսին 1613 ին առ Պօղոս Ե. Պապը
գրած թուղթէն ուր կ'ըսէ թէ «կարգեցաք
անդ զԶաքարիա յեկեղաւիտ վեր ի վերայ եկե-
ղեցոյն Կ. Պոլսոյ, Վերժեղով ակնի ի թաց զե-
պիսկոպոսն զայն գոռոգ», ականարկութիւն որ
անշուշտ ուրիշի մը չի վերաբերիր եթէ ոչ
միայն Կեսարացիին:

Փ.

ԿԵՍԱՐԱՅԻ ԶՈՐՐՈՐԴ ԱՆԳԱՄ ՊԱՏՐԻԱՐԿ

(1615. — 1618)

1612ին պատրիարքութիւնը կորսըն-
ցնելէ յետոյ, դարձեալ քաշուեցաւ Կե-
սարիա իր ծննդավայրը, ուր հաւանորէն
դարձեալ իբր առաջնորդ պէտք է ընդուն-
ուած ըլլայ, թէև որոշ յիշատակութիւն
մը չիկայ այս մասին:

Սակայն Գրիգոր Կեսարացի, 1612էն
մինչև 1633 անկուրելի էր որ հանդարտ մը-
նացած ըլլար Կեսարիոյ մէջ, ձեռքերը
ծալած, տրուած ըլլալով իր արտակարգ
մաքառող նկարագիրը:

Արդարեւ ինչպէս կը տեսնուի անիկա
հանդարտ չի մնար և շատ մը փորձեր կը
կատարէ Կեսարիայէն Կ. Պոլիս դառնալու
համար, և անցողակի յաջողութիւններ ալ
ձեռք կը բերէ:

Հազիւ տարի մը յետոյ իր երրորդ պատ-
րիարքութեան անկումէն, այսինքն 1613ին
սկիզբները, յանկարծ Կ. Պոլսոյ մէջ կ'ե-
րևայ, ընկերակցութեամբ Յովհաննէս Այն-
թապցի «Բարեբարոյ» կոչուած Կիլիկիոյ
կաթողիկոսին (1602-1622) որ զինքն ե-
պիսկոպոս ձեռնադրողն էր, և Միևսա Քա-
ցախ(*) և Միևսա Կարնեցի եպիսկոպոսնե-
րուն (Աղէապարտ էջ 2321):

Կեսարացի կրցած էր համոզել Յով-
հաննէս Այնթապցին, որպէսզի իրեն ա-
ջակցի և Սիսի Աթոռին Կ. Պոլսոյ վրայ ու-
նեցած հին հեղինակութիւնը ի գործ դնէ
և զինք պատրիարք դնէ:

Յովհաննէս Կաթողիկոս թերևս համոզ-
ուած էր ասոր՝ տեսնելով որ Կ. Պոլսոյ պա-
տրիարքական աթոռը կը գրաւէին էջմի-
ածին ձեռնադրուած եպիսկոպոսներ:

Սակայն Կ. Պոլիսը վերստին Կիլի-

(*) Յովհաննէս Այնթապցիի յաջորդած է իրր կա-
թողիկոս Կիլիկիոյ (1622-1632) եւ մեռած է Երզն-
կա (Գալէմբեարեան. Կենսագրութիւններ էջ 14):

կիոյ աթոռին ենթարկելու և Գրիգոր Կեսարացին հոն դարձեալ պատրիարք զընելու փորձը ձախդեցաւ, վասնզի Յովհաննէս Խուլ պատրիարք, իր պաշտօնին սպառնացող վտանգը տեսնելով փութաց Ագրիանուպոլիս, ուր էր արքունիքը, և յաջողեցաւ իր զիրքը պահել և 1613 Մայիս 25ին աքսորել տալ Կ. Պոլիսէն Կիլիկիոյ կաթողիկոսը և իրեն ընկերացող երեք եպիսկոպոսները (հմմտ. Գրէգոր Դարանաշէ Էջ 180-181):

Սակայն Կեսարացի աննկուն կամքեր տէր անձ է: Յուսահատիլ չի գիտեր: Չենք գիտեր ինչպէս, սակայն որոշ է թէ երկու տարի յետոյ, 1615ին, կը յաջողի գրաւել Կ. Պոլսոյ պատրիարքական աթոռը (Աղգապահ, էջ 2351 և Գալէմքեարեան, Կենսագրութիւններ, Ա. էջ 16):

Այս ժամանակ արդէն կաթողիկ հաւատածաւալ քրիստոնէութեան հետեւանքները զգալի դառնալ սկսած էին Արեւելքի և մանաւանդ Հայոց մէջ:

Հայ եկեղեցականներէն ոմանք յարում ցոյց տալ սկսած էին դէպի կաթողիկոսութիւն զանազան նկատումներով և ակընկալութիւններով:

Էջմիածնայ ապաշնորհ կաթողիկոսը՝ Մեղրիսեղեկ, այս տխուր դէմքը Հայ եկե-

ղեցիին, որ այնքան արատաւոր անուն մը թողած է իր շահախնդրութիւններով եւ դրամապաշտական արարքներով, թերեւս Հռոմէն ակնկալուած նիւթական ձեռընտուութեան մը յոյսով հաւատոյ դաւանութեան թուղթ մը կը հասցնէ Հռոմ:

1631 Յուլիս 25ին Լվովի մէջ խմբագրուած վաւերագրի մը մէջ, որ հանրագրութիւն-բողոք մըն է, Լեհաստանի առաջնորդ Նիկոլ Թորոսովիչի դէմ (տե՛ս Zachariasiewicz-ի Wiadoruose O. Ormianach w Polsce. 1842. Lwov կամ Հայրենիքի ամսագիր. է. տարի 1929 թ. 12), որոշ ըսուած է թէ «Մեղիսեղեկ պատրիարքն ու կաթողիկոսը, իսկական եւ զուտ Ունիտոս երեսակալին Պողոս Ե. Հռոմի պապին (1605-1620) ժառանգակերէն, որ անոր մօտ դրկած էր իր նուիրակ Զաֆարիս վարդապետը, այն ժառանգակի Կ. Պոլսոյ արքեպիսկոպոսը, ինչ որ կը հաստատուի նոյնիսկ նոյն պատրիարք Մեղիսեղեկի շահեակալի գիրքերու սպռած բուղբով:

Այդ բուղբին մէջ, որուն պատճենը կը գումարուէ, Մեղիսեղեկ պապը կը ճանցնայ իր զղիւստը եւ կը յայտնէ անոր հնազանդութիւն: Երկրորդ ապացոյցը ասոր սա էր որ երբ Մեղիսեղեկ կաթողիկոսը 1625ին եկաւ... Լվով, նա ցոյց տուաւ... Գրիգոր ԺԳ. պապին (1572-1585) իրեն ուղղած բուղբը՝ գրուած

շահներէն որո՞ւ կ'երեւեր որ Մեղիստեղիկ են-
քարկուեր եր պապին: Պապին այս բռնորդ
Մեղիստեղիկին հաւուցած եր Զուղայի աւագե-
րեց Յովնանեկը, որ ... Մեղիստեղիկի կողմէ
պատշաճ ղրկուած եր Հոռո՛ պապին մօտ: ...
Երրորդ ապացոյցը մեր ակնկէներով շատն է,
որովհետեւ երբ նա այստեղ մեզ մօտ Լիւովի մէջ
եղիսկոպոսներ կը ձեռնադրէր, անոնց հրաւա-
յնց կարդալ Հոռոկախան եկեղեցւոյ հաւատոյ
հանգանակը՝ այսինքն՝ այն յաւելումը, որ Ս.
Հոգին կը բխէր Հօռիկէն եւ Որդիէն»:

Այս թուղթին մէջ յիշուած Զաքարիա
պատրիարքը Ժամանակակից Գէլջոյեան Վա-
նեցի պատրիարքն է: Նոյն դպրոցին կը
պատկանէր նաեւ Յովհաննէս Սուլ, Կեսա-
րացիի հակառակորդը եւ մրցակիցը, որ
նոյնպէս Մեղիստեղիկ կաթողիկոսէն կը հո-
վանաւորուէր եւ կը պաշտպանուէր:

Գրիգոր Կեսարացի «յաղրող ախոյեան
ընդդիմ մաքառողաց ճշմարտութեան», նախան-
ձախնդիր Հայ եկեղեցւոյ դաւանութեան
անալլալ պահպանութեան, հաւանօրէն իր
հաւատքին պինդ փարած ժողովորդին օգ-
նութեամբ, 1615ին պատրիարք դառնալէն
յետոյ չափազանց կծու ոճով գիր մը կը գրէ
Մեղիստեղիկ կաթողիկոսին, զայն յանդի-
մանելով իր զեղծումներուն, իր չարաշա-
հութեանց եւ կողոպուտներուն համար, եւ

մանաւանդ իր կրօնական համոզումներուն
համար (Աշխատարան, էջ 2352-53):

Մասնաւորապէս զինքն գրգռած ըլ-
լալ կը թուի իր աշակերտներէն Մովսէս
Տաթեւացիի նկատմամբ Մեղիստեղիկ կա-
թողիկոսի բռնած ընթացքը: Անիկա կը
հալածէ Մովսէս Տաթեւացին եւ կ'արգիլէ
զայն քարոզելէ:

Մովսէս Տաթեւացի որ միշտ յարգալից
յարաբերութեան մը մէջ եղած է իր վար-
դապետին Գրիգոր Կեսարացիի հետ, եւ ան-
շուշտ, այս պարագան ալ հաղորդած էր
անոր, երբ արգիլուեցաւ քարոզելէ՝ իր գա-
ւազանը եւ փիլոնը որ ստացած էր Գրիգոր
Կեսարացիէն զրկեց կաթողիկոսին: Մեղի-
ստեղիկ Գառնեցի ըմբռնեց սպառնալիքին
սաստկութիւնը եւ վերադարձուց զանոնք:

Կեսարացին իր պաշտպանն էր, «խոյ
անոր առջեւ կը պատկառեին թէ կաթողիկոսն
եւ թէ շուրջիները» (Հ. Ներսէս Վրդ. Ակին-
եան, ՀԱ. 1933 էջ 391), վասնզի Կեսարա-
ցին «սեւ եւ անեղեղի հեղինակութիւն կը վա-
յելէր արեւմտեայց իով» (Խոյն, էջ 172):

Գրիգոր Կեսարացի որ ապահովաբար
լսած էր այն անցքերը որ հոն հեռուն կը
պատահէին, պաշտպան կը կանգնի իր սա-
նին՝ Մովսէս վարդապետին եւ բոլոր անոր
պէս Հայ եկեղեցւոյ հաւատարիմ եկեղե-

ցականներուն, և աներկիւղ ու համարձակ բողոքեց այն ամէն անկարգութիւններուն դէմ, որոնք կը գործուէին Արեւելքի մէջ և գայթակղութեան առիթ էին Արևմուտքի: Այդ յանդիմանադիրն մէջ որ Գրիգոր Կեսարացի յատուկ թղթատարով մը՝ Ասլան զպիրի ձեռքով հասուցած է Արեւելք, մասնաւորապէս ձեռքը նաեւ Մովսէս Տաթնացիի (որ զայն ստացած է 1615 թ. 27ին), խօսուած են բաղմաթիւ գայթակղալից արարքներու, և Մելքիսեդեկի անձնապէս կատարած բաղմապիսի ապաշնորհութեանց վրայ:

Հոն մասնաւորապէս կ'ըսէ թէ «մանաւանդ քան զամենայն մեծ չարիքն այս են, որ զիս ձեռագիրն ետուր Փափուն, քի ես Մելքիսեդ կաթողիկոս Հայոց՝ իմ ազգիս վարդապետօք՝ եպիսկոպոսօք, եւ համայն ժողովրդովք հնազանդիմք Հռոմայ եկեղեցւոյն, եւ ընդունիմք զժողովն Քաղկեդոնի, եւ ըզսումարն Լեւոնի, եւ նզովեմք զԵփեսոսս եւ համախոնք նորա, եւ ասեմք ի Քրիստոս երկու բնութիւն եւ երկու կամք, եւ այս ձեռագրիս օրինակն Փափն գրել է պատմայ գրով եւ յուղարկել է ի Լեւ. նոյնպէս եւ յամենայն տեղիս, քի ազգն Հայոց ի մեր հաւատն են դարձեր, այլ եւ ի վանասիկ եւ յայլ բազում տեղիս գիր է գրեր եւ յղրկեր. եւ

այս գրոյս մէկն ի Համիք է եկեր. եւ զնորա մէկ օրինակն Աւեսիս կաթողիկոսն է տարեր ի հետն, զմի օրինակն Համբեցիս մեզ էին յղրկել ասելով քի տեսք տեսք զմեր կաթողիկոսիս զխալսառակութիւնն, զայսպիսի հերձուածողն՝ դուք ի՞նչպէս կաթողիկոս կու ընդունիք. եւ զայս եկեալ բուլքս մեք ամենեքեան ակամասես եղեալ ընթերցաք»:

Գրիգոր Կեսարացի, իր այս չափազանց հեռաքրքրական թուղթին մէջ (տե՛ս Գարեգին Կալիսկ. Սրուանձտեանց, Թորոս Աղբալ, Բ. 1885, էջ 280-293), որ կարեւոր վաւերագիր մըն է ժամանակին հայ եկեղեցւոյ ներքին քայքայուն վիճակը ցոյց տուող ամէն մանրամասնութեամբ, Մելքիսեդեկի արարքները թուելէ յետոյ կ'ըսէ՝ թէ «այս ի՞նչ բան է քի արած բանն. զի կամիս երկրորդ նզր լինել, եզերիչ եւ խանգարիչ Հայոց ազգիս, զի քի իբրեւ զհաջ հովիւ հոգացող եւ խնամող չես, վասն է՞ր որպէս զվարձկան եւ իբրեւ զչար գազան պատառող լինիս բանաւոր հօտին Քրիստոսի. զի՞նչ կ'ուզես այս ողորմելի եւ տառապեալ ազգես Հայոց. է՞ր չես բուլուր զիւրեանս յիւրեանց ալփասուրեանն. զի քեպէս որ ազգս Հայոց մարմնով ծառայ են եւ ալփաս, այլ քրիստոնեական ուղղափառ հաւատովս ազգս են. հոգւով փարքամ եւ հարուստ օ-

րինոօք եւ պատուիրանօք, ըստ այնմ թէ ցանկալի է նա քան զոսկի եւ քան զականս պատուականս. եւ դու կամիս՝ որ աւագակօրէն կողոպտես եւ մեղակացուցանես յօրինաց շրնորհացն եւ յուղղափառ սուրբ հաւատոյս մերոյ զի թեպէտ մարմնով տեսնուի եւ ի չարահաճութեամբ ի յայսմ աշխարհի առաւել քան զայլ ուղղափառ ազգս, բայց հոգևով ուրախ եմք, որ ունիմք ուղղափառ հաւատ քան զայլ ազգս աղօթիւք բազմաշարշար նահատակին, հաւատոյ Հօրն մերոյ Սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին: Եւ դու կամիս, որ զՍուրբ Լուսաւորչի ազգիս ուղղափառ սուրբ հաւատս զոր ընկալաք ի նմանէ, զնորին հիմն քան ի քեզ. ոչ այդպէս է որպէս կարծես. զի մեք ամենեկեան հաստատուն կեամք ի վերայ ուղղափառ սուրբ հաւատոյս մերոյ եւ նշանակեմք եւ անիծանեմք զհաւանօղոսն Քաղկեդոնի սուրբ ժողովոյն եւ զմիաբանօղոսն ընդ Ֆռանկացն, թէ կաթողիկոս է՝ թէ վարդապետ, թէ եպիսկոպոս, թէ քահանայ, թէ իշխան եւ թէ ռամիկ աշխարհական, զի կաթողիկոսն եւ առաջնորդ կարգեալ են վասն հաստատութեան հաւատոյ եւ կարգաց եւ օրինաց պահպանութեան, եւ ոչ թէ վասն քանակի զօրէնս եւ խախտելոյ զհաւատս, զի մեք ի ձեռն օրինաց հաստատութիւն եւ կամ թիւրեղոյն ուղղութիւն ոչ տեսնաք, այլ մանաւանդ թէ

քան ի քեզ եւ խանգարել. վասն որոյ մեք այնպիսի հայրապետ եւ եպիսկոպոս, առաջնորդ եւ նախակ չեմք ընդունիր»:

Եւ որպէսզի այս քննադատութիւնները բոլորովին անօգուտ չանցնին՝ անհկալը ներկայացնէ պայծառներ, «թէ կամիս որ ընդունիցեմք զքեզ եւ հնազանդեմք հրամանի քո, զայն առաջին անկարգութիւնսն զորս գրեցաք, զայն չար սովորութիւնսն բարձր ի քեզ եւ ըստ աստուածային օրինացն եւ կանոնաց շաղկապեմք», և կը յանձնարարէ որ.

- Ա. Մէկ թեմի մը վրայ միայն մէկ եպիսկոպոս ձեռնադրէ:
- Բ. Նուիրակները հրահանգէ որ բանագրանքներէ զգուշանան:
- Գ. Սրբոց նշխարները եւ Լուսաւորչի Ս. Աջը դարձնէ էջմիածին:
- Դ. Եթէ ստոյգ է որ պապին գիր չէ գրած, գիրով մը հերքէ:
- Ե. Զաքարիա վանեցին բանադրէ իբր խարդախող պապին տրուած գիրին և ասիկա շրջաբերականով մը հաղորդէ:

Եւ գիրը կը վերջացնէ սա սպառնական բառերով. «թէ զայս առնես՝ կու ընդունիմք զքեզ որպէս զուղղափառ կաթողիկոս եւ թէ ոչ, դու գիտես»:

Գրիգոր Կեսարացիի այս թուղթին հետևանքը ի՞նչ եղած ըլլալը չենք գիտեր, սակայն ինչպէս կ'երևայ՝ իր հակառակորդները կը յաջողին շուտով տապալել զինքը, վասնզի 1617-1618ին անիկա Կեսարիա էր(*): Սիմէոն գպիր Լեհացիոր 1617-1618ին Կեսարիա եկած է, կ'ըսէ թէ «զնացի մօտ Գրիգոր վարդապետն, առ որ կացեալ էի, զոր սիրեալ գիտ՝ յոյժ ուրախացաւ եւ սիրով ընկաշաւ: ... Վարդապետն ունէր մեծ եգի որպէս փայտք. եւ անդ քաղաւ անգամ զնացեալ վսիքաւեցաւ: Եւ ասեւ քե ճորս եգիս տաներկու ազգ խաղող կայ» (ՀԱ. 1935, էջ 91-92):

1618ին Քէօթահիա գրուած ձեռագիրի մը մէջ, որ Յակոբ եպօ. Քէօթահեացի՝ Կեսարացիին աշակերտը գրել տուած է, գրելը կը հաստատէ թէ ձեռագիրը գրուած է «ի հայրապետքեան տեսն Տէր Մելիսեփ կաթողիկոսին եւ վարդապետին իմոյ Գրիգոր փայ Բաքունայեցիին Կեսարացոյ» (Տաշեան, Մայր ցոյց, էջ 778): Օրմանեան (Աղգապետ, էջ 2359) կը մտածէ որ «յայտնի է թէ Կեսարացի կաթողիկոս չէ եղած» ուստի Կ. Պոլսոյ պատրիարք պէտք է եղած ըլլայ:

(*) Օրմանեան կը կարծէ թէ 1615էն 1619 Գրիգոր Կեսարացի Կ. Պոլսոյ պատրիարք մնացած է, սակայն ինչպէս կը տեսնուի ճիշդ չէ:

Արդարեւ թէ. դարուն սկիզբը տակաւին Քէօթահիա Կ. Պոլսոյ պատրիարքութեան մաս կը կազմէր եւ առանձին հովուութիւն մը կամ թեմ մը չէր (Գաբաշեան, էջ 182) եւ հաւանական է որ իբր այն յիշուած է Գրիգոր Կեսարացի այդ յիշատակարանին մէջ:

Այդ պարագային իր պատրիարքութիւնը ձգելու թուականը ճշգրտած կ'ըլլայ, քանի որ 1618ին Կեսարիա էր:

ԺԱ.

ԿԵՍԱՐԱՅԻՆ՝ ԻՐ ԾՆՆԴԱՎԱՅԻՆ ՄԷՋ
(1618 — 1625)

Կ. Պոլսոյ պատրիարքական աթոռին վրայ իրեն կը յաջորդէ իր հակառակորդը Յովնանէս Խուլ, որ կը յիշատակուի 1620 եւ 1625 թուականներուն առաջնորդ Կ. Պոլսոյ (Հ. Գալէմբեարեան, Կենսագրութիւններ, Ա. էջ 17: Օրմանեան, Աղգապետ, էջ 2361):

Այս ժամանակամիջոցին (1618-1625) Գրիգոր վրդ. Կեսարացի կը մնայ Կեսարիա իբր առաջնորդ, ուր, ինչպէս տեսանք, զինքն գտաւ 1618ին Սիմէոն Լեհացի:

1621ին գրուած եւ ցարդ անտիպ Յայսմ-

առուրքի մը յիշատակարանին մէջ^(*) կը կարդանք:

«Գրեցաւ սուրբ գիրքս ի քննական չափոյ Ռ եւ Հ (= 1621) ի մայրաքաղաքս Կեսաւրիս, որ է Մաճակ, ի Հայրապետեան տեղոյ ինչ մեծ բարոնապետին Գրիգորին, որ է պայծառ ջանն Հայաստանեայց ազգիս»:

Հաւանօրէն հոն մնացած է մինչև 1626, ուրկէ եկած է Կ. Պօլիս՝ գրաւելու համար պատրիարքական աթոռը, Յովհաննէս Խուլը վանելով (Օրմանեան, Աղագապարտ, 2375 և Գալէմբեարեան, Կենսագրութիւններ, էջ 19 և 24): Այս գրաւումը կատարած է օգոստոսի 1-ին աշխատանքով այն մեծ յուզումէն՝ զոր առաջնաց Մելքիսեղեկ կաթողիկոս 1624ին գալով Կ. Պօլիս «բազում անտախտօք եղիսկոյս անուանօք եւ սոս վարդապետով իւր համախոհօք, գոչելով որպէս զառիւծ, եւ Զափարէին օժանդակութեամբ եւ իւրոյն ի քիկունս շինելովն, սխառ անխիտ ուտել ի պատառնութեան զձեռք եւ զգլխի՝ յայտնի հրապարակաւ, եւ զոչ ուտողս անարգելն, որ բազում ժամանակաց հետե օրինաւոր եւ ճշմարիտ վարդապետսն մեծ

(*) Հ. Ներսէս վրդ. Ալիքեան ազնուօրէն տրամադրած է պատմէնը. Տրդատ եպս. Պալեանի մէկ ձեռագրէն առնելով:

վշտօք եւ դառնակրիւք հազիւ կտրել էին եւ բարձր ի միջոյ. եւ այլ բազում անտախտօք իննք եւ հերձախօտութիւնք» (Դարձադէպ, 285):

Ասոնք տեսնելով «Սեբաստացի Ներսէսն որ ճշմարտութեան իրաւանցն Աստուծոյ ջասագով եւ սրբասէր, նա՛ ի ժամանակին աջողելովն Աստուծոյ անդ եղել մեզ զօրալիզն, որ քանակաւ եւ բազմաթիւ ժողովրդով հազիւ կարացաք ցրուել զսար ժողով ևնցա եւ հաղածական առնել ի քաղաքն մեծեք» (Դարձադէպ, անդ: Բնագրութիւն, 1907, թ. 3424: Աղագապարտ, 2369-70, 2374):

Գրիգոր վրդ. Կեսարացի այդ միջոցին Կ. Պօլիս չէր, եթէ ոչ չէր կրնար անգործ մնալ և Դարանաղցի պէտք էր ուր գինքն ալ յիշէր:

Մելքիսեղեկ կաթողիկոս կ'երթայ Լեհաստան (1625), սակայն Յովհաննէս Խուլ քիչ մը առեն ալ կը տոկայ Կ. Պօլսոյ աթոռին վրայ, մինչև որ Գրիգոր Կեսարացի հետը առած Մինաս վրդ. Կարնեցին, ինչպէս նաև Երզնկացի Պակթամուրի Զագմականուանեալ Յովհաննէս եպիսկոպոսը, Կ. Պօլիս կուգայ 1626ին և կը յաջողի Յովհաննէս Խուլը՝ որ անժողովրդական դարձած էր իր կաթողիկական միտումներուն համար, տապալել և մինչև Պրուսա փախցնելով զայն՝ ինքը բռնութեամբ՝ առանց

հրամանի յափշտակել Կ. Պոլսոյ աթոռը
(Դարաշաղկ, էջ 186), եթէ կարելի է հաւատ
ընծայել հակառակորդ պատմագիրին խօս-
քերուն տառական ճշգրտութեանը:

ԹԲ.

ԿԵՍԱՐԱՅԻ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ԱՆԳԱՄ ՊԱՏՐԻԱՐԲ

ԵՒ

ԼԵՀԱՀԱՅՈՅ ԳՈՐԾԵՐՈՒՆ ՄԷՋ ԻՐ

ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ

(1626 - 1629)

Դրիգոր Կեսարացիի այս հինգերորդ
անգամի պատրիարքութեան մասին զար-
ձեալ միայն Դարանաղցին է որ մասնակի
ծանօթութիւններ կուտայ, իր ծանօթ տը-
րամագրութիւնը խառնելով գործին:

Իբր թէ անիկա զլացած է 1628ին իր
աջակցութիւնը այն Հայերուն՝ որոնք կը
ջանային Կէօմրիւկի Ս. Նիկողայոս եկեղե-
ցին (Էտիրնէ Գաբուի մօտ, այսօր Քէֆէլի
Ճամի) թուրքերու ձեռքէն ազատել: Դա-
րանաղցի կ'ըսէ թէ անիկա սաստած և նա-
խատած է և չէ թողած որ անոնք զիմուձ-
ներ ընեն:

Իրեն պէս Յովհաննէս Խուլ ալ անփոյթ
եղած էր այս մասին, վասնզի երկուքն ալ

իրարու հետ կը մարտնչէին պատրիարքա-
կան աթոռին համար, որով ազգին մէջ
մեծ յուզում կը տիրէր:

Ըստ Դարանաղցիին «Հայք կու գնան մօ-
տ Կեսարացի Գրիգոր Վարդապետն՝ որ յայնմ
ժամանակին եկեալ էր ի Կեսարիայ, իբր քե-
խստայ՝ եւ դիւրութիւն առնէ ևնոս: Իսկ
ևս փոխանակ օրհնէրայն եւ խրատէրայն՝ կու
աստէ եւ կու յանդիմանէ զնոսա ստերով, քե-
ղով ո՞վ էք, որ այդպէս քան կու տեսնուի-
փռանկներն եւ սեփական տեղացիքն կը հոգան,
եւ այլ ցուրտ քանի շատ կ'ստէ եւ կու յուսա-
հատէ զնոսա . . . ի յայսմիկ թշուառական ա-
տենին ինքն, այսինքն Գրիգոր վարդապետն, եւ
կաւ Խուլն քնաւ փոյք չէն առնոյր ոչ եկեղե-
ցականացն եւ ոչ քրիստոնէից անհնարին սգոյն
եւ անմխիբար վշտացն: Այլ եւս առաւել աղ-
մուկ եւ խռովութիւն կու արկանեն ի մէջ ազ-
գիս Հայոց յաղագս Պատրիարք առնէրոյ: Քանզի
Գրիգորս այս մասն եղեալ էր հետ Յովանէսին
մինչ զնա փախուցեալ էր ի Պրուսայ եւ ինքն
սիրեալ էր բռնութեամբ առանց հրամանաց
արեւունեացն» (Դարաշաղկ, էջ 186):

Դրիգոր Կեսարացի չի գիտցուիր ինչ
պատճառներէ թելադրուած՝ այս չփոթ
կացութեան մէջ «ի տեղի իւր եղեալ . . .
զեզնկացի Յովանէս Պալքաւուր Զագն» կ'եր-
թայ «ի Լեհաց աշխարհն» (նոյն, էջ 186):

Հաւանօրէն կ'երթար հալածելու Մելքիսեդեկ կաթողիկոսը, որուն դէմ բռնաժողովուն ունէր:

Ինչպէս ըսինք՝ Մելքիսեդեկ կաթողիկոս վտարուած և հալածուած էր Հայ Եկեղեցւոյ կարգերուն և կանոններուն նախանձախնդիր եկեղեցականներու և ժողովուրդին կողմէ, Կ. Պոլիսէն անցած էր Լեհաստան (1625):

Հոն այս ապաշնորհ կաթողիկոսը իրեն չափ անարժան և գարշելի արեղայ մը՝ Նիկողայոս Թորոսովիչը՝ հակառակ ժողովուրդին բողոքին՝ գաղտնի եպիսկոպոս կը ձեռնադրէ Լեհաստանի Հայոց:

Մելքիսեդեկ կաթողիկոս կը վախճանի Կամենից 1627ին (*):

Նիկոլ, որ արդէն կաթողիկ էր, սկսաւ ամէն կեղծիք և բռնութիւն ի գործ դնել ժողովուրդը ևս կաթողիկ դարձնելու, հակառակ անոր բռնն ընդդիմութեան:

Գրիգոր վրդ. Կեսարացի 1627ին Յով-

(*) Օրմանեան (Ազգապատմ., էջ 2377) մահուան թուականը դրած է 1626 Ապրիլ 1, հիմնուելով Դաւրիթեցիին վրայ: Աւելի հաւանական կը թուի 1627, որ կ'ընդունի Գալէմբեարեան (տե՛ս Կենսագրութիւններ, էջ 29). ուրիշներ 1628ին կը ձգեն:

հաննէս Խուլը աթոռէն տապալելէ յետոյ՝ փութաց Լեհաստան (*):

1627 Դեկտեմբերին(**) կը հասնի Կամենից և իբր լրտես կ'ամբաստանուի Նիկոլ եպոս. Թորոսովիչէն և 1628ի սկիզբը կը վտարուի Պուդտանաց երկիրը, ուրկէ Կեսարացին Նիկոլի դէմ բանադրանք արձակեց և վերադարձաւ Կ. Պոլիս:

Վերոյիշեալ 1631 Յուլիս 25ին Լվովի մէջ խմբագրուած վաւերագրին մէջ, որ ինչպէս ըսի բողոք մըն է ընդդէմ Նիկոլ Թորոսովիչի՝ ուղղուած Մովսէս Տաթևացի կաթողիկոսին, կը խօսի Կեսարացիի առաքելութեան վրայ ի Լեհաստան, առանց խօսելու անոր վտարումին մասին:

Նիկոլ եպոս. ի ձեռնադրութեան վրայ խօսելէ յետոյ, «շատ չանցած, . . . Կամենից եկաւ Կեսարացի արքեպիսկոպոս Գրիգոր

(*) Հ. Գրիգոր վրդ. Գալէմբեարեան (Կենսագր. Ա. էջ 29) կը գրէ թէ նախ էջմիածին գացած է եւ անկէ Լեհաստան, սակայն այս մասին ոեւէ ապացոյց չկայ: Հ. Ակիմեան (ՀԱ. 1934, էջ 8) կը կարծէ թէ ուղարկուած է Մովսէս «լուսարար»-էն ի նպատակ էջմիածնի նուիրակութիւն ընելու, սակայն այս մասին ալ փաստ չկայ:

(**) Դարձեալ Գալէմբեարեան գայն Կամենից ցոյց կուտայ 1629ին, ինչ որ շատ հաւանական չի թուիր:

վարդապետը որ նոյնպէս ոչ պակաս պատճառ եղաւ մեր այս երկպառակութեանց: Նա մեր եպիսկոպոսին (Նիկոյին) գտաւ Կառնէկիցի մէջ, կռուեցաւ անոր հետ որոշ պատճառներով, առանց դատի դատարարեց զայն եւ ուղարկեց անոր շատ խիստ արտայայտութիւններով գրուած քանադրանքի քուղք, իսկ ինքը մեկնեցաւ իր քեմը: Եւ այդ քրաւ առանց նոյնիսկ պատրիարքին դիմած նուիրակ ըղբարու, եւ առ հասարակ առանց ռեւէ մեկին յագօրութիւն ունենալու, քանի որ պատրիարքական արքունի Մեղիքանդակ կարողիկոսի մահուան պատճառով քափուր էր»:

Առաքել Դաւրիժեցի, որ ժամանակակից է, աւելի մանրամասնօրէն կը խօսի Կեսարացիի Լեհաստան ճամբորդութեան վրայ եւ կը հաստատէ անոր վտարումը այդ երկրէն: Ան (տե՛ս էջ 366-367) վէճին սկզբնապատճառ ցոյց կուտայ Ոնոփրիոս անուն նորընծայ արեղայի քառասունքը 25 օրուան մէջ լրացնելու փափաքը, որ Նիկիոյ եպոս. եւ «այլ ոմանք» ունեցած էին եւ որոնց Դրիգոր Կեսարացի սաստիկ ընդդիմացած էր՝ իբր կանոնադանցութիւն:

Հակառակ ասոր սակայն Նիկիոյ եպոս. 22 օր յետոյ քառասունքակի պատարագը մատուցանել կուտայ այդ արեղային եւ որպէսզի Կեսարացիին իր գործերուն միջա-

մտելուն դէմ մաքառի, առտուն կանուխ կը փակէ այն եկեղեցիին դուռները ուր իջեանած էր Կեսարացի: Ասիկա առիթ կ'ըլլայ պայքարի:

Կեսարացի խորապէս ազդուած կ'ըսէ. «ոյլ որ այսօր այն եկեղեցին երբայ անիծեալ ըլլայ»: Այս կերպով կը նշուի Նաե Նիկիոյ, որ կը փակէ նաե նորընծային պատարագէն յետոյ այդ եկեղեցին եւ առանց եկեղեցիի կը ձգէ Ծնունդի տօնական օրերուն քաղաքը:

«Կեսարացի ի քնէ անեղ, կանապաշ եւ խոստարանսն, յենած էր իր հոշակուած ճոխութեան վրայ, կը աստեհ, կը շանդիւնեհ վարդապետական քոյր իշխանութեանք, առանց անորադատնալու քե կը գտնուի շեմական հողի վրայ եւ ոչ ի Թուրքիա» (Հ. Ն. Ա. Կիւնեան):

Իր նախանձախնդրութեան դէմ, իր ազգային եկեղեցւոյ նկատմամբ տածած սիրոյն արգասիք իր ունեցած արդար վայրոյթին դէմ կուգար կը կանգնէր Նիկիոյ ազտօտ նկարագիրը: Նիկիոյ Կեսարացիին կ'ամբաստանէր իբր լրտես:

Նիկիոյ «զնաց առ վոյրք Կառնէկից քաղաքին, որ ի մեծ իշխանէն վերակացու էր կարգեալ Կառնէկից քաղաքին, որուն անունն էր Լուֆաշ, խօսեցաւ եպիսկոպոսն ընդ նմա եւ հաւանեցոյց զնա զի արգելցի վարդապետն, եւ

մի բողոք գնալ յԻշով եւ կամ յայլ ֆաղաֆս, այլ ի Կամենից ֆաղաֆին դարձուցի գնալ, յէս դառնալ ընդ իւր եկեալ ճանապարհին եւ գնալ յայլ աշխարհ: Վասն որոյ եւ Լուֆաշ անուանք վոյքն առաքեաց պատգամս առ վարդապետն աւելով թէ մեծ իշխանն մեր բողոք է ուղարկել մեզ թէ, այդ վարդապետ, որ ի բուրֆի աշխարհին եկեր է, շաշուս(*) է եղեր, հրաման չկայ որ ի ֆաղաֆեղ ելանէ, մի բողոք որ երբայ, թէ ոչ ձեր գլուխն կ'երբայ. եւ այսպիսի բանիւք արգիլեցին ի գնալոյ զվարդապետն եւ վարդապետն կայր անդին իբրեւ ի դիպահոց: Ապա, արք ունակ բարեպաշտօնի ի ժողովրդոց ֆաղաֆին մատենս առ վոյքն եւ ծանուցին զանմեղութիւն վարդապետին նմա, ապա թէ հրաման եղեւ վարդապետին, զի եղեալ գնացի ոչ թէ յԻշով այլ դեպ ի յէս՝ ընդ որ եկեալն եր եւ վարդապետն եղեալ ի Կամենիցոյ եւ եկն ի Բուդդան եւ ի յՈռոռմէի, եւ ի ճանապարհին գրեաց զիր բանադրանաց, նզովից եւ կտպանաց ի վերայ Նիկոյին եւ առաքեաց յԻշով եւ Նիկոյն ոչինչ հոգաց ի կողմանէ բանադրանացն, այլ կայր ի կարգի իւրում եւ ի ֆահանայագործութեան: Բայց ֆահանայ եւ ժողովուրդն այնք՝ որք յառաջմէ ներհակ էին Նիկոյին, ի քերան առեալ խօսեին. նա եւ յերեսաց ընդդէմ քերեին նմա,

(*) Շաշուս = լրտես:

նաեւ ունակ ներհականային եւս, եւ օր յառուր գորանային ներհակն ի վերայ Նիկոյին: Այլ եւ Գրիգոր վարդապետն, զանեանսն որպիսութիւն անցնածոցս այսմիկ, այլ եւ զանուղայ վարս Նիկոյին բղրով ծանոյց Մովսէս կաթողիկոսին ի սուրբ Էջմիածին, եւ խնդրեաց ի նմանէ զի եւ նա բարձր հրամանաւ սուրբ Էջմիածնի եւ կաթողիկոսական իշխանութեանքն բանադրեաց զՆիկոյ եպիսկոպոսն եւ Մովսէս կաթողիկոսն եւս գրեաց զիր բանադրանաց եւ առաքեաց ի վերայ Նիկոյ եպիսկոպոսին, եւ այսու պատճառաւ առաւել եւս զօրացան ներհակն ի վերայ Նիկոյին եւ ի մարտի ունեին գնալ» (Ա. Դատ. Էջ 368-370):

Կեսարացիի բանադրանաց գիրը ահաւոր իրարանցում պատճառեց ի Լվով, ուր ժողովուրդը զԺգոհ էր արդէն իր առաջնորդէն:

Գրիգոր Կեսարացի այսպէս խոսովութեան մէջ ձգելով Լեհաստանի հայերը կը դառնար ետ, սակայն չէր կրնար տիրանալ Կ. Պոլսոյ աթոռին, վասնզի իր բացակայութեան միջոցին գարձեալ հակառակորդները զօրացած էին և Զաքարիա Վանեցի տիրացած էր 1629ին(*) Կ. Պոլսոյ

(*) Ըստ Օրմանեանի (Ազգապատմ., էջ 2395) 1628ին:

պատրիարքական աթոռին (Գալէմքեարեան, Կէնսադրուիւնէր, էջ 56):

Այս անկումին մէջ թերեւ Պալաթի եւ Կեդեցւոյն շինութեան մէջ իր տեղապահներուն բռնած զիրքը մեծ դեր կատարած է: Երբ Արխտակէս վրդ. Խարբերդցի կը յաջողի Պալաթի Ս. Հրեշտակապետ յունական փակ եկեղեցին ձեռք բերել յերկին նախանձ կու շարժեն Կեսարացոյն կողմանէ ուսնի չարահնար անձինք, այլ եւ Էրզրումցի Մինաս վրդ. եւ Երզնկացի Պեկրսունուր Զազ Յովհաննէս եպիսկոպոսն որ ի տեղի իւր եղեալ էր զսա Կեսարացի Գրիգոր վարդապետն, եւ ինքն ի Լեհաց աշխարհն եր գնացեալ: Եւ սոքա իբրու տեղապահք շինելով Կեսարացոյն, հակառակ էին Արխսակէս վարդապետին եւ ամենայն քահանայից եւ ժողովրդոցն Պաշարցոց, ազգիւն իսկանելով զխաբանութիւն նոցա եւ զշինութիւն եկեղեցւոյն խախտելով եւ զԱրխսակէս վարդապետ հաշտական առնելով, որ յողեալ կայր ի Ղաշարիայ ի նոցանէ եւ նոցին չար խորհրդոցն» (Դարաւաղի, էջ 188):

Այս պատճառով կը գործնայ դարձեալ հակառակորդներու կողմը եւ Կեսարացի տեղակալները վաճառելով՝ Զաքարիա Վանեցի արքունական հրամանով պատրիարք կը դառնայ:

ՊԳ.

ԿԵՍԱՐԱՅԻՒ ԻՐ ԾՆՆԴԱՎԱՅՐԻՆ ՄԷՋ
ԵՒ

ԻՐ ՀԵՂԻՆԱԿԱՌՈՐ ԴԻՐՔԸ
ՀԱՆԴԻՊ ԷՋՄԻԱԾՆԱՅ ԵՒ ԿԻԼԻԿԻՈՅ
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆԵՐՈՒՆ
(1629 — 1633)

Գրիգոր Կեսարացի Լեհաստանէն դարձին կ'երթայ իր ծննդավայրը եւ դարձեալ տեղւոյն եպիսկոպոսութիւնը ձեռք կ'առնէ (Սկիւտարի, էջ 2393): Դարանազնի զրեւու ձեռն աշխատէ կը հասկցուի թէ Կ. Պոլիսէն անցած պիտի ըլլայ: Անկա կ'ըսէ թէ «Կեսարացի մեծն Գրիգորն երեկ ի Լեհաց աշխարհէն եւ զնաց յերկիր իւր խաղաղութեամբ եւ Յովհաննէս եպիսկոպոսն(*) յերկիր իւր յեկեղեաց: Եւ Խուշն Ըստնքոյ կու տրեւ եւ ամենայն Սևաստրու եւ Զաքարիէ յՍոկոսարն նստի եւ ամենայն Ոռոմեայ վարաբանդայիցն: Եւ մեկ յոչինչ չեալ խառնիր յառն եւ ի տուն պատրիարքական մտնի . . . » (Դարաւաղի, էջ 192): Վերոյիշեալ բողոքագիրը որ Մովսէս Կաթողիկոսի ուղղուած էր, նաեւ կը հաս-

(*) Յովհաննէս եպ. Երզնկացի Պէկ թիմուրի ձագն է որ Գրիգորի փոխանորդն էր եւ Կ. Պոլիս էր:

տատէ անոր Կեսարիա դարձը: Այդ վաւերագիրին մէջ Լեհահայերը կ'ըսեն թէ «մենք հաւնօգեցինք մեր եպիսկոպոսը երբազ Գրիգորին մօտ եւ վերցնել տալ նզովք իր եւ մեր վրային: ... Ան հասաւ մինչեւ Պոռաս, իսկ պետեղիկ, հնար չունենալով առաջ երթալու, նուերներով Կեսարիա դրկեց իր մարդը եւ նուաստանալով՝ խնդրեց վերցնել նզովք: Իսկ Կեսարացի Արքեպիսկոպոս Գրիգոր վարդապետը փոխանակ բանադրանքը վերցնելու, դրկեց անոր բանադրանքի վաւերացում, որով մեզ... աւելի եւս զրգոնեց, այնպէս որ մենք բողոքովին պառակտեցանք մեր եպիսկոպոսին» (տե՛ս Հայրէնէյ տմաագիր, է. տարի, թ. 12):

Առաքել Դուրիժեյի ալ կը հաստատէ նոյնը: Անիկա կը պատմէ թէ «ունակ ի ժողովրդականացն հարցում արարին ընդ Նիկոյիսի քէ ընդի՞ր ոչ գնաւ առ Գրիգոր վարդապետն եւ առնու զարձակումն ի նորին կապանացն եւ նա պատճառեաց քէ ոչ ունիմ բոշակ ճանապարհի եւ ժողովուրդին ժողովեցին երեք հազար դուռուշ եւ ետուն նմա բոշակ ճանապարհի: Այնուհետեւ եպիսկոպոսն՝ երբ յիւրոց ինչ մտածութեանց եւ երբ ի սարկելոյ յիւրոց բարեկամացն, եւ քէ ի հարկելոյ ժողովրդոցն ելեալ յիշովայ գնաց ի կողմանս Կոստանդնուպոլսի, եւ Կեսարիոյ. զի քերես ուրեք գեաւ զԳրիգոր վարդապետն՝ ցաղի մեղայ եւ առցի

արձակումն ի նորին կապանացն: Եւ գալով եկեալ եհաւ ի քաղաքն Բուրաս, պատահեցաւ զի յառուրս յայնոսիկ անդ եր եւ Խարբերդցի Արխիսակս վարդապետն, ադ՝ այս Արխիսակս վարդապետն եւ այս Կեսարացի Գրիգոր վարդապետն ունիին ընդ միմիանս յիս նախանձոյոյ՝ սասիկ...: Եւ ի պատճառեւ այսո նախանձոյ՝ բազում բանիւք եւ պէպէս կերպիւ խօսեցաւ Արխիսակս վարդապետն ընդ Նիկոյ եպիսկոպոսին եւ արգել գնալ ի գնալոյ առ Գրիգոր վարդապետ. երբեմն ասէր «դու եպիսկոպոս ես եւ նա վարդապետ՝ չունի իշխանութիւն ի վերայ քո», երբեմն ասէր «ի գուր եւ ի նախանձոռեւ բանադրեալ է գեղ», երբեմն ասէր, «եւ ես վարդապետ եմ իբրեւ գնա, ես արձակեմ գեղ ի կապանաց» եւ այլ բազում կերպիւ խօսեցաւ եւ ոչ երբոյ գնալ ի Կեսարիա առ Գրիգոր վարդապետն: Այնուհետեւ Նիկոյն ինկն ոչ գնաց՝ այլ գրեաց բողոք խնդրանաց եւ աղերսանաց առ Գրիգոր վարդապետն, քէ մինչ ի Բուրաս եկի, եւ ասեկն հիւանդացայ եւ անկեալ կամ ի մահի՞ն, վասն որոյ ոչ կարեմ գալ, խնդրեմ զի բարձեւ յինեկ զբանադրանքն եւ արձակեցես ի կապանաց, եւ առաքեցես ինձ եւ ժողովրդեանն բողոք օրհնութեան, զի քերես աղօթիւք եւ օրհնութեանք քով ասի դարձայց եւ ողորութեանք հասից ի տղին ին: Իսկ վարդապետն ի տեսնել զգիրն անկեղծ մը-

sof հաւասաց խօսից եպիսկոպոսին իբրեւ ճշմարիտ խօսից, գրեաց քուդք արձակեալսն եւ օրհնութեան եպիսկոպոսին, այլ եւ գիր օրհնութեան Իշովայ ֆաղափին եւ առաքեաց առ Նիկոյն, որ ի Բուրսայ եր եւ Նիկոյն առեալ ըզքուդքսն զայնոսիկ դարձաւ եւ զնացեալ եհաւ յԻշով, եւ Իշովացիք իբրեւ տեսին զքուդքն Գրիգոր վարդապետին, ուրախացան եւ միաբանեցան ընդ եպիսկոպոսին:

Իսկ Գրիգոր վարդապետն ի ձեռն ճանապարհորդաց եւ յարանց զհօռաց հաւաստեալ ի վերայ եհաւ քե, Նիկոյ եպիսկոպոսն յորժամ եկեալ է ի Բուրսայ, ոչ հիշանդացեալ է եւ ոչ տեսցեալ, այլ խորհրդակցութեամբ Արիստակես վարդապետին զիայ առեալ կացեալ է ի Բուրսայ, եւ հնարիւք եւ պատրուակսն բանիւք արձակեալսն քուդք առեալ է եւ զնացեալ ի տեղի իւր: Եւ ի վերայ այս խաբէութեանս՝ զոր աւարեալ է եպիսկոպոսն ընդ վարդապետին, կարի վշտացեալ է վարդապետն, եւ զանկեայն խաբէութիւն գործոց լորս գրով ծանուցեալ է Իշովացոց, այլ եւ գրեալ է քե զայն առաջին նշանովն եւ բանադրանքն տակաւին կայ ի վերայ այդ եպիսկոպոսիդ, վասն որոյ եւ Իշովացիք յես կացին յեպիսկոպոսին, եւ ոչ ընդունեին զնա, եւ անկաւ հակառակութիւն ի մեջ եպիսկոպոսին եւ ժողովրդոցն յոյժ սասիկ» (Առաւել Ռաբիէօն, էջ 370-371):

1630ին Գրիգոր Կեսարացիի Կեսարիոյ առաջնորդական աթոռին վրայ ըլլալը կը հաստատուի նաեւ սա իրողութեամբ որ երբ Մովսէս Կաթողիկոս Տաթևացի «մեծ աշակերտն իւր» Սաչատուր վրդ. Կեսարացին աւերածեան երկիրներու այսինքն Ասորաստանի եւ Հռոմաստանի նուիրակ կը կարգէ, անիկա «անցեալ զանկեայն տեղով» եկեալ եհաւ ի Կեսարիայ, եւ անդ պատահեալ մեծ վարդապետին Գրիգորի եւ Գրիգոր վարդապետն բազում բանս հրաւայական պատմութեաց Սաչատուր վարդապետին» (Ռաբիէօն էջ 371-372):

1629էն 1632 Կեսարիա գրուած չորս ձեռագիրներ կը հաստատեն օրոշապէս իբր առաջնորդ այդ թուականներուն Կեսարիա գտնուիլը(*):

Այս պաշտօնավարութեան շրջանին է որ կ'աւարտէ այն կամուրջը որ «շինեաց... բազում ծախիւք ի տաճարն Գեղեմանիկոյ եւ

(*) Այս չորս ձեռագիրներն են.

Ա. 1629ին գրուած **Ճարական մը** (Հայ վանօրայք էջ 37-38) ուր ըսուած է «Ի հայրապետութեան այսմ նահանգին Կեսարու Գրիգոր վարդապետի»:

Բ. 1630ին գրուած **Յայտնուում մը** (Յոյն էջ 38) «յառաջնորդութեան այսմ քաղաքիս Կեսարու եւ ռամեծի եւ քաջ բաբունապետի Գրիգոր վարդապետի»:

Գ. 1630ին գրուած **Աւետարան մը** (Յուդակ Վեցեիկի, Ա. էջ 776-8) «յառաջնորդութեան մայրա-

Կեսարիոյ մերձ ի Թուրքայ, ՌՀ (= 1621) թղթն սկսեալ եւ ՌՁՍ. (= 1632) թուին ստատեալ» (Յաւիթ Գ. Կեսարացի) :

Ս. յապէս իր առաջնորդական պաշտօնը կը կատարէ խաղաղութեամբ եւ արգիւնաւորութեամբ մինչեւ 1633, որ ատեն դարձեալ վերջին անգամ ըլլալով Կ. Պոլիս կը հրաւիրուի :

Կ. Պոլիս երթալէ առաջ սակայն կարեւոր ձեռնարկի մը կը մասնակցի, չենք գիտեր թէ Կ. Պոլսոյ պատրիարք ընտրուելէն յետոյ թէ, ինչպէս կ'ըսէ Դարանազցի (էջ 337), սոսկ իբր «մեծ եւ աւագ վարդապետ» :

Ամէն պարագայի մէջ նշանակելի է որ 1633ին Կ. Պոլիս գալէն առաջ կը հրաւիրուի Սիւ ուր հաւաքուած էին Կիլիկեցի «խահանայք եւ տղաքաւորք» կաթողիկոսի ընտրութեան համար :

Գրիգոր Կեսարացի իրեն հետ առնելով Ներսէս վրդ. Սեբաստացի, որ իրեն

քաղաքիս Կեսարու Գրիգոր վարդապետի, որ իբր զայնչիջանելի ջան վառեալ է ի պայծառութիւն չայատանեաց եկեղեցւոյ» :

Դ. 1632ին գրուած Ծարական մը (Հայ վաճօրայք էջ 38) «ի յառաջնորդութեան մայրաքաղաքիս Կեսարու Գրիգոր վարդապետի, որ իբրեւ զանչիջանելի ջան վառեալ է ի պայծառութիւն Հայ. եկեղեցւոյ» :

պէս Յովհաննէս Այնթապցի կաթողիկոսին ձեռնաօտւններէն էր, կ'երթայ Սիւ :

Ներսէս վրդ. Սեբաստացի երիտասարդութեան այրիացեալ քահանայ մըն էր որ բաժնուելով իր եղբայրներէն եւ ազգականներէն եկած աշակերտած էր երկար ատեն Յովհաննէս Դ. Այնթապցի «բարեբարոյ» կաթողիկոսին (1601-1627), որուն մահէն յետոյ աշակերտած է անոր յաջորդին՝ Սիւսա Կարնեցի կաթողիկոսին (1627-1632) եւ երկար ատեն մնացած էր անոր քով եւ անկէ առած էր գաւազանի իշխանութիւն, «յաղագս որոյ յանգ եր նմա եւ վայել եր ժառանգել իբր զհայրանի արքուն, ըստ այնմ՝ Փոխսնակ հարցն եղիցին որոյիք» :

Եւ ամէնքը արժանի կը համարին «վասն հանձարեղութեանն եւ սարկեշտասիրութեանն եւ մարդասիրութեանն՝ շինել կարողիկոս» : Սակայն Գրիգոր վրդ. Կեսարացի «ձեռագիր խնդրելով ի նմանե, զի առանց կամաց եւ հրաւանի նորա քան օրինաց եւ գործ ինչ ու խօսեցի կամ արացե, եւ նա ոչ հաւանեալ անպատշաճ քանից նորա, ոչ յանձնի կարա զկարողիկոսութիւնն եւ ոչ եւ ձեռագիր նմա ասելով՝ զի չեղն ի չարն կու ընթանայ, ասելով թէ՝ յորժամ քան եւ գործ կ'ստեղծու լինայ, որ արժանն է, եւ զինքն յորժմ ցանկեղեւ, եւ այս կերպիւ հակառակութեան քան

հարկ ի միջի, որ խախտեալ զարժանին»
(Իւրաճապի, էջ 337):

Այսպէս ներսէս վրդ. Սեբաստացիի
ընտրութիւնը այս առաջին անգամ կը վի-
ժի (վասնզի յետոյ 1648ին պիտի ըլլար
կաթողիկոս) և կ'ընտրուի Սիմէոն եպիս-
կոպոս Սեբաստացի, «որ ի մանկութենէ
սպասաւոր եւ ժամասաց եր երկուց կարողիկո-
սացն»՝ Յովհաննէսին և Մինասին, «քայց
չեր նման ներսէսին ամենայն իրօք»:

Սիմէոն կաթողիկոս կուտայ Գրիգոր
Կեսարացիի «անուագիր որպէս կամեցաւ, եւ
սպա օրհնեցին կարողիկոս եւ նստցին յա-
րոտ» (Իւրաճապի, էջ 338):

Այս իրողութիւնը կը հաստատէ Հա-
լէպցի Ղալամբեար Տէր Ովանէս անուն
տաղասաց մը որ իր ժամանակին դէպքերն
ալ արձանագրած է իր տաղարանին գա-
նազան էջերուն վրայ: Ահա իր խօսքերը:

«Թիին ՌԶԲ (= 1633) ի մայրաքաղաքն ի
Սիւս քրին Կեսարիոյ Գրիգոր վարդապետին
եւ Գրիգոր վարդապետին Ձեյքնցոյ եւ ներսէս
վարդապետին Սեբաստացոյ եւ Յակոբ վարդա-
պետին Կարկառացոյ եւ Մխիթար վարդապետին
Յարեւելոյ, սոցա ամենեցուն հաւանութեամբն
քրին յարոտ կարողիկոսութեան զՏէր Սիմէոն
Արքեպիսկոպոսն, զոր Տէր Աստուած զինքն ան-
շնորհ եւ անասան սպանեցե խաղաղ կենօք»
(Սուրբհայ Տարեցոյց, 1925, էջ 285):

Եթէ Ղալամբեար Տ. Յովհաննէս քհ. ի
խօսքերը իրենց տառական լմաստով առ-
նենք, պէտք է ընդունիլ թէ պատրիար-
քական ընտրութենէն առաջ սոսկ իբր Կե-
սարիոյ վիճակին առաջնորդ մասնակցած է
Գրիգոր վրդ. այս ընտրական զործողու-
թեանց, սակայն միշտ կրնանք խորհիլ
թէ իբր պատրիարք գացած ըլլալ Սիւս,
վասնզի Կեսարիա այդ թուականին, իր-
իսկ ջանքերով, այլեւ էջմիածնայ վիճակ
գարծած էր:

Այս եզրակացութեան կը մղուիմ իր
ընթացքը աչքի առջև ունենալով:

Ի՞նչ հանգամանքով անիկա պիտի պա-
հանջէր ուխտագիր մը, ընտրեալ կաթո-
ղիկոսէն՝ ճանչնալու համար իր հեղինա-
կութիւնը:

Ասիկա ինքնին փաստ մը չէ՞ր որ ա-
նիկա ընտրութեան համար հաւաքուած-
ներուն մէջ բացառիկ դիրք մը ունէր:

Իբր Կեսարիոյ առաջնորդ չէր կրնար
այս տեսակ պահանջ մը դնել: «Մեծ ու ա-
ւագ վարդապետ» ի դիրքը բաւական էր ար-
դեօք այս տեսակ պահանջ մը դնելու:

Թերեւս իր ժամանակին ամենէն ուսում-
նական ու ամենէն կարող եկեղեցականը
ըլլալու հանգամանքը, ինչպէս նաեւ ամե-
նայն Հայոց կաթողիկոսական աթոռին վը-

քայ իր աշակերտը՝ Մովսէս Տաթևացին (1629-1632 Մայիս 21 ✱) բազմած ըլլալը, իրեն տուած էր բացառիկ գիրք մը:

Արգարե իր ուսուցիչի գիրքը, տակաւին Կեսարիոյ աթոռին վրայ գտնուած ատենը արժեցուցած է հանդէպ Մովսէս կաթողիկոսին ալ՝ անոր ուղղելով յանդիմանագիր մը, վասնզի իր աշակերտը կաթողիկոսական աթոռ բարձրանալէ յետոյ, բարւոք յարաբերութիւններ կը մշակէր կաթողիկ քարոզիչներու հետ որ Երնջակ և Զուղա հաստատուած էին եւ Լեհաստանի հայերը տաքնապէննող խնդրոյն համար նոյն իսկ Պապին միջնորդութիւնը օգտակար գատելու միամտութիւնը ունեցած էր: Յետոյ Մովսէս Տաթևացի ինքն ալ միամիտ ակնկալութիւններ ունեցած էր Հռոմէն, յուսալով թէ անիկա Դպրատուն և Տպարան պիտի բանար Հայոց համար:

Այս նպատակով Խաչատուր վրդ. Կեսարացին 1630ին երբ Լեհաստան նուիրակ կը ղրկէ՝ անոր պաշտօն կուտայ նաեւ երթալ Հռոմ, բանակցելու համար Դպրատան և Տպարանին համար:

Իսկ անկէ առաջ 1628ին, Մովսէս Տաթևացի, Լեհաստանի Հայոց պառակտումին տոջնը առնելու համար եպիսկոպոսական ժողովով մը որոշած էր «Ով հրա-

շալի նախահար՝ շարականին վերջին երեք տուները ջնջելու:

Նոյն իսկ կաթողիկ աղբիւրները կը հաւաստեն թէ «Մովսէս կաթողիկոս Էջմիածնի յաւի Տեսուն ՌՈՒԸ (1628) հանդերձ երկոստանիս եպիսկոպոսոս ստորագրեցեալ եւ կրնեալ զդաւանորին կաթողիկի հաւասոյ առաքեալ առ Փափն Ոռպսնոս Ը.» , սակայն պատճենը յայտնի չէ դադափար մը կադմելու համար:

Հաւանական է ենթադրել թէ միշտ Լեհաստանի հայոց խնդրոյն համար բարեյաջող լուծման մը ակնկալութեամբ Մովսէս բացատրութեանց չափազանցութիւններ ըրած ըլլայ: Վասնզի Լեհահայերն ալ անոր դէմ բողոքած են: Անոնք իրենց բողոքագիրին մէջ, որ Մովսէս կաթողիկոս Տաթևացիի ուղղած են, կ'ըսեն թէ «ոչ նուազ միսական վերաբերում առաջ քերաւ դիպի միտքիւնը նուիրակի մեջ՝ նաեւ քո . . . քողորը՝ գրուած Արիսակիս եւ Խաչատուր վարդապետներուն հետ միասին Հռոմի պապին՝ Ոռպսնոս Ը.ին, որով քո արքայնորին կը հաստատեւ եւ կ'ընդունի որ Հռոմի արքայ իր զըլխաւորն ե» (տես. Հայրէնէ՛ք ամսաթերթ Է. տարի. թ. 12):

Գրիգոր Կեսարացի, որ աններող էր և ախոյեան Հայ եկեղեցւոյ անկախութեան,

պաշտպանութեան համար չի վարանիր իր աշակերտն յանդիմանելու իր այս արարքին համար:

«Լուեալ եմ անախորժեղի համբաւ եւ *srsim*ազոյն գրոյց եւ ցաւագին ասացուածս վասն ձեր. ասեմ քե *Մովսէս* կաթուղիկոսն միաբան ընդ Ֆռանկաց ուխտս եւ դաշինս եղեալ ընդ նոսա, եւ բազում բուղթս միաբանութեանս յուղարկեալ առ նոսա վասն միաբանութեան ընդ Հռովմայ եկեղեցւոյն եւ ընդունելոյ զԺողովն Քաղեքոնի: Եւ մեր լսելով զայս՝ առաւել սուգ եւ *srsim*ութիւն լինի մեզ եւ ցաւք ի վերայ ցաւոց եւ վիճսք ի վերայ վճաց, մինչ զի լաւ համարեալ ինձ զմեռանելն քան քե կենդանի մնալ եւ զայսպիսի աղեհալից բանս լսել: ... Զոր քաւ լիցի եւ մի արասցէ զայս Տէր, որ ոչ վայել է քոյին խոհեմութեանդ, զի մի սուս լիցի պարծանք մեր որ վասն ձեր, եւ մի ուրախ լիցի ի վերայ մեր որ ի սկզբանէ բռնամի բնութեանս. նա որ զասոյց եւ հեռացոյց զներսն առաւելոյն ի նշմարիս եւ յուղղափառ հաւատոյս եւ ուրախ եղեւ ի վերայ նոցա»:

Նոյն թուղթին մէջ Գրիգոր Կեսարացի կ'ըսէ թէ «ովանք վկայեցին սուգապէս, քե ասացեալ է խաչասուր նուիրակդ, քե Ֆրանկաց երկու բնութիւն անբաժանելի ա-

սելն եւ մեր մի բնութիւն ասելն՝ երկոյնեան ի մի *sst*ութիւնս ունի»:

Դժբախտաբար այս հետաքրքրական թուղթին տմբողջին վրայ գաղափար չուներինք, միայն մի քանի հատուածները պահուած ըլլալով Կղէմէս Գալանոսէն (*Միաբանութիւն Հայոց Ս. Եկեղեցւոյն ընդ մեծի Ս. Եկեղեցւոյն Հռովմայ. 1658 թ. հտ. 1 էջ 77-78. 101. 430 և այլն. կամ ՀՍ. 1935 էջ 495. 498-499*): Նոյն թուականներուն Գրիգոր Կեսարացի ինքզինքին իրաւունք տուած է գրելու նաեւ Էջմիածնայ միաբաններուն թուղթ մը որուն օրինակը Հայր Ներսէս վրդ. Ակինեան առաջին անգամ հրատարակութեան տուած է Էջմիածնայ թ. 1771 ձեռագիրէն ընդօրինակելով:

Այս գրուածքը նոյնութեամբ մէջ կը բերեմ ոչ միայն գաղափար մը տալու համար Գրիգոր Կեսարացիի նախանձաւորութեան, այլ նաեւ իր հատութեան Ս. Գրոց: Ահա այդ գիրը.

«Իմացե՛ք որ հեմարիս հովիւքն որքան էին յաշխարհի, զանիմաստսն եւ զսգեսն ուսուցանէին. ընդ անկարգիցն կազէին. ընդ քանասարիցն եւ ընդ գողոցն մրցեալ հալածէին. եւ ալնու ոչ շատացեալ, այլ հեմարսութիւն գրով արձանացուցեալ. զի զկնի իւրեանց մի խանգարեալ քան հեմարսութեան սու-

գեսցի եւ ստուրբիւն զօրասցի: Այլ եւ մեղօք զառածեալս Գրիգոր յորջորջեալս քեպէս տակաւին կենդանի եմ, այլ ծերացեալ եմ, ի յանկենդան արանց գոլով, այլ սակաւ ինչ ծանուցանեմ Սուրբ Էջմիածնի բնակչացդ, զի քեպէս Տերն յես երկու եւ երից անգամ խրատելոյն անլուր եղելոցն բարւոք զտարանջատելն վարկաներ արժանի ի յօժաբարոյիցն, այլ պարզամտաց եւ աղաւնագունիցն եւ անմեղացն անգոյլ ուսուցանել ըստ Առաքելոյն. քե Անչափ երկնեցից մինչեւ նկարեսցի ի ձեզ Քրիստոս:

Այլ քեպէս բազում անգամ խրատեցամ բերան ի բերան ձերայնոցդ առ մեզ դիպելոցդ ի մեր քաղաքն Կեսարիա Խաչատուրն եւ ի յայլ տեղիսն այլոց բազմաց, եւ քղբով եւ ծանուցամ վասն նորածեւ բանիցն եւ նոր աղանդոյն: Այլ դարձեալ երկնեցից վասն երից պատնառաց. նախ գիտեմ զի դուք զբարս աղանդոյ ունիք, եւ եք միամիտք եւ նշմարտութեան եւ բարեաց եք սիրող. կամիմ զի պարզ բարին եւ նշմարիտն հաստատեսցի ի ձերում միջի եւ ոչ սուտն եւ անօգուտ բաղադրեալն: Երկրորդ զի բազումք ի ձեռն զատարեալ են. քեպէս՝ Ընդ անգամին, ասե իմաստունն, մի՛ յանախել զխօսս, այլ Զիմաստութիւն խօսիմ համարձակ ընդ ձեզ կատարելոցդ, ըստ Առաքելոյն: Եւ երրորդ զի

եւ առաւել պարտական եմ խօսել ընդ ձեզ քան զայլսն. ըստ Առաքելոյն՝ Թեպէս այլոց չիցեմ առաքեալ, այլ դեպ ձեզ եմ, զի զվարդապետական իշխանութիւնն եւ զայլ հոգեւոր պատիւս կամօք մերովք եւ ի մենջ ըստացեալ եք. զի քե լուսեցից իբրեւ զՆեղի՝ վրիպակացն եւ եւ դիպեցայց:

Իմացեք, սիրելիք, որ ազդ առնեմ ձեզ զի այդ նորածեւ աղանդն եւ մանաւանդ դաւանութիւնդ, որ յամենայն օր ասեք յառաւօտն եւ յերեկոյն, այդ Նեստորի եւ երկաբքնակ Քաղեդոնի դաւանութիւնն է: Նախ այն որ ասեք. Մեռեալ մարմնով եւ կենդանի աստուածութեամբն, զի ասեք սուրբ Հայրապետն Ներսէս ի կատարումն դաւանութեան իւրոյ, ի Խոստովանիմն.

Ոչ ոմն անմահ եւ ոմն մեռեալ
Զի այս երկուքն են բաժանեալ
Այլ որ անմահ, նոյն եւ մեռեալ
Եւ որ մեռեալ՝ անմահ մնացեալ.

զի
Որպէս ծընունդ սքանչելի
Նոյնպէս եւ մահն հրաշալի.
Եւ երկոքեանն անբնեշխ
Զի Աստուծոյ է արարչի:

Ով սիրելի, դու ասես՝ Մեռեալ մարմնով եւ կենդանի Աստուածութեամբ, զի ջուր

կողին Քրիստոսի զմեռելութիւն մարմնոյն
նշանակէր. եւ արիւն զի՞նչ նշանակէր. քե
ստես զկենդանութիւն անմարմին աստուա-
ծութեան. նա՛ անմարմին աստուածութիւն
ոչ ունի արիւն, այլ մարմին եւ կենդանի.
որպէս վերոյ ասաց. որպէս ասէ. Մերով
բնութեամբս մեռանի, Աստուած անմահ խոս-
տովանի. զայդ հերձուածն ոչ բնդունէ ի
դաւանութիւն Նիկիայի. զի ասէ միայն զայս
քե՛ Չարչարեալ, խաչեալ, բաղեալ, յերրորդ
աւուր յարուցեալ, եւ Ներսէս ասէ. Խա-
չեցար բաղեցար եւ յարեար: Եւ քե կամիս
զդորս չար հերձուածն իմանաս, զնա եւ տես
ի Հայոց հօր փիլիսոփայի Սիւնեցի Առաքելի
դաւանութիւնսն, ի բազում տեղիս, քե որ-
չափ նզովս արձակէ զկնի այնպիսի դաւա-
նողացն: Նախ ի լուծմունս Սահմանացն
Դաւթի ի յայնմ տեղւոջն որ գերկրորդ սահ-
մանսն Խմաստասիրութեան բացայայտ է, քե
Խմաստասիրութիւն է գիտութիւն աստուծայ-
նոց եւ մարդկայնոց իրողութեանց: Եւ դար-
ձեալ տես ի Լուծմունս Բերականին ի վանգի
եւ ի փաղառութեանց մեկնութիւնսն:

Եւ քե ասեմ ի բազում տեղիս տեսանեմ
գրեալ զայսպիսիս ի գիրս Հայոց եւ ի հին
գրեանս, իմացիմ. քեպէս բազում անգամ
սրբեցին սուրբ հարհն, ոչ գոյ գիրք Հայոց,
որ ոչ երեւի որոմն ինչ ի Քաղկեդոնակա-

նացն. զի բազում անգամ Քաղկեդոնականն
իբրեւ զաւճածուկ խառնեալ ի Հայք եւ պղ-
ծեալ, երբեմն ի ժամանակս Հերակլայ, որ
վեց կաթողիկոս ԶԴ. ամ քիւրեցան: Եւ եր-
բեմն լինէր յաւուրս Լեւոնի իշխանին Կիւ-
լիկիս, որ երկոսասան եպիսկոպոսոք դաւ-
նակից կամեցան. յորոց մի եւ Ներսէս Լամբ-
րոնացին, կամաւարեալ եւ ոչ կամաւ, որ-
պէս հրամայէ Կիրակոս կոչեցեալ պատմա-
գիր: Եւ է որ ի ժամանակս ի յասիճանա-
ւորացն Հայոց՝ որ չեն տունկ երկնաւորին՝
խլեալ ի բաց կարնչին ի գաւթ սրբոյ եկե-
ղեցւոյ, որպէս Յոհան Ծորձորեցին եւ աշա-
կեռսն Սարգսի վարդապետի, եւ միշտ ցա-
նեն զորոմն չարացն, որպէս ի մերում ժա-
մանակի անիծեալ Նիկոլն Լեհեցի եւ շնծեւ
չՅովանէս Խուրն Կոստանդնուպոլսեցի: Եւ է
որ սերմանեն միշտ զանխաբար ձանուկն,
որք են վարժ լեզուիս եւ գրոց Հայոց, որ
բազում անգամ ի մերում աւուրս ԵՃ (=500)
եւ այլ աւելի փոքրիկ տեսակս գրեալ Հա-
յոց գրովն զհերձուածողական դաւանութիւնս
իւրեանց եւ բերեալ շարժողութիւն զրուեալ ի
մեջ Հայոց. եւ իմ տեսեալ զբազումս ի տգիտաց
որ առեալ են եւ գրեալ ի մեջ սուրբ գրոց
եւ ասեն միշտ որպէս զդաւանութիւն ուղ-
ղափառաց: Եւ կու փութամ ի ձեռն ի բաց
հերքել, մինչդեռ նոր է ոչ է հնացեալ եւ

սարրացեալ, զի դիւրաւ լուծանի. զի «կրքութիւն բազմաժամանակեայ՝ մակսացական բնութիւն լինի», որպէս ասէ Արիստոսկլ ի Հակակայս յերաներորդ հառին, զոր փիլիսոփայն Դաւիթ սարրալուծէ. «Թեպէս եւ ունակութիւն եղեալ ի նմա սարրացի. եւ դժուարեւ եղիցի ի յոգնաժամանակն գոլոյ»:

Իմացեմ զի ոչ կարեմ յայնցի հրասարալեւ զանկարգութիւնս ձեր. զի ուրեմ ասէ զիրս ասուածաւունջ՝ Զառականս ազգի բոմի յայնեացես. այլ վասն Ասուծոյ փութացում հետեւել հեմարսութեան. դուք մի կարծեմք քե նոցա սերեւերեալ խաբեբայութիւն զձեր սիրսն միայն է հաւանեցուցեր եւ պղտորեր. այլ բազում անգամ զմեզ է դիտեր եւ զայլ կասարեալս. որ Ժ. սարով բնդուներ եմ միամտութեամբ, մինչեւ Ասուծոյ ողորմութեամբն յետոյ հեմարսաբանիցն բանին կրկին հասու եղեալ կասարեւագունին՝ Ասուծով ազատեցաւ ի չար կրօնից եւ աղանդոց նոցա: Ով սիրելիք, զի քեպէս ամենայն մարդ բոս կարողութեան իւրոյ մասն ինչ ի յառաքինութեանց բոսանայ, այլ հաւատոյ դաւանութիւն եւ բնութիւն դժուարին է, որպէս ասէ սուրբն Գրիգոր Ստեփի, Ծածուկ եւ զանխով է ասուածաբանութիւն հասարակ մտաց, եւ հազիւ նանաչի կիրք խորհրդոց եւ սուրբ բնութեանց սրբոց, եւ

ամենայն կասարեալ գրոց բանք կասարեւոցն է գիտելի շնորհիւն Ասուծոյ: Այսպէս յայնեալ է զայս նորաձեւութեանս հանգամանս ոմն պրեւսիկոս հեմարսաբան Դուկաս Լուեցի(*) յորշորշեալ զոր որոմնացանքն սերմանեալ են ի գիրս Ներսիսի Լամբրոնացոյն, ի մեկնիչ աղօթիցն, որ սուս է եւ խորք եւ ոչ է Ներսիսի. զոր յառաջիկայդ վեց գլխով բացայայտէ վերոյ ասացեալ քաջ տառադիկոսն, ուղափառութեան վարդապետն Դուկաս. որում եւ մեք հետեւեցուք, որոյ՝ յիշատակն արհմութեամբ եղիցի. զոր եւ ձեզ կամիմ նմին հետեւել. բնութեցիք եւ տեղեկացիք եւ հետեւեցիք հեմարսութեան:

Իմացեմ որ այս շփոթման սկիզբն ի Կիրակոս անուն ումեմնէ աբեղայէ եղեւ, որ երեսն ի Պոնտոսէ որ այժմ ասի Տրապիզոն. զի երեսն նորա յազգէն Յունաց Քաղկեդոնի, եւ մայր նորա հայ ազգաւ. մեռեալ հայրն եւ մայրն բերեալ ի մեջ հայոց զնա եւ եւս ուսումն. եւ ուսաւ զգիրս Հայոց, եւ եղեւ աբեղայ, եւ զնաց առ Պետրոս կաթողիկոսն Սասնայ եւ հմացեալ գրոց. բայց հանապազ

(*) Այս անունով հեղինակ մը որ բնութեան առած ըլլայ Ներսէս Լամբրոնացիի Պատարագի մեկնութիւնը. անձանօթ է: 2. Ներսէս վրդ. Ակիմեան զայն կը նոյնացնէ համանուն Հաղբատեցիի հետ: (Տես. ՀԱ. 1935 էջ 506-507):

զՔաղկեդոնիս յարգեր եւ զովք եւ զկրօնս
Հայոց քամահրէր. զոր ազդեցին Պետրոս կա-
թողիկոսին. եւ նա բազում անգամ խրա-
սեալ եւ նա անլուր եղեւ. զոր յետոյ ի բաց
եհան յինքենէ եւ նա զնաց յերուսաղեմ, եւ
ի նոյն տեղին եւս զնոյն առնէր. զՅոյնս գո-
վք եւ զՀայս դարովք. զի բազումս շփո-
քեաց. զի եր վերին երեւակայութեամբն Հայ
եւ կրօնաւոր եւ առաքինի. եւ ներքին մար-
դովն եւ խորհրդով երկաբնակ եւ Քաղկեդո-
նիկ զոր անդ յերուսաղեմ ազդեցին զգործս
նորա վարդապետի ումեմն Գրիգորի եւ մա-
կանուն Բուֆ վերաձայնելոյ(*) եւ նա յերու-
սաղեմ նզովեալ զնա եւ ի սեղանատեղաց եւ
ի ժամատեղաց ախորեալ. զոր յետոյ ի մէջ
անկեալ մեզ՝ որդւոցն հաշտեցուցին զնա.
եւ նա հարկ եղեալ ի վերայ՝ զնալ յերու-
սաղեմայ եւ այլ զնոյն ոչ առնել: Զոր ել
յերուսաղեմայ եւ զնոյն գործն ոչ երող. եւ
առեալ զայն բաղադրեալ Մեկնիչն ի ձեռն
եւ զբազումս ի պարզամտաց ձգեաց ի շփո-
քեալ յաղանդսն յայնոսիկ եւ ի հերձիկ դա-
ւանութիւն. զի նա հմուտ եր Քաղկեդոնի
կրօնիցն:

(*) Գրիգոր վրդ. Բուք, Դարանաղցի պատմա-
գիրն է. որ իր ժամանակագրութեան մէջ (էջ 392-
393) նպաստաւոր կ'արտայայտուի Կիրակոսի մասին,
որ Մեծ-Անապատի հիմնադիրներէն մէկն էր:

եւ դարձեալ իմացեմ որ կու լսեմ-բող
զնոցս բանն-այլ աւելի եկամուտ բան առ-
նէք. կանանց իշխանութիւն եւ սվեալ, որ
յեկեղեցիս համադասս կանգնին ընդ քահա-
նայսն. եւ յատեան աւետարանն ընթեռնուն
եւ ի բեմն ելանեն խնկարկութիւն առնեն ի
մեհաստանս իւրեանց, որ յայտնի հերձուածն
Պիպիկիանացոյ:

Ով սիրելիք, ո՞չ եւ ընթերցեալ զգիրս
կանոնաց հարցն եւ կամ զբարոզ կրօնաւո-
րացն որ ասե՝ որ ոչ բողք զհայր կամ ըզ-
մայր, քե որքան նզովէ զմիակեցն որ Աւե-
տարան ընթեռնու եւ կամ ի բեմն ելանէ, եւ
կամ խուճկ արկանէ եւ կամ քարոզէ. եւ որ
ինչ գործ է քահանայից կամ սարկաւազաց՝
գործել զայս արանցն, ասե, որ մարդիկք են.
ապա քանի՞ եւս առաւել կանանց պարս է
ի յայդպիսի գործոցն հրաժարել եւ ի հետի
կալ եւ չմերձեալ, որ ամենեւին խորք է
եւ հակառակ եկեղեցեաց ուղղափառաց: Ով
սիրելիք, բազում անգամ գրով եւ յանդիմա-
նելով ծածուկ եւ յայտնի ծանուցի ձեզ, քե
այդ խորք եւ նորաձեւ բանիցդ ի բաց կա-
ցեք. զի չէ դա նշմարիս ուղղափառաց, այլ
Քաղկեդոնականացն, քե լսեք բարեւոք. երբ
ոչ լսեք՝ դուք տայ զպատասխանին ի յահեղ
յատեան դատաստանին Քրիստոսի:

Իմացեմ, զայդպիսի բանդ ոչ կարեք դուք

յառաջ տանել, զի ի յԱսուծոյ այլ է որ կու-
վինի. զի քաջ հռետորի է որ ոչ միայն զբան
հակառակին ի դերեւս հանէ, այլ եւ զիւր
հաստէ. զի դիմակայութեամբ եւ դիմա-
յարակութեամբ է բանն կատարեալ. եւ բանդ
այդ ոչ է այսպէս որ ոչինչ յաւելու բարիս,
այլ խռովութիւն եւ վրդովմունք ձգէ ի մէջ
անմեղ մարդկանց եւ Ասուծոյ դատասանի
պարտական լինի պատճառն առաջին եւ հե-
տեւորին»:

Այս թուղթերը ցոյց կուտան թէ Գրի-
գոր վրդ. Կեսարացի, կերպով մը ինքզինքն
պարտաւոր կը համարէր շեղումներուն դէմ
մաքառելու եւ մասնաւորապէս կուռեւելու
անոնց դէմ որ Հայ Եկեղեցւոյ անկախու-
թիւնը կը վտանգէին զանազան ակնկա-
լութիւններով:

Գրիգոր վրդ. Կեսարացիի այս հեղի-
նակաւոր դիրքը պատճառ եղած է որ Կ.
Պոլսոյ հայ զաղութիւն մէջ անոնք որ հա-
կառակ էին օտարոտի խմորումներու, միշտ
իրենց աչքերը յառած պահէին իր կողմը
եւ այս պատճառով միշտ յարաբերութեան
մէջ մնային իրեն հետ, եւ զայն վերստին
պատրիարք դարձնելու աշխատէին, և վեր-
ջին անգամ մըն ալ յաջողէին 1633ին, մահ-
ուան տարին իր աշակերտին Մովսէս Տա-
թեացի կաթողիկոսին:

ԹԳ.

ԳՐԻԳՈՐ ՎՐԴ. ԿԵՍԱՐԱՅԻ ՎԵՏԵՐՈՐԴ
ԵՒ ՎԵՐՋԻՆ ԱՆԳԱՄ ՄԸՆ ԱԼ
ՊԱՏՐԻԱՐԿ
(1633 — 1636)

Յակոբ քհ. Կեսարացի կ'ըսէ թէ «դա-
ռեալ կրկին անգամ տարան ի Բիւզանդիայ ՌԶԲ
(= 1633) քուին քաղաւ փահանայիւք եւ ա-
րունի հրամանաւ»:

Նոյնը կը հաստատէ նաեւ Սաղմոսի մը
յիշատակարանը, որ կ'ըսէ թէ՝ «Գրեցաւ
ի քուականիս Հայոց ՌԶԲ (= 1633) ի զիդա-
փաղափս Իւսիւսարի, ի դռնն սուրբ Կարապե-
տին: Էս տարին Զափառ վարդապետն մանգուշ
տարին ստանցօրցիք: Սուրբ Կարապետոյ ՌԲԺ
դռնուշ: Իւսիւսարոյ փահանայք եւ ժողո-
վորդք լոռ գնեցին զեկեղեցին: Աշխարհ մեծ
եւ շատ աղմուկ եղաւ ի մէջ տղս: Ի քուա-
կանիս այսմիկ Կոստանդիանոյ փահանայք եւ ժո-
ղովուրդն մահալ եւ արժանի տեսն Կեսարացի
Գրիգոր վարդապետն դեսպանօք խաւուրեցին
քերին Յոնան Ոսկեքերան հայրապետին արքային
արժանի տարին» (տե՛ս Տերօյենց Հայաստան,
1847, Բ. 27-80 և Իււլիանիւն, 1904, թ. 2324:
Գր. վրդ. Գալէմքեարեան, Կենսագրութեան
Սարգիս Արքեպ. Ի Սարգիսեան և այլն, Վիեննա,
1908, էջ 345):

Սակայն պետք է պզտիկ սրբագրութիւն մը ընել: Հակառակ անոր որ 1633ին Գրիգոր Կեսարացիին վերջնապէս թոշնուր գրաւելովն է որ Զաքարիա Վանեցիի անկումը նուիրագործուած կ'ըլլար, սակայն արդէն 1632 Հոկտ. 4էն բաւական առաջ պէտք էր Զաքարիա տապալած ըլլար, վասնզի նոյն թուականին Բրոբականտի ժողովին նիստին կը հաղորդուի թէ Թուրքերը Կ. Պոլսոյ Զաքարիա պատրիարքը պաշտօնանկ ըրած են (Գալէմբեարեան, Կէնսադրո-լէ-նէ-էր, Ա. 306-307):

Արդարեւ փաստեր կան թէ Զաքարիայի անկումը երկար պայքարներու արդիւնք եղած է:

1631-1632 թուականներուն «յորժան գԶաֆարէն (Զաքարիա Վանեցիին) Ըստանպուղիքի եւ դրսեցիքի, որ շատ մեծ ջանքով մեկ ամ դասերով հազիւ կարացին ի միջոյ պատրիարք անունէն հանել վասն բազում յապակաւութեանն եւ նեխութեանն եւ գրեցին գյաւն(*) ու պարսքն ի յանուն Կարապետ վարդապետին, որ ինքն բնաւ կարծիք եւ կուսան չիք ունեցով եւ ի հետի աշխարհի գոյով եւ յորժան շուա զայս գործ՝ քե մօտեհաս եր, այլ հեռացաւ: Թե որչափ կնիով նամակներ, կողկողագին պաղասանքներ դրկե-

(1) Կարգա՝ էմր = հրաման:

ցին, գիտեալ զմեծ շիրտունն որ յինեղոց եր՝ փախեաւ եւ ոչ երեկ ի կոչն: Այլ երկու ամեկաց յիւր անունն պատրիարգութիւնն, մինչ որ այս Կեսարացի Գրիգոր քիւնաւոր վիշապս եւ փառաւորս ինքնին երեկ, քոնութեանք անկաւ ի վերայ եւ յինքն գրաւեաց զպատրիարգութիւնն» (Գալէմբեարէ, էջ 396-397):

Արդ, այս տողերը՝ գրուած հակառակորդէ մը, ցոյց կու տան թէ Զաքարիա Վանեցի մեծ ջանքերով տապալուելէ յետոյ, արքունական հրամանագիրը առնուած է՝ հակառակ իր տնյօժարութեան՝ Կարապետ վրդ.ի մը անունով, որ չէ ուզած պաշտօն ստանձնել եւ երկու տարի այսպէս մնացած է:

Այս շրջանին է որ Կ. Պոլսոյ Հայերը կը բանակցին Գրիգոր վրդ. Կեսարացիի հետ եւ զայն կը կոչեն Կ. Պոլիս, եւ ոչ թէ ան կու գայ բռնութեամբ, ինչպէս ցոյց տալ կ'ուզէ Դարանաղցի:

Այս իրողութիւնը կը հաստատուի վաւերագրերով մը(*), որ գտած է Հ. Գրիգորիս Ծ. վրդ. Գալէմբեարեան (տե՛ս Կէնսադրո-լէ-նէ-ն Սարգէն Արեւել. Սարգէն Է-ժա-

(*) Անտոնեան Հարց Մատենադարանի թիւ ԾԳ գրչագիր ձեռագրին իբրեւ սլահալանակ գործածուած է:

հանդէս Հայ Կաթողիկոս, էջ 347-349) և որ իր
կարևորութեանը համար հոս նշուած թեմա-
կ'ընդօրինակենք:

«Ստանկոյում վեց եկեղեցւոյ, ֆահանայիցն
էւ միաբան ժողովրդենէ. հասցե շաս կարօտով
ողջոյն հօրն մերոյ սուրբ հայրն մեր Տէր Գրիգոր
վարդապետին. առաջնորդ էւ խաշանց բանակա-
նաց, զրախ եկեղեցւոյ, ասոյնեան հաւատոյ. պա-
րիսայ ֆրիսունէից էւ կառնից անհաւատից. հո-
վապետ հօսին տիրական. րաբուն նագելի. էւ ա-
մենեցուն գովելի, շեղաշուք շնորհալի. ի փա-
ռաց զարդուն լոր Սիւնի. բողոքից տեղալի, էւ
հանայնից բաղձալի, գերաւաճուր էւ ամենայն
շնորհօք ի չի. բազմեղանիկ սուրբ հայրն մեր,
տեառն տէր Գրիգոր ֆաշ րաբունապետիդ. ի հե-
ռասանէ իբր զեօտոյ մեծաւ փառաբանօք էւ
ջերմեռանդ սիրով հաւքորեղով հաւքորեմէ
գտորք զարշապարդ էւ շնորհակալ եմք ի ֆոյին
սրբութենէդ էւ հարցանելով հարցանեմք զեդ
ի բարին: Եւ քեզմէր անարժանութիւնս հարց-
ման արժան առնեմք, նա՛ էւ եմք տխր հոգով,
էւ առողջ մարմնով, ձերուն սուրբ աղօթիդ: Եւ
արդ արժանապատիւ սրբութեանդ ծանուցումն
լիցի քեզ տէր վարդապետ որ Չափարիայն՝ որ
մանգուր եղաւ շաս նեղութիւն էւ չարչարանք
եղել մեզ, որ լուեալ էմք բազմաց՝ որ զեկեղեցիքն
շաս ըստակս փողեմ հանեցին. ապա ի մենե
պարտաւրդ ուղեցին. մեր միտքն. ի մեր կամքն

ի հրահանքն էր. ապա մեկ հեղե ի հրահանուցդ
անունն յիշեղոյ վախեցաք. պատճառ այս է. որ
Չափարիայն գերաւանուցդ անունն, էւ զհոգե-
ւոր տէրին անունն աշխտեալն դեմ յիշատակել:
Ասաք քեզ Կարապետ Երուսաղեմի պիտի քե-
տեմք. պարտաւրդ աշ Կարապետ վարդապետին ա-
նունն եղել, որպէս որ բազմաց լուեալ էմք:
Ի՛նչ երկարեմք զբանն. յէտ որ գերաւանուցի
քողերն՝ որ եկաւ ի մեզ հասաւ նա՛ կարդացաք
շաս խնդումն էւ ռախտաբիւն եղել մեզ: Յէտ
նորա ժողովուրդն ի մեզ ասացին ֆահանայիցն,
քի դուք ֆահանայք էմք. զնացիք ձեր մեջն սիւն-
հոստ արեմք, տեմք կանոնօք էւ օրինօք առաջ-
նորդն գով որ այնեմք, նա՛ մեմք այլ զայն ըն-
դունիմք: Քահանայքն որչափ որ կային. 2. ե-
կեղեցւոյ ժողովեցան ի Սուրբ Մանասըրոս եկե-
ղեցուն միաբան. Խ. Ծ. երեք. ֆնեցին վասն
առաջնորդութեան հաւար խօսք եղաւ. ապին քեզ
Գրիգոր վարդապետն Ըստանկոյում վրայ էւ արհ-
նուիր. կանոնօք էւ օրինօք. պարտ է մեզ Գրի-
գոր վարդապետն առաջնորդ ընդունել: Եւ դար-
ձեալ եկին ֆահանայք առ ժողովուրդն էւ ապին
քեզ ժողովուրդ մեզմէն ուղեցիք հոգեւոր առաջ-
նորդ. ահա մեմք կանոնօք էւ օրինօք ընտրեմք
Գրիգոր վարդապետն էւ մեր առաջնորդն. ահայ
մեմք ժողովուրդ ձեզի ծանուցաք դուք շա՛ զի-
տեմք: Եւ ապա ասեմք ժողովուրդն ինչպիսի ա-
նեմք. ահա պարտաւրդ հանած է Կարապետ վար-

դասկեսի անուն, յէտ՝ Շէհրիյ Չէկէպի, խօնայ Սիփէր եւ խօնա Գասպար եւ այլ սիրելիք եւ բարեկամք, սասցին թէ ծերութեան ժամանակէ չէ պարս այլ ազգաց դուռն որ երթայ. հիկէ պակաս խօսքներ չի վարդապետ. ահա անոր համար մնաց այսպէս Կարապետ վարդապետի վրասն պարտքն: Եւ դարձեալ ասեն քո հրամանաւոր բարեկամքներն. թէ Աստուած առաջնորդէ որ ինքն ի հոս գայ, նա անժամանակն կամք անէ հեշտ ք պարտքն շինալու: Ապա տէր վարդապետ այնպէս մի կարծեալ որ զհրամանքի չուզեղոյն. զԿարապետին անունն գրեցին ի մեջ պարտքին. այլ զհրամանքի խնայեղոյ համար մէկ հեղէ սաճկին քերական չի տալ. ապա հրամանքի եւ մեր հայր. մեր առաջնորդ, մեր հովիւ, մեր քաղ ու պարծանք: Եւ թէ կամենաս Կարապետ վարդապետն հետ հայր որդոյ պէս զբաշտիլ որ դուռսի երկիրներն նուիրակ. եւ քո հրամանքի հոգեւոր դաստասան անես. եւ թէ ասես որ թէ եւ պարտքիդ եւ նա պարտքն զիմ անունս պիտի շինի նա հրամանքի մեր հայրն եւ. մեզ խաւսասու եւ. դու քաջ գիտես պարտքն այլ հրամանաւոր անունն անելու համար իմ կու շինի» (*):

(*) Այս վաւերագիրը հրատարակելով Հ. Գր. Ծ. վրդ. Գալէմբարեան, տակաւին այն ատեն անծանօթ Դարանագրի բովանդակութեան, չէր կրնար ճշգիւ այս նամակին ո՛չ ժամանակը եւ ո՛չ ալ ան-

Գրիգոր Կեսարացի հաւանօրէն 1633ին վերջերը դարձեալ պատրիարք կը բերուի Ժողովուրդին խնդրանքով և այս անգամ կը պաշտօնավարէ երկու քուկէս տարի ևս, մինչև իր մահը՝ 1636 (Գաւառագիտ., էջ 365. նաեւ Յակոբ Կեսարացի և Թորոս Աղբար Ա. էջ 294, և այլն):

Ճերը, թէեւ բաւական կը մօտենայ, Մասնաւորապէս զինքն շփոթեցուցած է Կարապետ վրդ. ի պատճառով թիւնը, որ սովորական ցուցակներ չունին, եւ եթէ ցարդ հրատարակուած չլլար Դարանագրին՝ անծանօթ պիտի մնար:

Օգտուելով Դարանագրիցն եւ Աղանունիցն (Միաբանք եւ այցելութ., էջ 194) հոս աւելորդ չլլայ ըսել թէ այս Կարապետ վրդ. Կարօնց Մոկացի էր եւ աշակերտ «Երանելի Սիմէոն վարդապետին» Ապարանցիի (Ք 1637) մականունեալ «պրեշիկոս» եւ անոր «հանճարեղութիւնն եւ զլիով առատ իմաստասիրութիւնն, զհերկուռ կրթութիւնն՝ թէ զաստուածաշունչ գրոց վարժումն, որ շատն ի բերան առեալ իբր զօղմոս ի քաղ ունել անմոռաց պահելով, զոր ոչ ոք կարող է այսպէս առնել, եւ զարտաքին հանճարս փիլիսոփայից վարժեալ, մանաւանդ զբերականի արհեստն՝ զամենայն լից մասունքն եւ զմասնկաց մասունքն վերձանութեան եւ ենթադատութեան եւ զուրթն մասանց բանին եւ զտասն առգանութեանց, զլծորդութեանցն եւ զազկապիցն եւ զերկոտասան ոտից՝ զամենեւեան զսոսա հանդերձ մեկնութեամբքն եւ լմանցովքն ի բերան առեալ ի մօտ ունելով որպէս զօղմոս Դաւթի: Եւ զա-

1634 Յունուար 30-ի Բրտբաղականայի ժողովին մէջ կը կարդացուի «Յովհաննէս Մոյսիսի նախկին՝ Պոդոյ Հայոց նոր փարսի-արփի մասին՝ որ Հոռուայ Ս. Բահանայայեցե-ներուն անենատիւերիս թշնամիս ե, Առաքեալ-ներու կանոնները չի հաւնիր եւ իւր հաւնոյից համեմատ նորանոր կանոններ կը հրահարակե» (Հ. Գալէմբեարեան, Կենսագրութիւններ, էջ 307):

Գրիգոր Կեսարացի 1633ին երբ այս վեցերորդ անգամ կը դառնայ պատրիարք

մենայն վիպասական շարագրութիւն եւ պատ-մութիւնք ժամանակաց անցելոց ամենայն աղ-բաց, մանաւանդ հայկազանց պատմութեանց հնոց եւ նորոց առ ինքն հաւաքելով եւ վերծա-նելով զամենայն» (Գարանդղի, էջ 393-394):

Կարապետ վրդ. Մոկացի միաբան երուսաղէմի երկար ատեն նուիրակութիւն ըրած է եւ 1629ին այդ առթիւ Կ. Պոլիս ալ եկած է եւ էտիրնէ ու Ռո-տոսթօ շրջած է մէկ տարի եւ ապա դարձած է ե-րուսաղէմ: Երբ ժողովուրդը Զարարիան պաշտօն-անկ կ'ընէ՝ զինքը պատրիարք կ'ընարէ, սակայն, ինչպէս տեսնուեցաւ, կը հրաժարի եւ դարձեալ կը գրադի երուսաղէմի նուիրակութեամբ եւ աշակերտ-ներ հասցնելով: Կը մեռնի 1636ին (նոյն, էջ 394-397) կամ 1637ին՝ ըստ ձեռագիրի մը (թ. 79 երու-սաղէմի թանգարան):

Կարապետ վրդ. Մոկացի Ս. Յակոբի վանքին նուիրած է 1631ին հինգ կարեւոր ձեռագիրներ (Մ. եպս. Աղաւնունի, Միաբանք եւ Այցելութ, էջ 195):

Կ. Պոլսոյ, կը փորձէ գործածել իր ձեռք բերած հեղինակութիւնը՝ Կիլիկիոյ կաթո-ղիկոսին վրայ, որովհետեւ, ինչպէս Դարա-նաղցի կ'ըսէ, «յորժամ ... եկաւ յԷսսաֆօջ պարսիարգ եղեւ զՍիսեոնն» — Կիլիկիոյ կա-թողիկոսը որմէ ինքն խոստմնագիր առնե-լով թող տուած էր Սսոյ աթոռը բարձրա-նալ — «հետ եքեր, որ բնաւ չէր հաւաներ իւր արարեանցն, եւ յետոյ հրաժարեալ զհաց ի Սիս եւ ոչ հարցանել եւ կամ հրաւան խըն-դրել յիւրմե, ոչ ձեռագիր եւ ոչ երդումն, զինչ որ կամի՝ այնպէս կու առնէ եւ բնաւ ի մար-դոյ կարգի չհամարեղով, մինչեւ այսօր ժամա-նակի»:

Ինչ որ Դարանաղցի իր Կեսարացիին դէմ ունեցած հակառակութեամբ հրճուա-նօք կ'ըսէ հոս, ցաւալի երեոյթ մըն է որ մեր եկեղեցիին համար աղետալի եղած է և Գրիգոր Կեսարացի այդ տխուր դրու-թեան վերջ տալու համար ըրած ջանքերով երբեք այսպանելի չէ այլ գովելի: Դժբախ-տութիւն մըն է որ իր ձեռնարկը վիժած է և Կիլիկիոյ կաթողիկոսները Հայաստան-եայց Եկեղեցւոյ միութեան սպառնացող դիրք մը շարունակած են գրաւել, տա-կաւին երկար ատեն:

Գրիգոր վրդ. Կեսարացի, ինչպէս տես-նուեցաւ, 1633ին դարձեալ պատրիարք

կու գար բոլորովին տարբեր պայմաններում էլ:

Իր այս պաշտոնավարութեան շրջանին անիկա նորէն կը գործէ իր նախկին մեթոտներով և խստութեամբ:

Դարանաղցին կ'ըսէ թէ «անս երկու ամ է եւ եւնոս երրորդին եւ զմեզ խիս կու նենգե եւ քանի ունի՝ քեզին ոյն քափե ի մեզ, զոր հայցեմք ի տառնե փրկեմք մերեկ Յիսուսէ՝ զխորհուրդն, զոր կու խորհի վասն մեր չարութիւն՝ մի՛ կասարեցի, այլ ի վաղձան կասարածի նորա վաստակ շրքանց իւրոց ծածկեացեզիմքն, ըստ Մարգարեիկն» (Դարանաղցի, էջ 397):

Գրիգոր վրդ. Կեսարացիի այս պաշտոնավարութեան շրջանին, որ յիշատակարան մը կը ներկայացնէ «ի դառն եւ ի վերջ ժամանակս», քանի որ Սուլթան Մուքատ «եղ քաղաւմ գաւառք ի վերայ Պարսից եւ յաղթեալ ի նմանե, եւ արար քաղաւմ աւար ի գաւառս Հայոց», չկան շատ նշանակելի կամ աւելի ճիշդ դրուատելի դէպքեր:

Գրիգոր վրդ. Կեսարացիի այս վերջին պատրիարքութեան շրջանին կը պատահի Ծռաղատիկ մը 1634 թուականին, և այս առթիւ Հայոց և Յունաց միջև ծանր վէճ կը ծագի Երուսաղէմի մէջ և Գրիգոր Պառոնտէր պատրիարքը ամէն ջանք կ'ընէ Հայոց իրաւունքները պաշտպանելու հա-

մար (Սաւալան, Պարս. Երուսաղէմ, էջ 575-583), մինչ Գր. վրդ. Կեսարացի «քնստ հոգ եւ փոյր չունեի» Հայոց պաշտպանութեան համար, ինչպէս կը մեղադրէ Դարանաղցի (էջ 263), մինչև այն ատեն որ Յոյները կաշառքով յաղթական կը հանդիսանան և Յունաց Երուսաղէմի և Կ. Պոլսոյ պատրիարքները կը խիլայունին: Այն ատեն (1634 Օգոստոս) կը յանձնարարէ իւրաքանչիւր եկեղեցիներու աւագերէյներուն՝ հաւաքել բոլոր քահանաներն ու ժողովուրդը, այրերը և կիները, կը դիմեն պալատ և կը բողոքեն Պայրամ Փաշայի և մեծ սպարապետին անիրաւութիւններուն դէմ, որոնք Հայոց իրաւունքը թիւրեւով ու անոնց ունեցած վկայաթուղթերը ծածկելով՝ ցոյց չէին տուած թագաւորին (հմտ. Դարանաղցի, էջ 264 և Սաւալան, էջ 584): Այս ամբոխին գլուխը անցած էին Տէր Մինաս՝ Ս. Սարգիս եկեղեցւոյ աւագերէյը, որ Գրիգոր վրդ. Կեսարացի Թրակիա նուիրակութեան զրկած էր, և Ալաճաճի Սաֆար, «որ խրն վերակացու հր» պատրիարքին (Դարանաղցի, էջ 265):

Այս դիմումին դժբախտ հետեանքը կ'ըլլայ Տ. Մինաս քահանայի և Ալաճաճի Սաֆարի գլխատուումը (տե՛ս Սաւալան, էջ 584-587. Դարանաղցի, էջ 266-274) և ասկէ

Եւ ինչպէս նոյն յիշատակարանն իսկ
կը հաստատէ՝ 1636ին վախճանեցաւ Գրի-
գոր վրդ. Կեսարացի «ի սեփական վիճակ իւր
ի Ստանկոյ» և «քաղեցաւ ի քաղաքն Ղազարիս,
մերձ ի քաղաւորանիս քաղաքն Իստանկոյ՝ ի
դրան եկեղեցոյն արքայն Գրիգորի մեր յուսա-
ւորչին, ՌՁԵ (= 1636) քալին եւ առնէ Աս-
տուած ի քաղաքն արքայ քաղաքն սփանջելիս
ի հիւանդս եւ յախսածիս ի ցաւագարս եւ ի
յուսնոսս եւ յառեկայն ախսացեալս. ի վառու
սեռութեան իւրոյ եւ ի պատիւ արքոյ իւրոյ»
(Տ. Յակոբ Բ. Կէսարացի):

Գրիգոր Կեսարացիի մարմինը Ղալա-
թիոյ եկեղեցին թաղելու համար, վառելի
«ռնին սովորութիւն այլազգիք որ ոչ թողուն
քաղեղ զմեռեալս ի շիկանեցս քաղաքին, այլ
յանչեմն տեղի եւ հեռի ի քաղաք», մեծ ծախք
եղած է:

Իր եղբորորդին Կ'ըսէ թէ «Շահին Չե-
լէպին քաղեաց ի Ղազարիս արքունական հրա-
մանաւ ի Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցոյ դրանն: Եւ
վասն քաղեոյ զնշխարսն ի Ղազարիս եւ այլ
ինչ խարճ գոր արարեալ էր, եւ հաւ ի մեկը,
ԳՌԽԷ (= 3047) դրշ. եւ միանգստայն եղև
խարճ ԴՌ եւ ԷՃ (= 4700) դրշ. եւ այս եղև
պատճառ վաճառեոյ գրեանց եւ այգոյն. գոր
քաղաքն չարչարանս եւ միշտ կրեցաք ի քաղ-
եաց վասն վախճանին արքայ այլ եկեղութեան

մեր եւ քաղաքն վշտի պատճառ շինողք ոչ յեր-
կարեմք այլ թողումք յաւուր դասասանին եւ
սոսկալի անեղ ասեմին Քիլ» (Տ. Յակոբ Բ. Կէ-
սարացի):

Այսպէս կը ծախուին իր գիրքերն ու
այն ալիքին՝ որուն վրայ այնքան գովես-
տով խօսած էր Սիմէոն դպիր Լեհացի: Իսկ
գիրքերուն մէկ մասը Տ. Յակոբ Բ. Կեսա-
րացի կը նուիրէ Կեսարիոյ Ս. Սարգիս ե-
կեղեցիին և այդ առթիւ է որ գրի կ'առնէ
իր հօրեղբօրը կենսագրութիւնը:

Դժբախտաբար Գրիգոր վրդ. Կեսա-
րացիի գերեզմանը, որուն Ղալաթիոյ Ս.
Լուսաւորիչ եկեղեցին գրուիլը կը հաս-
տատէ նաև Երեմիա Չէլէպի Քէօմիւրճեան
(Սարգիս, Պարոն-Նիւն, հրատ. Տօքթ. Վ.
Թորգոմեանի, Վիեննա, 1913, էջ 74),
այսօր անյայտ է:

ԺԵ.

ԻՐ ԳՐԱԿԱՆ ԱՐԴԻՒՆՔՆԵՐԸ

Գրիգոր Կեսարացի իր ժամանակին զարգացած եկեղեցականներէն էր, գրաբարի հմուտ և բանաստեղծ: «Էր վկայեալ յանկնեցունց եւ յոյժ հոնոս աւսուածայնոց հին եւ նոր Կտակարանաց, նաեւ տեղակ արտաբանաց հանձնարաց» (Յալոբ 46. Կեսարացի) և «Բանիքուն եւ սիրող իմաստասիրական հանձնարոյ» (Առաքել Դաւթեան, էջ 442): Կոչուած է նաեւ «*փաշ հոնէսոր*» և «*փաշ եւ անշարք փիլիսոփայ*» (Սրուանձտեանց, Թրք. Ա. Էջ 294):

Յակոբ քհն. Կեսարացի կը հաստատէ թէ անիկա գրած էր «Մխիթարական բանս՝ վստն մահուան վարդապետին իւրոյ՝ Տէր Սրապիոն փաշ հոնէսորին, հասկեղ եւ զանազան բանիւք»:

Գրած է նաեւ երկու Գանձ և երկու Տաղ այբուբենի կարգաւ «զարմանալի եւ խորին բանիւք» (Յալոբ 46. Կեսարացի) և զրկած է Ամիթ:

Ստոնց պատճեններն են հաւանորէն Վիեննայի Մխիթարեանց վանքը 1678ին գրուած Յակոբ Թոխաթցիի տաղաչափեալ Սաղմոսարանին վերջը գտնուած երկու

հատուածները, մին ողբ և միւսը գանձ գրուած՝ 1607ին և 1608ին ի Կեսարիա, իր ռուսացիին՝ Սրապիոն կաթողիկոսի (✠ 1606 Ապրիլ 26) մահուան առթիւ (տե՛ս Տաշեան Մայր Յոյակ, էջ 732):

Հ. Տաշեան կը յարէ թէ «նամակի ձեւով շատախօսութիւն է աւելի, բայց ամէն տեսակ ձեւախաղերով: Նախ (թղ. 172բ) կը սկսի նախադասութիւնքն այբուբենի կարգաւ սկզբնաւորել, այսպէս՝ «Այ՛ իմ մրացաւ, բերան իմ խցեցաւ, զուխ իմ աղբերս արսասուաց թղխեցին» և այլն. յետոյ (թղ. 172բ) ամէն բառ՝ «անաքեկեցայ, բանդագոշեցայ, զղիսկորեցայ» և նմաններ: Թղ. 174բ ամէն խօսք «ո՛վ» կը սկսի և այբուբենի կարգաւ, այսպէս՝ «ո՛վ գործակիցք իմ, զովեղիք... ո՛վ դասակիցք իմ դրուստեղիք... ո՛վ եղբարք իմ եղջանիկք... ո՛վ զինուորակիցք իմ» և այլն. յետոյ (թղ. 175ա) նոյն ոճով «ո՛ւր է» և այլն, և այլն: — Վերջը կայ սա ծանօթութիւնը (թղ. 177բ). «Գրեցաւ մխիթարական նամակս ի քիսկանիս Հայոց ՌԾԶ (= 1607) Հոռի անսոյ ի Թ. եւ շոս Հոռմայեցոցն Նոյեմբեր անսոյ ի ԻԹ. յաւուր շաքարս յիններորդ ժամու ի փաղսն Կեսարիայ, ի դուռն սրոյն Սարգսի Զօրախարին»:

Նոյն ձեռագիրին մէջ (թղ. 177բ) կայ «Գանձ առաջին վստն մահուան տեսն Գրի-

գորի կարուղիկոսի Ուրհայեցոյ, ոգեալ յաշա-
կերսե նորին սոսկ անուն Գրիգոր Կեսարացոյ:
Գոչեմբ յաշական, ձայն ողբերգական, երգ դաւ-
քանական, ողբա Հայաստան, տուն քորզումա-
կան» և ըն. սկզբնատառք բազմատող տանց՝
«Գրիգորի ե բանս այս», որուն կը կցի (Թղ.
181ա) մաս մը, որ Տրդատ եպս. Պալեան
իւրեն սեփական և ժի. գարուն մէջ գրչա-
գրուած ձեռագիր ժողովածոյէն և Տաղա-
րանէն ընդօրինակած է (տե՛ս Հայ Աշխարհ
Բ. հտ.):

Ահա այդ տաղը, որուն միայն առաջին
մէկ երկու տողերը մէջ կը բերէ Հ. Տաշեան
(Մայր Յուշակ, էջ 732):

Տ Ա Ղ.

Աստուածային հրաման որ կԱ
Աղամային սեռիս վերԱ
Առեալ հողոյ 'ւ ի հող դառնԱ
Արդար հոգին առ Տեր գնԱ:

Բոլորապէս մարդիկք լրմամբ
Բաւեալ յերկրի փոխին մահուամբ
Բայց եւ արդարք նոյն հրաւիրմամբ
Բառնան յերկրէ Տեառքն կոչմամբ:

Գալ հասանէ նոյն օր արաԳ
Գրիսոյն ընտեալ հայկազնոյս քաԳ
Գրիգորիսի որ պատրիարԳ
Գրիգորաւեն տան լուսածաԳ:

Դրախտ հոգոց եւ ծաղկազարԴ
Դարմանելով բուժէր ըզմարԴ
Դասարկացեալ մընաց անգարԴ
Դառնայ կրսկի՞ծ խոցեալ զմեր լեարԴ:

Եւ Բերքողացն այս յայսնի է
Են ու երբն վերջադաս չէ
Են ի վերջի փոխի ի է
Երբն այսպէս բազմաց յայս է:

Զօրք երկնային գովեմք առ ԲեԶ
Զըւարթնոց դասք լացեք ըզմեԶ
Զգեցաք գլխաւար հանաք գրեհեԶ
Զըրկեալ հօրէն որ ծընօղ է մեԶ:

Էն որ ընտեալ ըզնա յերկրէ,
Էհար ըզմեզ որպէս կամքն է
Էառ զբազն գրիսոյս մերմէ,
Էքող անտէր զհօսն ի հովլէ:

Ընթերցողաց դասք արտասուէ Ը
Ըղձամբք ողբալ մեզ արժան է Ը
Ընդ իմ լալոյ ժամանակ է Ը
Ըստ առակին որ հրամայէ Ը:

Թաղձեալ սգով քաղաք ԱմիԹ
Թողեր զուրախութեանդ առիԹ
Թափեալ յերկրիդ անգին յակի՞նԹ
Թափուր մնաց քո սուրբ գաւիԹ:

Ժամանելով նամակիս դուծ
 Ժամանակ է ողբալոյ յոյծ
 Ժուժկալելոյ զանցի ոք ժուծ
 Ժախեալ եղաք վիտօք անբուծ:

Ժմասունք վեց այդ քաղաքի

Ժմացուցեք զայդ Ուռհայի

Ի ձեռն արիւն ու մեզ ծագի

Իշեալ քաքեաւ ի խոր գրբի:

Լեզուն արագ զի կայ լրեալ

Լուսաւիպ կերպն այլագունեալ

Լըսող ականջն այլ ոչ լրեալ

Լալով լացեք ո՛վ սիրեցեալ:

Խրատն յորդոր որպէս բզուռ

Խափանեցաւ նա յոյծ կանուռ

Խամբեալ բերանն Ասուածամուռ

Խըփեալ շրթանցքն մըշաբուն:

Ծեր եր մըսօք ալեօք ծաղկած,

Ծայրագունի յիմաստ հասած

Ծասկեր բանիւ զարբոցն առած

Ծով իմաստիւք համասարած:

Վրբքեր տառիւ խրթնածածուկ

Վարաւ մեկներ յատուկ յատուկ

Վոժով ասեք վա՛յ մեզ 'ւ եղուկ

Վործանեցաւ սիւն եւ նեցուկ:

Հոգւոյ քաղաք Ասուածապաշ

Հեղինեկիս մերոյ բզմաշ,

Հայաստանեայց շիջաւ մեծ ջաշ

Հըրհուիրն մեր եղեւ անշաշ:

Չայնրն լրեալ բանիւն հանդերձ

Չեւք կարկամեալ Ասուածամերձ

Չորձ ի հոգւոյ զմարմինն եհերձ

Չըգեր զանձամբն որպէս զհանդերձ:

Ղեկավար մեր բզմեզ երոՂ

Ղօլեալ ի ծով ու է ի հոՂ

Ղեկ խորակեալ նաւին վարօՂ

Ղամպար շիջաւ լուսոյն ծագօՂ:

Ճարտար քարոզն Ասուածահաճ

Ճանեալ զորդիքս երող անաճ

Ճոխանալով որդոցքն հարձ

Ճեմեալ չար կամքն ելեն զուարձ:

Միջագետաց ձայն գուժոյ տաՄ

Մեծիդ Ամբա Ուրհայու տաՄ

Մխիթարել բզմեզ ջանաՄ,

Միանգամայն անկարանաՄ:

Յոյս մեր հատաւ եղաք լալոՅ,

Յորդ արտասօք աշաց հեղոՅ,

Յոյժ բըշառեալ արժան ողբոՅ

Յայնպէս հովւեն զմեզ զրկելոՅ:

Նըսեմացաւ ծագող լուսոյն

Նսեալ ողբամբ որդիքս բզմոյն

Նաւըն բեկաւ ի մեջ ծովուն

Նաւորդքն ապշեալ յանհ հողմոյն:

Շարժեալ բերանն Ասուածահրաճ

Շրթանցն բըղխեր քան նորահրաճ

Շունչքն գովեալ հոգիահրաճ

Շիջաւ ահա մնացաք անհաճ:

Ո՛վ Հայաստան հարս մեծարգո
 Ո՛ր ե շքեղ սուրբ փեսայն քո
 Ուղի անդարձ գրնաց ոչ գո
 Ողբայ եւ լաց զայրուքին քո:
 Չըւեաց ի մենջ մեզ ուսուցիչ
 Չունիմք զայլ ոք գիրս բարգմանիչ
 Չըկա՛ խորթին սառից մեկնիչ
 Չը մնաց հանգոյն նորա վիպիչ:
 Պարթեւազնոց տուն հոյակապ
 Պարիսպն անկաւ եղաւ սագնապ
 Պարծեալ լեզուքս եղեն ի կապ
 Պատեաց ըզմեզ խաւար եւ սապ:
 Ջահրն շիջաւ յեկեղեցւոյ,
 Ջահունակ իւր բարձաւ տեղւոյ,
 Ջուր ցամաքեաց տեղուն այգւոյ,
 Ջարդեալ հասաւ բարի բոլբոյ:
 Ռաբբոյն մեր կեանքն զվնառն էաւ,
 Ռամից խաւար եղեւ իսպաւ,
 Ռեհրն մահու ըզնա էաւ
 Ռամուսս լացից մեծաբարբաւ:
 Սուգ առ երկիր օգնեա հիգոյՍ
 Սայպես արեւ ամփոփեա զոյՍ
 Սրփռեցաւ մեզ վերա հոգւոյՍ
 Սեւաթորեալ խաւար անլոյՍ:
 Վարպեսաց վարժիչ սիրով,
 Վերափոխեալ առ տեր հոգւով,
 Վընիս մարմնոյն պատեալ հողով,
 Վայ զըրկելոյս հազար լեզուով:

Տանն Աստուծոյ սիւնն հաստատ
 Տապալեցաւ անկաւ ի զատ
 Տան բնակիչս վասաբախտ
 Տրխրեալ լացցուք անքիւ եւ շատ:
 Բաբունս ըզմեզ անտես արաւ
 Բապար եղաք մեք եւ շիւաւ
 Բամեալնն Ողբամք անմխիբաւ
 Բախ մեր դարձաւ սուգ մահարաւ:
 Յամաքեցաւ շուրքն կենաչ
 Յաւք մեծագոյն ըզմեզ պատեաչ
 Յուպրն բեկաւ աշակերտաչ
 Յընծուքին մեր փոխեալ ի լաչ:
 Իեղին եկ իս վասն մահու
 Իիւղ եւ հիւր տարաքեղու
 Իիւսեալ բանիցքս մու առ մու
 Իիւծեալ Գրիգորս կեսարու:
 Փութով կենացն ելից ըզչափ
 Փառացս եղեւ տերեւաբափ
 Փրկչին առեալ զծաղիկն անբափ
 Փոխի մահուամբ քրչիս այսչափ:
 Քանակ Հայոց քրչին համարք
 Քառից կրկին հարիւրիւ չափք
 Քան զայս յաւել երկերիւրեակք
 Քարիւն մի պարզ մի եւ յիսնակք:
 (1606 = ՌՄԵ.)
 Վիեննայի վանքին մէջ գտնուած ձեռագիրը ունի նաեւ ուրիշ գանձ մը. «Գանձ երկրորդ վասն մահուան Գրիգորի կաթողի-

կոսի՝ ասացիալ ի նոյն Գրիգորի աշակերտի նո-
րին: Այգոյ խրատասի, եղաք նմանի, որ ցան-
կըն փակի» և այլն՝ Ա.-Ք, որուն կը կցէ
(թղ. 184ա) «Գովեալ անուն Տէր Սրայիոն,
նաքքի արագ, Գրիգորիոս կաթուղիկոս մեծ
պատրիարք» և այլն՝ «Գրիգորի ե բանս այս»
(Տաշեան, Մայր Յոյակ, էջ 732):

Կ. Պոլսոյ Ազգ. Մատենադարանին մէջ
(թիւ 133 ձեռագիր) ևս կը պահուի Հաւա-
քածոյ մը, որուն մէջ կը կարգանք թէ
շարագրուած է «Ողբերգական բանս երե հե-
տեան այս ե ձրիս բանիս եւ երե ներշնչական
սաղիս ողեալ, զառաջին, զնախադրական զիծն
հանդերձ վերջադասին փառաբանեանցն, ըս-
տիաբանից ստոյգն արուեստորեալ, ի ճնչին
եւ ի զգես առնե Կեսարացոյ պիտակ անուանը
Գրիգոր որչորջեալ, որ եւ կոչմանը միայն փա-
ռապետ անուանեալ, յարեալեալ ճնչին բանս»:

Ձեռագիրը գրուած է 1607 Դեկտ. 31թ
օրը Կեսարիոյ Ս. Սարգիս եկեղեցւոյն գու-
ռը: Իսկ Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց մա-
տենադարանը կը գտնուի հաւաքածոյ մը
(թ. 1042 գրչագիր), որ հաւաքում մըն է
ողբերու և ներբողեաններու, կայ հատուած
մը «Գրիգոր վրդ. Կեսարացոյ, որ եկաց երիցս
պատրիարք Կ. Պոլսոյ եւ կայ քաղեալ ի Ղաշա-
քիս, ներբողեան ի վերայ մահուան Սրայիոն
կաթողիկոս Ուռնայեցոյ»:

Ինչպէս արդէն յիշատակեցի, Տրդատ
եպոս. Պալեան իրեն սեփական ձեռագիր
ժողովածոյի և Տաղարանի մը մէջ գտած
է չորս տողեր, որոնցմէ մէկը Վիեննայի
ձեռագիրին մէջ ալ կար, ինչպէս տես-
նուեցաւ:

Միւս երեքը՝ որ նմանապէս կը ներ-
կայացնէր հանգուցեալ Պալեան եպոս. (տե՛ս
Հայ Աշուղներ Բ. հտ.), Գրիգոր Կեսարացիի
ոճին վրայ գաղափար մը տալու համար
հոս կը ներկայացնենք:

Ա.

ՆԵՐՐՈՂԱՆ ՆԵՐՁԱՓԱԿԱՆ ԲԱՆՈՒ
ԱՌ ՄԵԾ ԲԱՐՈՒՆԱՊԵՏՆ ՍՐԱՊՈՒՆ,
Ի ԳՐԻԳՈՐԷ ՆՈՐԻՆ ԱՇԱԿԵՐՏԷ

Այլույն Յիսուսի, Բարունակ բարի, Գինե-
բեր սնկի,
Դրախտ պըսղալի, Եղեմ ցանկալի, Զուարթ-
նոց սեմչալի,
Էրեւեալ յերկրի, Ընդ վիճակ Հայկի, Թոր-
գոմեան տոմի,
Ժամու բսուերի, Ի խոր գիւերի, Լոյս պայ-
ծառալի:
Խաւարեալ սեռի, Ծննդոց Աբեթի, Կար-
գեալ բս ցեղի,

Հայկազան տոմի, Զայնեալ Արամի, Վամ-
բար լուսալի:
Ճանանչ արբենի, Մերժիչ խաւարի, Յըս-
սակ հայելի,
Նրման շափիւղի, Շարս ընդ մարգարի, Ոս-
կի սոփելի:
Զբքնալ ի մարմնի, Պարծանք աշխարհի, Զահ-
նոր Սիովնի,
Ռաբբի հրաւալի. Սիւն Հայաստանի, Վար-
ժիչ ամենի:
Տանքս Արամի, Բամից համայնի, Յնծուքիւն
սրի,
Իիւքական մարմնի, Փայլեալ աշխարհի, Քա-
րոզ կենդանի:

Բ.

Աւար էի փայտուցեր
Բացեալ էի քեզ հրպեցեր
Գլուեալ էի արդ կանգնեցեր
Դրդուեալ էի հաստատեցեր:

Եղծեալ էի նորոգեցեր
Զանխուլ էի յայնեալ ցուցեր
Էրեր էի հաստատեցեր
Ընկեալ էի վեր բերեցեր:

Թերի էի լրացուցեր
Ժրխոր էի յրսակեցեր,
Ի սոռ էի բարձրացուցեր
Լուծեալ էի կարծրացուցեր:
Խըլեալ էի արդ սքնկեցեր
Ծարաւ էի զովացուցեր
Կըսեալ էի քեզ յաւդեցեր
Հեռի էի մերձ կացուցեր:

Զախեալ էի յաջ դասեցեր,
Ղաւղեալ էի ամրացուցեր
Ճընշեալ էի անդորրեցեր
Մեկնեալ էի պատուաստեցեր,
Յիմար էի իմացուցեր
Նիրհեալ էի արքնացուցեր
Շիշեալ էի անա լուցեր
Ունայն էի արդ լըցուցեր:

Զընչին էի յոյժ սիրեցեր
Պանդուխտ էի ընդունեցեր
Զընշեալ էի մակագրեցեր
Ռամուս էի զորացուցեր:
Սուգեալ էի ձեռքն տուեցեր
Վընաս էի սրբացուցեր
Տըրտում էի բախացուցեր
Բապաղ էի արդ պատուեցեր:

Յըրուեալ էի ժողովեցեր
Իիւքեալ էի հանդարեցեր
Փանաք էի մեծարեցեր,
Քակեալ էի արդ շինեցեր:

Գ.

Աստուածանման խնամարկելով
 Բրժբեղանման ողջացնելով,
 Դեհոց նման ոռոգելով,
 Դիտողանման ակնարկելով:
 Երկնանման ցաւլարկելով,
 Զուարթնոց նման պահպանելով,
 Էլբայրանման միշտ սիրելով,
 Ընկերանման յորդորելով:
 Թեւոց նման վեր բերելով,
 Ժրանման աշխատելով,
 Խմաստանման իմաց տալով,
 Լուծողանման բան տալով:
 Խամուրանման խրատ տալով,
 Ծրնողանման հոգ տանելով
 Կարաւղանման ձեռքն տալով,
 Հայրանման գութ տալով:
 Չայնանման ազգ առնելով
 Ղեկանման միշտ ուղղելով
 Հարստանման հիմնարկելով
 Մայրանման ողորմելով:
 Յաւեստանման սեր տալով,
 Նաւանման հասեր փութով
 Նարադրանման կարգ դնելով
 Որբոյ նրման ողկոյց տալով:
 Զբնաղանման յօրինելով,
 Պարզանման բան տալով,

Ջերմանման մաքուր սիրով,
 Ռաբբիանման լուծանելով:
 Սահանման յայտ բերելով,
 Վարժողանման միշտ կրթելով,
 Տեղեկանման հրմուտ գոյով
 Բեռնանման վարժես սիրով:
 Յաւանման շնորհ տալով,
 Իւրանման պատգամ գոյով,
 Փրկչին նրման երեւելով,
 Քաջանման հրաման տալով:
 — Քրիստոսի փառք
 յաւիտեանս ամեն:

Իր հղբօրորդին՝ Յակոբ քհ. կը վկայէ
 թէ Գրիգոր վրդ. Կեսարացի ունէր նաև
 «Ներքողեալ աղօթք հոգեխառն», մաղքողականի
 ի Ս. Պատարագին, ի դէմս ամենատալք Երրորդ
 դարեանն եւ մի աստուածութեանն, որ զըժ-
 բախտաբար սննդանօթ կը մնայ մեզի:

Գրիգոր Կեսարացի պատրիարք ունէր
 նաև «Քարոզգիրք», «Դաստասանագիրք» եւ
 «Կանոնգիրք» (Սրտաւանդեանց, Թորոս Աղբաբ
 Ա. հտ. էջ 294), միայն չատ որոշ չէ թէ
 ի՞նչ հեղինակութիւնն է թէ այլոց, սակայն
 չատ հաւանական է որ իրը եղած ըլլայ,
 մանաւանդ «Քարոզգիրք»ը:

Գրիգոր վրդ. Կեսարացի, որուն հա-
 մար ըստած է թէ արտաքին գիտութեանց

ալ ծանօթ էր, այդ գետնին վրայ ալ կը թուի թէ վաստակներ ունեցած է:

Յակոբ քհ. Կեսարացի կը հաստատէ թէ Հայ Եկեղեցւոյ այս նախանձախնդիր վարդապետը հմուտ էր «Ուսուրդալի եւ երկու գիրք յօրինած է «Թվականի եւ պատմութիւնի» յԱդամայ միւնչեւ ի սեր ՌԶԵ (=1636) թուին» (Յակոբ քհ. Կեսարացի), որոնց համար «աշխատեալ (եր) միւնչեւ վախճանն իւր»(*):

Սակայն այս գործը ցարդ անծանօթ կը մնայ: Սամուէլ Անեցիի հրատարակիչը Արշակ Տէր Միքէլեան գիրքին կցած է յաւելուածներ՝ որոնց երկրորդն է «Թարիլս Տանկաց», որուն հեղինակը տեսնելով որ Գրիգոր վարդապետ մըն է՝ վերադրած է

(*) Հոս հետաքրքրական իրողութիւն մը կայ, որ առանց երբեք աղարտել ուզելու Կեսարացիի յիշատակը կամ անոր եղբորդւոյն գրածին ճշմարտութիւնը, կ'ուզենք մատնանշել: Դարանաղի (էջ 370) Սրապիոն Ուռհայեցիի վրայ գրած ատեն կ'ըսէ թէ «այս մեծ Սրապիոնն արարեալ էր պատմագիրս գեղեցկայարմարս եւ բերելով մինչ ի թվականին ՌԾ (=1601) հասուցեալ, եւ ոչ է յայտ՝ թէ զինչ եղեւ գրեալն, այլ ծածկեալ եղեւ ի նախանձոտաց եւ յանհաւանից...»: Արդեօք Կեսարացի ա՛յս գործն է որ շարունակած է: Կը տարակուսիմ. եւ կամ Դարանաղիի վերջին չարամտութիւն մը կ'ընէ ընդդէմ Կեսարացիի:

զայն Գրիգոր Կեսարացիի, մինչ հատուածին վերջը գրուած յիշատակարանէն որոշապէս կ'երևի թէ այդ տողերուն հեղինակն էր Գրիգոր Դարանաղի (տե՛ս Սահակ Լեւոն, 1893, էջմիածին, էջ 200): Այնպէս որ Գրիգոր վրդ. Կեսարացիի պատմագրական աշխատութիւններէն ունէ հետք մեզի չէ հասած:

Յակոբ քհ. Կեսարացի կը հաստատէ դարձեալ թէ Կեսարացին թարգմանած էր նաեւ գիրք մը, Ուսուրդալի, արաբերէնէ, ինչ որ չափազանց զարմանալի է, վասնզի արաբերէնի ծանօթութիւնը հայ եկեղեցականի մը համար անակնկալ մըն է:

Գրիգոր վրդ. Կեսարացին եթէ իրապէս արաբերէնէ կատարած է այս տեսակ թարգմանութիւն մը, այդ լեզուն պէտք է սորված ըլլայ իր նախասիրութեամբ Տիարպէքիրի մէջ, վասնզի խիստ անհաւանաւան է որ Սրապիոնի Ամիդի վարժարանին մէջ այս լեզուն ուսուցուած ըլլայ:

Դարձեալ անակնկալ մըն է իր ծանօթութիւնը աշխարհագրական գիտութեանց որուն արդիւնքն էր անշուշտ այն երկրագունտը՝ որ շինած էր հայերէն գիրով եւ լեզուով, ինչպէս կը հաւաստէ իր եղբօր-որդին:

Նոյնպէս կ'երևայ թէ Գրիգոր վրդ. Կե-

սարացի կատարած էր սրբագրութիւններ: Երոստաղէմի մատենադարանին մէջ պահուած է ձեռագիր Սաղմոս մը (թ. 1596) 1672ին Կ. Պոլիս գրուած, որուն համար ըսուած է «օրինակ սորին եր տրագրեալ, Կեսարացի Գրիգոր վրդն որոյ կայ դատքարանն ի Ղազարիս Ս. Լուսաւորչի եկեղեցին հանգուցեալ»:

Հատակոտոր այս ծանօթութիւնները և մեղի հասած նշխարները՝ իր գործերէն և նամակներէն և թուղթերէն՝ շուրջ կուտան թէ Կեսարացի իր ժամանակին ամէնէն ուսումնական դէմքերէն մէկն էր, որ ինչպէս գործով մաքուրած էր ընդդէմ մաքառողաց ճշմարտութեան՝ նոյնպէս նաեւ գրչով անոնց դէմ պայքարած է, Ս. Գրոց խոր հմտութիւն ունենալով, ինչպէս կը տեսնուի իր թուղթերուն մէջ բրած մէջբերումներէն և տկնարկութիւններէն:

Անիկա կը թուի խորապէս ուսումնասիրած ըլլալ դաւանաբանական հարցերը և Հայ Եկեղեցւոյ վարդապետութիւնները:

Յոյժ հետաքրքրական է նաեւ սա իրողութիւնը թէ Գրիգոր վրդ. Կեսարացի շատ աշխատած է իր «մեծ վարդապետին» Սրապիոն Ուռհայեցիի կտակին համաձայն Աստուածաշունչի տպագրութիւնը կատարելու և Ս. Գիրքը հանրութեան մատչելի

դարձնելու, ինչպէս կը վկայէ Յովհաննէս Անկիւրացի: «Ուռհայեցի Սրապիոն կարողիկոս բազում փափաք ունէր փսմն սպագրութեան արհեստիս եւ ոչ եղեւ հասուն: Եւ ես պատուեալ աշակերտին իւրոյ տէր Գրիգոր քաջ աստուծապետին Կեսարիոյ, շինի քե զու կարողանաս սպագրութեան արհեստիս, եւ նա եւս ոչ կարողացաւ»:

Որոշ էր թէ միջավայրը և պայմանները ձեռնտու չէին և Կեսարացի հանգարտ պաշտօնավարութիւն մը չէր ունեցած և շարունակ շարժման ու անդափոխութիւններու և մշտապէս պայքարի մէջ գտնուած էր, և չէր կրցած կատարել իր փափաքը:

Այս պատճառով Յովհաննէս Անկիւրացիի «իբր հարկս ի վերայ եղեալ պատուիրի... հանապազ քե շինի զու կարողանաս, փսմնի իւր (Յովհաննէսի) ծանօթութիւն կայր ընդ ազգիս փռանկաց երե կարդալով եւ երե շեղուալ» (Յիսուս Որդի, Ա. տպ. 1643, Վեներտիկ, յիշատակարան. կամ Նոր-Մարտիկոս-Քիւն, Բ. հտ. էջ 224. կամ Հայ Մարտիկոս-Քիւն, 1883, էջ 457)(*):

(*) Յովհաննէս քհ. Անկիւրացի արդարեւ անոր մահէն տարի մը յետոյ՝ 1637ին՝ «Վասն պատմաւորներոյ զՍուրբ Աստուածաշունչն» կը դիմէ Եւրոպա, Հռոմ եւ «անդ դ. ամ բազում աշխատութեամբ եւ բազում չարչարանաւք, զոր չէ հնար

Աստուածաշունչը տպագրուած տես-
նելու փափաքը որ ժամանակին բռնորու-
սումնական վարդապետներուն, ինչպէս Ա-
զարիա Զուղայեցի, Յովհաննէս Այնթապ-
ցի Կիլիկիոյ կաթողիկոսներուն, Սրապիոն
Ուռհայեցի, Գրիգոր Կեսարացի փափաքը
եղած էր, նոյն խոսք օտար, այսինքն Հռոմի
աջակցութեամբ, կարելի չէր որ Կեսարացի
գլուխ հանէր Արեւելքի մէջ, ԺԷ. դարուն
սկիզբը, սեփական միջոցներով, սակայն
կը հաւատամ թէ անիկա այս ուղղութեամբ

ի գիր արկանել զոր ծածագէտ ստեղծաւորն իմ
գիտէ: Եւ հանի զպողոպտն եւ զկաղապարքն
զծաղիկքն եւ զծաղկագրերն բազում աշխատու-
թեամբ: Սակայն ինքն ալ չի յաջողիր Աստուածա-
շունչին տպագրութիւնը իրագործել «վասն բազում
պատճառից. բայց ույս ունիմ» կ'ըսէ «ի վանատիկ
կամ ի կոստանդինուպոլիս կատարել, զի ունիմ
զամենայն գործիք որ պիտոյ են վասն այդ բա-
նիդ»:

Յովհաննէս Անկիւրացի, որ Հռոմի մէջ կը գոր-
ծածէր ճովանդի Մաւրիս անունը, 1637-էն 1641
չորս տարի թարգմանիչի պաշտօն վարած է հոն:

1642-ին Վենետիկ կը տայ **Սաղմոս** մը, օգնու-
թեամբ երկու յոյներու՝ բժշկապետ Յովսէփոս Առօ-
մատատիոսի եւ Աթենացի Անդիոս Պելիսեղոսի:
1643-ին ալ նոյն անձերուն օժանդակութեամբ կը տայէ
Շնորհալիի **Յիսուս Որդին**:

Ասիկա իր վերջին գործը եղաւ:

Յետոյ չենք գիտեր թէ ի՞նչ եղած է:

մեծ ջանքեր ըրած է. այնպէս որ իր հա-
կառակորդները կամ մրցակիցները՝ որոնք
օտարին վրայ իրենց յոյսը դրած էին, ան-
կէ ետ չմնալու և անոր փափաքած և չը-
կրցած յաջողածը իրենք իրականացնելու
համար, թախանձագին խնդրանքներ ըրած
են Հռոմի աթոռին և սակայն յուսախաբ
եղած են:

Այսպէս կը տեսնենք թէ իր գլխաւոր-
հակառակորդը՝ Յովհաննէս Խուլ 1634-ին
Ուրբանոս Ը. պապին խնդրամատոյց կ'ըլ-
լայ «յանուն Հայ ազգին» որպէսզի ան հաճի-
տպագրել տալ Ս. Գիրքը (Գալէմքեարեան,
Վէնագրութիւններ, էջ 304), և իր միւս հա-
կառակորդը՝ Զաքարիա Վանեցի 1632-ին
և մահաւանդ 1637-ին նման խնդրանքներ
կը ներկայացնէ Հռոմի պապին և հակա-
ռակ անոր որ Բրոքականի ժողովը 1639-
Օգոստոս 19-ի նիստին մէջ կ'որոշէ «նոր-
հասկարանի տպագրութիւնն շուտով սկսի նո-
րանոյլ տալով» (տե՛ս Գալէմքեարեան,
նոյն, էջ 306 և 308) Հռոմ միշտ կը զլանա-
այդ աջակցութիւնը Հայոց:

ԻՐ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ ԵՒ ԶԳՏՈՒՄՆԵՐԸ

Արդէն շատ բան ըսած եղայ կարծեմ իր նկարագիրին և ուղղութեան վրայ ցարգ ներկայացնելով իր կեանքը և մանաւանդ իր անողոք պայքարը բոլոր անոնց դէմ՝ որոնք նախնեաց հաւատքը խաթարելու տկարութիւնը կ'ունենային համոզումով կամ մարդահաճութեամբ, անձին կամ համայնքին օգուտի մը կամ շահու մը աւելնելու թեմբ և այսպիսի զանազան նկատումներով:

Կեսարացի անոնց դէմ կանգնող աններող ու անողոք դատախազն է, որ կարծես յանուն իր զարաւոր և նահատակ եկեղեցւոյն զանոնք կը խարանէ և կը դատապարտէ: Անիկա նշանախէց մը իսկ զոհելու արամաղիր չէ իր համոզումներէն, հակառակ անոր որ ինքն պաշտօնեան էր եկեղեցիին՝ անզօր ու տկար ժողովուրդի մը, որուն անկասութիւնը իր զօրութիւնը կազմելու համոզումը և հաւատքը ունի:

Ան անձնապէս զօրացած այս համոզումով՝ իր փոքրիկ հօտին զլուխը անցած կը զիմազրաւէ աննկուն կորովով մը նոյն իսկ օտար ոյժերու յենած հակառակորդ-

ներուն, այնպիսի ժամանակներու մէջ ուր բառէ մը կախուած էր կեանքը քրիստոնեային՝ Օսմանեան կայսրութեան մէջ:

Հակառակորդները՝ որոնց դէմ անիկա կը մաքառի, ինչպէս կը տեսնուի, Հոռմի պապերուն պաշտպանեալներն են, որոնք ունին իրենց հետ տակաւին զերազօր կրօնապետի մը չափազանց մեծ ազդեցութեան հմայքը և անոր հպատակող ամենաքրիստոնեայ թագուորներուն՝ Կ. Պոլսոյ ներկայացուցիչներուն պաշտպանութիւնը:

Գաղափար մը տալու համար թէ Գրիգոր Կեսարացի արեւելցիի մը յատուկ ինչպիսի ամուր հաւատքով, միամիտ հաստատամտութեամբ և կրօնական եռանդով կը մաքառի և կ'ոգորի նենգաժէտ տարրերու դէմ, կը բաւէ կարգաւ 1613 Հոկտեմբեր 20 թուակիր երկու նամակները Պօղոս Ե. պապին, մին ուղղուած առ Զաքարիա վարդապետ «ստաջնոդ ի Կոստանյոնուպոլիս քնակոդ Հայոց եկեղեցւոյն» և միւսն՝ Կ. Պոլսոյ Թրանսական դեսպանին:

Այդ նամակներուն մէջ կը տեսնենք թէ Հոռմի քահանայապետ, որ քիչ առաջ պարզապէս իր և իր հետեւորդներուն ցոփակեաց կենցաղի պատճառով գայթակղութիւններուն համար ապաժամ Մազկազարդի մը օրով անմիջապէս Հոռմէն ար-

տաքսած էր Զաքարիան, երբ կը տեսնայ
անոր պատրիարքական աթոռը գլուխը
և օտար պաշտպանութիւն ապահովելու
համար իրեն զիմած ըլլալը, չի վարանիր
օտար տողերը գրելու:

«Յիրաւի մեր հայրագոյր սիրոյ աղիք
յոյժ խանդավառեցան ու գեղան այն բաներէն
որ մեզի գրեցիր, եւ որոնք քեզի պատահեցան
հազիւ քե հասած էիր ի Կ. Պոլիս: Սակայն
Աստուծոյ՝ Հօրն ողորմութեանց, գոհութիւն կը
մատուցանենք, որ զքեզ անբարշտաց ձեռքերէն
սխալեցէրպէս ազատեց, չարատերներու խոր-
հուրդները անօրսպարս ըրաւ եւ քոյն տուաւ որ
այն որոգայթին մէջ՝ որ քու ոսկերոյ պատրաս-
տեւ էին, իրենք իշխան ու քեզի շնորհեց ընդ
փորձութեանն եւ գեղան: Իւր անպատեղի գրու-
թեամբ շնորհէ հիմա որ շաւ սկզբնաւորութենէն
արդիւնաւորին շաւ արգասիքներ՝ ի փառս իւր
Ամենասուրբ անուան եւ ի պատիւ Ս. Կարո-
ղիկէ Եկեղեցոյ: Եւ յիրաւի մեծ յոյս կը տա-
ծենք մենք հաւատ որ, ինչպէս կը գրես, այն
որ անխառնաբար զքեզ կը հալածէր եւ Ս. Ա-
ռաքելական Աթոռոյ կը հակառակէր, վար
առնուեցաւ, ու դուն, եպիսկոպոսաց, քա-
հանայից ու ժողովրդեան միասնայն հաւանու-
թեամբ Ձեր ազգին Եկեղեցոյն հոյ սուաջնորդ
կարգուեցար: Քանզի աստուածային շնորհաց
աշակցութեամբ կը յուսանք բազմաթիւ ուս-
-

տողներ այն եռանդէն, խոհեմութենէն, վար-
դապետութենէն, որոյ այնքան պայծառ ու չլի-
նաղ սպասոյցը տուիր՝ երբ մեր քով մնացիր:
Ոյր վասն յօժարութեամբ անկէ քանի մէջ, զոր
տեսնեմք կարող պիտի ըլլանք, պիտի սատարենք
քեզ, որպէսզի քու պաշտօնդ անշի դիւրութեամբ
կարող ըլլաս կատարել ըստ Առաքելոյն պատուի-
րանի: Որով ինչպէս մեզմէ խնդրած էիր, մե-
ծաւ փութով յանձնարարեցիք զքեզ մեր ան-
մակով մեր ի Քրիստոս ամենասիրելի որդոյն
Հռոյմի իկոսի Գաղղիացոց ամենաքրիստոնէայ
քաղաւորին դեսպանին, անցնալով մեր անակով
հրամայեցիք մեր սիրելի որդոյն՝ Առաքելական
փոխանորդին, որպէսզի սիրով եւ փութեամբ
օգնէ քեզի»:

Արդարեւ Պօղոս Ե. պապը, Ֆրանսայի
գեղապանին ուղղուած նամակի մը մէջ, ոչ
նուազ նենգ ու բոլորովին ճշմարտութեան
անհամապատասխան տողերով Զաքարիայի
պաշտպանութիւնը կ'ապահովէր, որոնք
պարզապէս զայրոյթ կը պատճառէն կար-
գացողին:

Անիկա գեղապանին կ'ըսէ թէ «Մեր մե-
ծարդ եղբոր Մելիսեդեկի՝ Հայոց Մեծաց պատ-
րիարքին մեզի դրկած պատուիրակը՝ սիրելի որ-
դին մեր Զաքարիա վարդապետ, տեղեկացուց մեզ
որ, անցնալ տարի, երբ Հռոմէն կը վերադառ-
նար ի Հայաստան, Կ. Պոլիս հասնելով, եպիս-
-

կոպաներէն, ֆահանաներէն ու ժողովուրդի
առաջնորդ կարգուեցաւ այն տեղի իրենց եկե-
ղեցոյ վրայ, հոն աւ ասէն առաջնորդ եղող
Դեորգ (Կարգա՝ Գրիգոր) անուն մեկը վստե-
շով, որովհետեւ հաւաստեցոյց ամենամեծ գայ-
րակողութեամբը Թուրքերու մասնաւոր եւ այն մեր
սիրելի որդին Չափարիան՝ իբր յոյս Պարսից
քաղաւորին կողմանէ դրկուած՝ պատերազմը վե-
րանորոգելու համար։ Յիրաւի յոյժ կը սիրենք
Չափարիան որովհետեւ մեր բոլ եղած ասեւը
ուղղաւորութեան եւ առաջնորդութեան (!) այնպիսի
սպառնայցներ տուաւ մեզ, որ արժանապէս ու
մեծապէս յիմեքն գրաւեց մեր հայրական սերուն-
Բայց աստի, աստուածային ողորմութեան վրայ
վստահելով կը յուսանք որ հոս բնակող Հայոց
եկեղեցւոյն համար իր վարչութիւնը շատ յար-
մար պիտի ըլլայ, մանաւանդ անոնց՝ Ս. Առա-
քելական Աթոռոյ հետ միութիւնը պահպանելու։
Անոր համար այն ամէն բանի մեջ որ մեզի կա-
ռելի պիտի ըլլայ, արագին կը փափաքենք եր-
պատել իրեն եւ որովհետեւ կը ծանուցանէ մեզ
որ բոլ պաշտպանութիւնը շատ կարեւոր է իրեն,
ոյր վստիքով Ազնուութեանը ազդուօրէն կը խըն-
դրենք որ մեզի արտաքին կարգի սիրելի եղող
այս մեր գաւաղը, մեր անձին ի մեծարանս,
հովանւոյդ ներքեւ առնուաւ եւ անոր պաշտպա-
նութիւնն ու արտաքինութիւնը ստանձնես, այն-
պէս որ բոլ օգնութեանը եւ անխնայութեանը վրայ

ապաւինելով յախասանի եւ ի խաղաղութեան
- կարենայ սպասաւորել իր եկեղեցւոյն» . . . :

Մարդ կարգաւորով այս տողերը, որոնք
այնքան հեռու են զայն ստորագրողին իսկ
համոզումը ըլլալէ եւ որոնք կը նկրտին ա-
ռաքինութեան եւ ուղղամտութեան դափ-
նեպատկով զարգարելու ճակատը մարդու
մը՝ որ բարոյական ինկածութեան ամէնէն
զազիր երեւոյթները ի յայտ կ'ածէ ոչ միայն
ցոփակեաց կեանքի մը զայնթաղութիւնը
սփռելով իր շուրջը, այլ կը դաւէ իր եկե-
ղեցիին դէմ նենգութեամբ՝ գաղտնի եւ ծա-
ծուկ բանակցութիւններով, եւ չի վարա-
նիր՝ իր հօտին կամքին հակառակ՝ իշխե-
լու համար օտար միջամտութիւն հրաւի-
րելու եւ իր հակառակորդները իբր մատնիչ
ներկայացնելու եւ օտար-կառավարութիւն-
ներ անոնց դէմ գրգռելու, պարզապէս
կ'ահաբեկի եւ իր աչքին առջեւ կը մեծնայ
պատկերը, անոնց որոնք ոչ մէկ տէր ու
տիրական, ոչ մէկ ոյժ ու ազդեցութիւն,
ոչ մէկ նեցուկ ու յենարան ունենալով,
քաջութեամբ կը դիմադրաւեն այնքան հը-
զօր ազդեցութեանց եւ ոյժերու դէմ, միայն
հաւատքով ու համոզումով եւ աշխարհիկ
կեանքի վայելքներու արհամարհանքով՝
խստաբեր կեանքի մը ընծայած առաքի-
նութեան շնորհին ուժով օժտւն, կուրծք

տալու համար հզօրին ու զօրաւորին ճշն-
շուններուն և բռնութեանց:

Ահա անոնցմէ մէկն էր Գրիգոր Վրդ.
Կեսարացի, որուն հակառակորդներն իսկ
չհամարձակեցան արատաւորել իր անձնա-
կան անբասիր կեանքը, որ ամէն կողմէ
վկայուած է և այս էր թերեւ այն ոյժը,
որ զինքը կարող կը դարձնէր «յաղքոյ ա-
խոյեան» հանդիսանալու «ընդդէմ մաքու-
րաց աշխարհութեան, երբ մերասերից եւ երբ
այլոց ազգաց»:

Արդարեւ, ինչպէս տեսնուեցաւ, անի-
կա ոչ միայն պարտաւորուած էր մաքա-
ռելու Մեղքիսեդեկ Գառնեցիներու, Յով-
հաննէս Խուլերու և Զաքարիա Վանեցի-
ներու պէս տիպարներու դէմ, որոնք մենէ
էին, այլ նաեւ Ֆրանսայի դեսպանին, պա-
պական նուիրակին և անոնցմէ շահուած
թուրք պաշտօնատարներու դէմ, որոնք
օտար էին: Եւ ասոնց դէմ կռուելու հա-
մար միայն իր անձնական արժանիքներն
ունէր և տատանուող ժողովուրդի մը տա-
ռապակոծ զանգուածներուն մէջ պլպլացող
բնազդային ողջմտութիւնը:

Արդարեւ, ինչպէս կը տեսնուի, Կե-
սարացին հազուադիւր տիպարներէն մէկն
է իր դարուն, որ հազիւ մատի վրայ համ-
բուող դէմքեր ունի իր նկարագրով:

Իր եղբորորդին՝ Յակոբ քհ. Կեսարա-
ցին զայն կը ներբողէ ըսելով թէ «յար եւ
նման եր առաջին դիւանայեացն մերոց. խաւ-
կրօն վարուին եւ աստուածաբան վարդապետ-
քեանքն փայլեաց յաշխարհի, որպէս զարեգակն:
Ոչ փոխելով զվարս եւ գնդաւորական առա-
քինութիւնս զոր ստացեալ եր ի կրօնաւորութենէ
խրոմ: Ոչ կերեալ միս եւ ոչ ընկեալ զինի
ի ժամ ձեռադրութեան այլ միով ժամաւ շատ-
նայր զաւուրս իւր: Բայց ի շարքում եւ ի կիւ-
րակի մանաւանդ խորզով մագդոհեմաւ կայր
զամենայն կեանս իւր»:

Գրիգոր Կեսարացի սաստիկ նախան-
ձախնդիր եղած է Հայ Եկեղեցւոյ կարգե-
րուն և կանոններուն: «Ջասագով աշխար-
հութեան օրինաց եւ կարգաց Ս. Հարցն, զանձն
իւր օրինակ տալով ամենեցուն: Այլ եւ զբարե-
նախանձն, զոր ունիւր առ Աստուած եւ առ մար-
դիկք որ անդադար խրատոյ օրինացն ուսու-
ցանիւր զանկենսեան: Նաեւ զգիւր եւ զգիշեր
յաստուածաշունչ զրոց ընթերցելոյ պարտաւոր եւ
միեւնել ժամ ձեռնութեան յաւուցանելոյ եւ խը-
րատելոյ ոչ դադարիւր եւ զայնոցիկն ոչ առնելոյ
յես՝ վասն աշխատարիւր եւ ժրագան կանացն եւ
ընթերցելոյն եւ զգիշերն առանձնական աղօթիւր
զանձն յանկողինն ոչ տալ:» (Յակոբ քհ. Կե-
սարացի):

Այս առդերը գրուած իր մերձաւոր ազ-

գաղանէն՝ թերեւ կողմնակալ մեկնուն, սակայն Դաւրիթեցիի հեռաւոր վկայութենէն զատ ունինք նաեւ վկայութիւնը Սիմէոն գպիր Լեհացիի, որ 1608-1609ին Կ. Պոլիս էր և մօտէն տեսած զայն: Ան կ'ըսէ թէ՝

«Եւ եր պատրիարքն Հայոց վարդապետն մի Կեսարացի Գրիգոր անուն, խրքնագրի եւ խրատնոյն, առաքինի եւ արքայանայ, յոյժ խնաստուն եւ հմուտ Հին եւ Նոր Կտակարանաց, արքնոյ եւ պահեցոյ, որ բնաւ անկեղծ չուէր միտք մի եւ գիւնի ոչ լուր, այլ չորսպիսի զանաւանցն աւուրսն իւր անցուցանէր, բայց միայն ի շարք եւ ի կիրակեան շաբաթներ ի եփող եւ ի պանիր, ի ձուկն, ի ձիւր եւ ի ձու. եւ յաղուհացսն երկու օրն անգամ մի ճաշակէր:» (ՀԱ. 1831, էջ 469):

Տողեր՝ որոնք լիովին կը հաստատեն իր եղբորորդւոյն ըսածները և միւսնոյն աւտենցոյց կու տան իր կեանքին անարատութիւնը՝ որ իր նկարագրին գլխաւոր գիծը կը կազմէր, մաքառող, կռուող և աննկուն նկարագրին հետ՝ որ իր ծննդավայրը կը պարգևէր իրեն իբր բնածին շնորհ:

Իսկ իր հակառակորդներուն իրեն մասին ըսածները, շատ դիւրին է իր իսկական արժէքովը հասկնալ, եթէ աչքի առջև

կարենանք բերել իր խստամբեր կեանքին և խստապահանջ նկարագրին վրայ յենած իր գործելու եղանակը և պահանջկոտութիւնները, և աններող ու խիստ ընթացքը հանդէպ բոլոր տկար հոգիներու, տատանողներու, երկմիտներու և անհաստատ ու թուլամորթ կենցաղի մը սայթաքումներուն մէջ ինկողներուն:

ԹԷ.

ԻՐ ԱՇԱԿԵՐՏՈՒԹԻՒՆԸ

Վարդապետական ճշմարիտ պաշտօնը ուսուցանելն է և Գրիգոր Կեսարացի որ կը սիրէր կոչուիլ յաւետ վարդապետ, «մինչեւ ժամ ծերութեանն յուսուցանելոյ եւ խրատելոյ ոչ դադարէր»:

Ան մարդուած Սրապիոն Ուռհայեցիի Ամթի վարժարանին մէջ, ինքն ալ իր կարգին աշակերտներ հասուցած է անշուշտ հրահանգելով և ուսուցանելով անոնց:

Դժբախտաբար իր փոթորկալից կեանքը թոյլ չէ տուած իրեն հիմնելու կանոնաւոր դպրոց մը, որուն համար քաղաքական պայմաններն ալ չափազանց անպատեհին այդ ժամանակամիջոցին (1595-1636) որ ինքն գործեց:

Ասով հանդերձ անիկա հասուց աշակերտներ որոնք Հայ եկեղեցիին ծառայեցին:

Անոնց մէջ առաջին տեղը կը պատկանի Մովսէս Տաթեւացիին (ծն. 1577 — 1633 *), էջմիածնայ նշանաւոր կաթողիկոսին (1629—1633) և աթոռին վերանորոգիչին, որ նախ աշակերտած էր Սրապիոն Ուռհայեցիի: Սակայն «յորում ժամանակի տեսաւ եր տեսաւ Մովսէս՝ ուսնալք եւ հասնալ» «վիսնան Սրապիոնի փոքրով ժամանեաց ի վերայ» (1606 Ապրիլ 26):

«Բայց Սրապիոն վարդապետն մտաւ նկատելու ինքնայր յոգի իւր՝ զի շնորհի տեսնուածային երեւի առ տեսաւ Մովսէսն՝ ընդ որոյ ցաւակցաբար հոգաց զնա, վասնզի կոչեաց առ ինքն զաւագ աշակերտն իւր՝ զԿեսարացի Գրիգոր վարդապետն եւ յանձն արար նմա զտեսաւ Մովսէսն ասելով. Յանձն առնեմ զսա ինչ զի փոխանակ իմ հովուեալ պանեացես զսա՝ եւ հասնեալ յարքունս հասակի եւ վարդապետական ուսնաւ եւ սուցես զգաւագան եւ զգաւի վարդապետական եւ եղիցի օրհնութիւն իմ ի վերայ քո եւ դորա» (Դատարարութիւն, էջ 284—85):

Գրիգոր Կեսարացի իր վարդապետին այս յանձնարարութիւնը կատարեց ինչպէս տեսնուեցաւ, 1606 էն մինչև 1612 իր քովը պահելով Մովսէսը, անոր հետ նոյն

իսկ Եգիպտոս, Սինա եւ Երուսաղէմ ուղեւորելով:

Իսկ վարդապետական գաւազանը առնելէ յետոյ կրկին անցած է Երուսաղէմ և անկէ Սիւնիք:

Իր արգիւնաշատ եւ պանծալի գործունէութեամբ այս նշանաւոր դէմքը Հայ եկեղեցւոյ՝ նկատելի է որ միշտ յարգալից վերաբերում ունեցած է իր վարդապետին նկատմամբ, որ նոյնիսկ անոր վարանումներուն եւ սայթաքումներուն դէմ իր վարդապետի եւ ուսուցիչի իրաւունքովը չէ վարանած յանդիմանելու:

Գրիգոր վրդ. Կեսարացի դժբախտութիւնը ունեցաւ իր անդրանիկ աշակերտին մահը տեսնալու իր ծերութեան օրերուն, վասնզի Մովսէս Տաթեւացի կաթողիկոս մեռաւ իրմէ երեք տարի առաջ:

Մովսէս Տաթեւացիի պէս իրեն փոխանցուած էր Սրապիոն Ուռհայեցիէն եւ իրմէն գաւազան ստացած՝ նաեւ Յովհաննէս վրդ. Ուռհայեցի, որ «շատ ժամանակ ի Հաղպա մասաւ եւ քնաւ ուրեք ոչ կամեր զնալ եւ զօսար հաց ոչ եկեր եւ ոչ յուսեփ ոչինչ խնդրեաց, այլ հայրն զիւր մասն յրնչիցն քնրէր եւ աղաչէր զորոյն յուսեփ ոչինչ խնդրէր, որչափ եւ կենդանի եմ ասեմ»:

Դարանաղցի որ զայն տեսած է երկու

անգամ Հալէպ և Երուսաղէմ կ'ըսէ թէ կը մնար Եգիպտիս «ըստ աղիկ կասարեայ աղափնաւորութեանքն՝ տեսականաւ եւ գործնականաւ եւ զշատ ազգաց շեղու եւ զգիր գիտելովն, բայց սակաւ մի մեծամտութեան ախտից ունեւոր, որպէս . . . զԿեսարացիին» (Դարձաւոր, էջ 370):

Ինչպէս կը տեսնուի Գր. վրդ. Կեսարացիի հակառակորդ Դարանաղցի չի կըրնար ուրանալ իր աշակերտներուն վրայ զրած առաքելի կեանքի դրոշմը, հակառակ անոր որ չի դադրիր միշտ չարախօսելէ, վերագրելով մեծամտութեան որ թերեւս իր տգիտութեան ղէմ անոնց ցոյց տուած արհամարանքի արտայայտութիւնն է:

Գրիգոր Դարանաղցի թերեւս այս պատճառով է որ կը գգուէ Գրիգոր վրդ. Կեսարացին «գրող» ածականով եւ «ստանուն Սողոմոն ի մեզ» բացատրութեամբ:

Ան սակայն չի կրնար ուրանալ բացարձակ անոր արժանիքները միշտ թուանաւոր խօսքերու ընդմէջ:

Դարանաղցի ինքն կը յիշէ իբր աշակերտ Կեսարացիին Ագարիա «փիլիսոփան» Տարօնցին կամ ըստ Սիմէոն դպիր Լեհացիի Սասունցին, որ իբր թէ իր վարժապետին «գազանաբարու արևոտքնէն ոչ կա-

րաց կայ մօտն», Ագարիա որ աշակերտած էր նախապէս «Խղձուկ» կոչուած Մկրտիչ վարդապետին, «երկիւղեւ եւ տրտմանաց Կեսարացոյ Գրիգորին եղեայ ի նեսնեւ եւ գնացեայ մօտ ի Գրիգորն, կացեայ բազում ժամանակս եւ ուսեայ զանկնայն հանճարս իմաստից եւ այնպէս յաճախապատմ խրքնախարոզ ասաց, [որ] ոչ ոք եղեայ եւ այժմոյս, որ ի մեկ քանից վերայ մեկ անխախտոյ գծով հանճարն Որոննեցոյ մեկնեայն եւ եր յոյժ պահեցոյ եւ առաքիլի, խոնարհանիս, հեղ եւ հոռւ, որ առաւել խոնարհ հոգի շինեցուն, գնականունն Հոռւ հիւն եղեայ: Եւ եր անձանձիր քարոզող, որ ժամանակ մի շուսաւորեց զՊառասպտ կողմն, զՆիկիոյ եւ զՆիկիոսիոյացոց ուր Հայք կան» (Դարձաւոր, էջ 410-411):

Դարանաղցիի «կացեայ բազում ժամանակս եւ ուսեայ զանկնայն հանճարս իմաստից» բառերը օրոնք թերեւս ակամայ փոխած են կողմնակալ պատմիչին ձեռքէն, — ի բաց թողլով անձնական առաքելի կեանքին ակնարկները — արդեօք ինքնին զովեստ մը չեն իր վարդապետին՝ Գրիգոր Կեսարացիի համար, որ այսպիսի աշակերտներ կը հասցնէ:

Ագարիա, որ Մովսէս Տաթևացիի աշակերտակիցը եղած է, 1609ին մտած է Գրիգոր Կեսարացիի աշակերտութեան:

Սիմէոն գպիր Լեհացի երբ Կ. Պոլիս կը հասնի, կը ծանօթանայ ինչպէս Մովսէսի նոյնպէս Ազարիայի, որուն խնդրանքով Կ'օրինակէ 1609 Օգոստոս 28ին Մխիթար Գօշի Դատաստանագիրքը և Կանոնագիրքը (ՀԱ. 1932, էջ 451), որուն յիշատակարանին մէջ Սիմէոն գպիր զայն կը կոչէ «աշակերտն ե՛ւ քա՛ն ե՛ւ արի, հմուտ եւ մարտար ինասական» (նոյն)։

Սիմէոն գպիր Լեհացի ինքն անոր հետ միասին շրջած է 1609 աշունէն 1611 գարուն, մէկուկէս տարի Պրուսա, Մանիսա, Իզմիր, Կէլիպօլու, Ռոստոթօ, Նիկիա, և Նիկոմիդիա։

Դարանաղցի (էջ 411) կը պատմէ թէ անիկա Կիւոլէի կողմերը վանքի մը հաստատութեան ձեռնարկ ըրած՝ սակայն ձախողած է։ Նոյնպէս Կ'ըսէ թէ «գազանացեալ Գրիգոր Կեսարացիին հակադռոյն չեաւ նեւ՝ վարպետ անուն սակին, որ երկոստասն աւ գաշխարհ կողոպտելով սարով խռն, մինչ ի հինգ հազար դուռնուն եւ այլ յաւելի, չկարացի յազեցուցանել զանյազ բնութիւն ևորս։ Եւ աւելոյր զժողովեալ ինչս ևորս եւ ոչ կամեալ տալ գաւազան, զի մինչ իւր ծառայեցեալ, ինչս ժողովեցեալ եւ բերցեալ առ ինքն, որ քան զՅուդայիս եւ զՍիւրիս և առաւել ունի զախս արծաթաբան, զոր մի՛ շիցի աշակերտելոցն Բրիտանիս

լինել այսպիսի» (Դարանաղցի, էջ 411-412)։

Ազարիա վրդ. Հլու կամ փիլիսոփայ, ըստ Դարանաղցիի, երբ Կ'իմանայ Կեսարացիին գալը Եալովայի կողմերը, անկէ Անտիօք Կ'ապաստանի Եգիպտոս անցնելու համար և նաւուն մէջ կը մեռնի և ծովը կը նետուի իր մարմինը, որ կը գտնուի յետոյ Տրիպօլոս ծովեզերքը և իր տարագէն քահանայ ըլլալը ձանձնալով Մարոնիք կը թողեն (1628) (Դարանաղցի, էջ 412-413)։

Այս ըստածներուն որ աստիճան ճշմարիտ և հաւաստի ըլլալը չեմ կրնար երաշխաւորել տրուած ըլլալով Դարանաղցիի յայտնի ատելութիւնը Կեսարացիին դէմ։

Գրիգոր Կեսարացիի աշակերտութենէն եղողներու շարքին պէտք է յիշատակել նաեւ Յակոբ եպս. Քէօթահիացին, որդի քահանայի, որ նախ Կուտինայի մէջ պարագած է ոսկերչութեամբ և երբ 20 տարեկան եղած է՝ գացած է Մուշ Գլակայ վանքը, երբ հոն վանահայր է «Կուտնիկ» կարապետ եպիսկոպոս։ Հոն 10 տարի Տ. Յովհաննէս եպս. ի առաջնորդութեան և երաժիշտ Տ. Թովմայի ատեն կենալէ և հոն հինգ տարի լուսարարութիւն ընելէ վերջ էջմիածին գացած և անկէ Երնջակի Ս. Կարապետի վանքը գացած է։ Այս վան-

քին մէջ կրօնաւոր եղած է Գրիգոր եպիսկոպոսէն եւ մէկ տարի յետոյ Նախիջեւան փոխադրուած է, ուր եպիսկոպոս ձեռնադրուած է 1604ին Մեղքիսեղեկ կաթողիկոսէն և 17 տարի Կուտինայէն դուրս մնալէն յետոյ վերադարձած է Կուտինա։ Այս տեղեկութիւնները քաղուած են Էտիրնէի Ս. Թորոս եկեղեցին պահուած Աւետարանէ մը որ 1617ին գրել տուած է Յակոբ եպոս. Քէօթահիացի Էջմիածնայ Մեղքիսեղեկ և Սոյ Յովհաննէս կաթողիկոսներուն և Կեսարիոյ Տ. Գրիգոր եպոս. ին օրով(*), ինչպէս նաև ձեռագիր Յայսմաւուրքէ մը որ Աղաւնունի եպոս. տեսած է (տե՛ս Բէ-բաշէ, 1900 էջ 371)։

1604–1605 թուականներուն կը կարծուի թէ առաջնորդ եղած է Կուտինայի (նոյն) ուր ժամանակ մը պաշտօնավարելէ վերջ, Կեսարացի Գրիգոր պատրիարք կը հրաւիրէ զինքը Կ. Պոլիս ուր 1611ին Դաւթիոյ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցին Ասլան դպիրին գրել կու տայ Կանոնադիրք մը (տե՛ս Մկրտիչ եպոս. Աղաւնունի. Քէ-

(*) Այս Աւետարանը այրած է 1905 Օգոստ. 15ին մեծ հրդեհին, որուն զոհ գացած են եկեղեցին եւ առաջնորդարանը։ Շատ կը ցաւիմ որ յիշատակարանը նոյնութեամբ չեմ ընդօրինակած, 1905 Մայիսին իմ Էտիրնէ այցելած ատենս։

Բահնյ, հին յեռագրերը, Բէ-բաշէն, (Թ. 351)։ Ըստ Աղաւնունի եպոս. ի յետոյ կարգուած է առաջնորդ Կեսարիոյ՝ Գրիգոր պատրիարքի տեղ և ապա դարձած է Կուտինա, շուրջ 1615ին, հովուական պաշտօնով եւ հետն ալ շատ մը կարեւոր ձեռագիրներ բերած է։ Իրեն կ'ընկերանար Գրիգոր դպիրը և Մշեցի կազմարար Պաղտատարը, որոնք Յակոբ եպոս. ի հսկողութեան սակ շատ ձեռագիրներ գրած են իրենց միասին բերած ընտիր օրինակներու վրայէն։

Յակոբ եպոս. կ'երեւի թէ Կուտինայի մէջ վախճանած է, թէև այս մասին յիշատակարան մը կամ աւանդութիւն մը չկայ։ Յիշատակարաններ Յակոբ եպոս. կը ներկայացնեն իբրեւ «մեծ փիլիսոփայ, եւ զիսնակալն» (տե՛ս Աղաւնունի եպոս. Բէ-բաշէ, 1900, էջ 371–372)։

Ինծի համար կասկածելի է Յակոբ եպիսկոպոս Քէօթահիացիի 1604–5 թուականներուն առաջնորդի հանգամանքով Կուտինա՝ իր ծննդավայրը գտնուիլը, վասն զի այդ թուականին տակաւին անշատ առաջնորդութիւն մը չէր կազմեր այդ քաղաքը։

Կ. Պոլիս գտնուիլը 1608ին որոշ է, ինչպէս կը տեսնուի Դարանաղցիի (էջ 132) բացատրութիւններէն՝ Գրիգոր վրդ. Կեսա-

րացիի փոխանորդութիւնը կը վարէ կամ անոր հետեորդներուն մէջն է և կամ թեւեւ աշակերտներուն մաս կը կազմէ:

Նկատի առնելով Քէօթահիացի Յակոբ եպս. ի վարդապետական ուսմանց հետեւելու և գաւազան առնելու առիթ ունեցած չլլալը՝ շատ անհաւանական է որ Մովսէս Տաթևացիի եւ Ազարիա Սասունցիի հետ Յակոբ եպս. Քէօթահիացի ալ Գրիգոր վրդ. Կեսարացիի աշակերտած ըլլայ:

Իմ այս ենթագրութեանս ուժ կու տայ իր իսկ յայտարարութիւնը, որով ինքզինքն աշակերտ ցոյց կու տայ Գրիգոր վրդ. Կեսարացիի: Այսպէս 1618ին գրուած Սաղմոսի մը եւ ժամագիրքի մը մէջ կ'ըսէ. «... եւ արդ ցանկացող եղե եւ անւարժանս յանկնայն բարեաց անխնաս եւ անպիսան յոռին եւ իսկնսր մեղաւք լցեալ Քաւրանիացի Յակոբ եպիսկոպոս ուր անուանքս եմ միայն եւ գործովս ոչ. եւ ետու գրեղ զսա ի հալալ արդեանց ինոց ինձ եւ ծնադաց ինոց Տէր Պեսրոս քահանային եւ մաւրս Մարքային եւ մեծ Մաւրս Ճագիկին եղբայրս Զաքարիային եւ այլ արեան մերձաւորաց: Գրեցաւ Սաղմոսարանս ձեռնաբ անւարժան եւ անպիսան եւ անխնաս լեհցի գրչի գրի[գորի], ի քուսիսիս Հայոց Ռիչին (= 1618) մայիս ԻԸ. ի քաղաքն Քաւրանիս ի դռնն Սրբոյն Սարգիս զաւրախարին

եւ ի հայրապետութեան Տեառն Տէր Մեղիսեք կարողիկոսին եւ վարդապետին իմոյ Գրիգոր քաջ քաբունապետին Կեսարացոյ...» (Տաշեան, Մայր Յոյակ, էջ 778):

1619ին դարձեալ նոյն գրչին Կուտինայի մէջ գրել տուած է ուրիշ ձեռագիր մը որուն յիշատակարանը համանման բռներով խմբագրուած է (Հ. Բարսեղ Սարգիսեան, Յոյակ Վենետիկի, էջ 274):

Նշանակելի է որ այս յիշատակարաններուն մէջ իր հովուական պաշտօններուն մասին ակնարկ չկայ:

Աղանուննի եպս. (Միքայիլ և Այսել, էջ 320) կը հաստատէ թէ անիկա Երոսուդէմ ալ գացած է, Գրիգոր Պարոնտէրի իշխանութեան առին (1613–1645):

Ամէն պարագայի մէջ Յակոբ եպս. Քէօթահիացի նոյնիսկ եպիսկոպոսանալէն յետոյ աշակերտած և գործակցած է Գրիգոր վրդ. Կեսարացիին, որուն փոխանորդած է ի Կ. Պոլիս և ի Կեսարիա: Տրդատ եպս. Պալեան կ'ըսէ թէ «այնպէս կ'աւանդուի թէ, Գրիգոր Կեսարացիի Կ. Պոլսոյ պատրիարքութեան միջոցներուն, Յակոբ եպս. Կուտինացին Ս. Կարապետի վանքի առաջնորդ-վանահայրութեան պաշտօնին մէջ գտնուած է և կամ իբր փոխանորդ զրկուած է Գրգոր Կեսարացիի կողմէն»

(Հայ Վանքայի ի Թուրքիա, Մասն Ա., էջ 38):
Եւ կը յարէ թէ «վանքին եկեղեցւոյն գան-
ձատանը մէջ կիսախաչ գաւազան մը կայ
սե փայտէ, որուն թւին մէկ երեսը գըր-
ուած է. «կազմեցաւ զաւագան Յակոբ վար-
դապետին ՌԾԲ (= 1603) թուին»: Միւս ե-
րեսն ալ գրուած է. «Տր. Ած. Յս. Գս. ո-
ղորմեա աշխատողաց սորա տեկն»: Սոյն գա-
ւազանը կը կարծուի թէ Յակոբ եպօ. Կու-
տինացիին է և հետը բերած է վանքը ե-
կած միջոցին» (նոյն, էջ 38-39):

Ենթադրութիւն որ նուազ հաւանա-
կանութիւն կը ներկայացնէ, սակայն կըը-
նայ ճշդութիւն մըն ալ պարունակել:

Գրիգոր վրդ. Կեսարացիի աշակերտ և
անոր դպրոցին հետևորդ նկատել պարծանք
համարած են, ինչպէս կ'երևի՝ Մովսէս Տա-
թևացիի և անոր զլխաւոր աշակերտ Փի-
լիպպոս Աղբակեցի կաթողիկոսներու աշա-
կերտները:

Ասոնցմէ է Խաչատուր վրդ. Կեսարա-
ցի, Զուղայի Ամենափրկչեան վանքին հիմ-
նադիրը և պարսկահայոց լուսաւորիչը, որ
1595-1601 կրնայ Կեսարիոյ մէջ աշակեր-
տած ալ ըլլալ Կեսարացիին, գրած է 1627ին
ներբողեան մը Գրիգոր պատրիարքին, ո-
րուն սկզբնատառերը կը կապեն «Գրիգոր
Վարդապետ» բառերն և վերջատառերը «Խա-

չատուր ծառայեա» (Մկրտիչ եպօ. Աղաւնունի,
Մեքանէ և Այցելութիւն, էջ 91): Տակաւին այդ
թուականին Խաչատուր վրդ. Կեսարացի
իբր նուիրակ Մովսէս կաթողիկոսէն չէր
ղրկուած Փոքր Ասիա (1630) և այդ առթիւ
տեսնուած չէր Գրիգոր Կեսարացիի հետ,
հետևաբար այս ներբողեանը այդ առթիւ
գրած չի կրնար ըլլալ: Հետևաբար իրեն
Կեսարացի մը ըլլալը կը մտածեմ թէ 1695-
1701 շրջանին, ուր հաւանօրէն Կեսարացի
ուսուցանելով կ'գրադէր, ինքն ալ աշա-
կերտած է անոր:

Իսկ եթէ ոչ իբր աշակերտ Մովսէս Տա-
թևացիի՝ անոր վարդապետին պարտաւոր
կը նկատէ ինքզինքն:

Այս վերջին ձևովն է անշուշտ որ Յա-
կոբ կաթողիկոս Զուղայեցի, որ ուղղակի
Գրիգոր վրդ. Կեսարացիի հետ ոչ մէկ կապ
ունեցած է, ինքզինքն աշակերտ Կեսա-
սացիի նկատել պարծանք համարած է,
ինչպէս կը տեսնուի Երուսաղէմի մատե-
նադարանը պահուած ձեռագիրի մը (թ.
1042) մէջ, ուր կայ հատուած մը «Յակոբ
վրդ. Զուղայեցոյ Գանձի յերայ Մովսէս
կարողիկոսի Տաթևացոյ եւ Գրիգորի մեծ
վարձապետին որ վախճանի ի թիս. 1635. խո-
սեցեալ ի թիս. 1680 ի վերջնում ամի կենաց
իրոց եւ անուանե զանձն աշակետս նորին»:

Յակոբ կաթողիկոս Զուղայեցիի զայն «ՄԵԾ ՎԱՐԺԱՊԵՏ» կոչելն արդէն ցոյց կու տայ թէ անիկա իր մահէն յիսնեակ մը տալ ըրներ յետոյ, երբ այլեւս կիրքերը և ատելութիւնները մարած էին, իր անձին շուրջը յուզուած, որքան մեծ համբաւ մը թուած էր և որքան մեծ յիշատակ, պատկառանք և յարգանք ներշնչելու համար յաջորդներուն մէջ, որպէսզի անոնք պարծանք համարէին իրենց անձը հոչակելու աշակերտները այդ մեծ վարդապետին:

Դժբախտութիւն մըն է որ լիովին ու պէտք եղած կերպով կարելի չէ ներկայացնել մարդը իր գործերով ու արդիւնքներով, թէ՛ կրթական և թէ՛ վարչական մարդի մէջ, սակայն հատուկօրէն երբ այս համադրութիւնն իսկ ցոյց կու տայ թէ անիկա արժէքաւոր դէմք մը եղած է, որուն անունը պէտք է օրհնութեամբ յիշուի, իբր ճշմարիտ հոգեւորական մը և քաջ ախոյեան մը Հայ Եկեղեցւոյ:

ՅԱՒԵԼՈՒՄ

Մոռացութեամբ մը ձեռագիրը մէկ քուրթ պակաս զրկուած քլլալով, սպաղուքեկէն դուրս մնացած են հետեւեալ տղերք, որով պէ՛տք էր յաջորդէին էջ 208, տղ 20, «տաւ էին» բառերուն:

Ա.

Ճիշդ այս պատճառով է որ Կղեմէս Գալա-նոս իր եռահատոր հայ-լատին լեզուներով «Հայոց միաբանութիւնն ընդ Հռոմայ Եկեղեցւոյն» (1650-1661) գործին Բ. հատորին մէջ, ուր կը խօսի Հայ Եկեղեցւոյ «չարափառ» և «ուղղափառ» վարդապետներուն վրայ, հիսերէն սկսեալ մինչև նորերը, իր ժամանակակիցներէն չարափառ կը հոչակէ — անշուշտ իր տեսութեամբ — Գրիգոր Կեսարացին և Սիմոն Զուղայեցին (*), իսկ

(*) Սիմոն Վրդ. Զուղայեցի 1640ին Փիլիպպոս Աղբակեցի կաթողիկոսէն հաստատուած դպրոցին մէջ ուսուցիչ էր: Յետոյ զանազան տեղեր շրջեցաւ և Թոգատի մէջ մեռաւ 1657ին: Անիկա հեղինակած էր «Իրականութիւնն Տրամաբանութիւնն» որոնք 1725ին և 1728ին Կ. Պոլիս տպուած են: Թարգմանած է վրացերէնէ Ամելախոսին Պրոկի գործը հանդերձ նոր լուծմամբ (Բանասէր, 1904, էջ 87-88): 1651ին Գառնոյ եպիսկոպոս էր (Հ. Աճառեան, Յուսակ Թավրեզի, էջ 124):

ուղղափառ՝ Յովհաննէս Խուլը, Զաքարիա Վանեցիին և Կիրակոս Երեւանցիին :

Արգարեւ «չարափառ»ներ էին Գալանոսի տեսակէտով Գրիգոր Կեսարացիին և Սիմոն Ջուղայեցիին, որոնք ուղղակի արգելք էին կաթողիկէ քարոզչական և կրթական գործունէութեան՝ իրենց տշխատութիւններով, թէև, ինչպէս ըսինք, անհաւասար զէնքերով ըլլար իրենց կոիւը, որուն մէջ իրենց հետ ունէին միայն ազգին հոգին և զգացումները, որոնք ինքնապաշտպանութեան գրեթէ տարերային պոռթկումով կ'ըմբոստանային արտաքին յարձակումին դէմ:

Որասնաւորապէս մեծ եղած է այս պայ-
քարին մէջ Գրիգոր Կեսարացիի գերը, որ
աննկուն եղած է հզօր ոյժին առջեւ օտա-
րին եւ անկէ շահուած թուրք պաշտօնա-
տարներուն:

f.

218րդ էջին սակ դրուած ծանօթութեան վրայ պէ՛տք է աւելցնել՝

Վասնզին՝ Աւետարանը որուն համար ըս-
տած է թէ հրդեհին զոհ գացած է, փր-
կուած է և հիմա կը պահուի Ֆիլիպէի ե-
կեղեցիին մէջ:

ԲԱՌԱՐԱՆ ՅԱՏՈՒԿ ԱՆՈՒՆՆԵՐՈՒ

U.

Աբգար դպիր 14

U. p. b. f. 191

Ug. 196

Աղբիւրանուպոյիս = Էտիրնէ 124 171 218

Աղաբիա Զուգայեցի կաթ. Կիլիկիոյ 10-13 15
43-7 55 59 100 200

Աղաքիա Տարօնեցի կամ Սասունցի «Գիլիսուփայ»
214-7 220

Աղգային Մատենադարան (Կ. Պոլիս) 28

Այլ ան Դ. Կ. Կ. 18

ԱԿԻՆԵԱՆ ՆԵՐՍԷՍ ՎՐԴ. 41 48 70-1 96 108
127 134 139 141 157 163

Ահմէտ Ա. Սուլթան 75 85 90-1 96

Աղաւնուների Մկրտիչ Արքեպս. 28-9 31 33 106
173 218-9 221 223

Այս քրքրման 93

Աճառեալն շ. 225

ԱՄԵՐԱԿԱՆ ՊՐՈԿԵ 255

Ամենափրկչեան փառք (Զոհրա) 222

U. S. P. 45 18

ԱՅԻԴ, ԱՅԻԹ = ՏԻՐԱԿԷՔԻՐ = ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՄ
 24 34 37 39 40-3 46-9 69-71 97 99
 104-5 107-8 112 129 182 187 197 211

Ամբաստանի վանք (Բաղէշ) 35-7 39

Նախորդում 62 67 100 115 145

Անտիոք 217

- Անտոնեան Մատենադարան 169
 Անտոն եպս. Թոմարդացի 33
 Անտոնիօ Մարգօ = Սուլթանշահ (որդի Աբգար
 դպիր 10 14
 Առաքել Դաւրիժեցի 30 35-7 54 60-1 63 65
 138 140 143 146 148-9 182 210 212
 Առաքել խօջա Վանեցի 111
 Առաքել Սիւնեցի 160
 Առօմատատրոս Յովսէփոս 200
 Ասլան դպիր 113 128 218
 Ասորեստան = Ասորիք 10 149
 Աստուածածին Ս. եկեղ. Գուժ-Գափու, Կ. Պո-
 լիս 75
 Աստուածածին Ս. » Կեսարիա 73
 » » Վանք Թոմարդա 30 32
 Աստուածատուր եպս. Տարօնեցի կամ Մշեցի
 30 31
 Արաբիա 10
 Արաբկիր 178
 Արահու Մարտիրոս վրդ. 103 106
 Արամ 192
 Արիստակէս վրդ. Բարկուշատցի 25
 » » Խարբերդցի 60 144 147-8 155
 » » Տարօնեցի 41
 Արիստոտէլ 162
 Արճէշ 41
 Աւետիս կաթ. 129

Բ

- Բաղէշ 45-6 103-4
 Բաղտասար խօջա Ուռնայեցի 111
 Բարձրագոյն զուռ 92
 Բարսեղ վրդ. Աւանցի 38

- Բարսեղ վրդ. Բաղիշեցի 103 106
 » » Դաւառացի 35-6
 » » Մարմանցի 40
 Բեթղհէմ 101
 Բերիա տե'ս Հալէպ
 Բիւզանդիոն տե'ս Կ. Պոլիս
 Բուք Գրիգոր վրդ. տե'ս Գրիգոր Դարանաղցի
 Բրոբականտա Ֆիտէ = Հաւատոյ տարածման ժո-
 ղով 16 18 168 174 201

Գ

- Դաւանոս Կղեմէս 157 225-6
 Դալէմքարեան Գրիգորիս վրդ. 59 68 75 105
 121-4 133-4 138-9 144 167-9 172 174
 201
 Դաղատիւ 46
 Դամիրք 32
 Դապլէնճեան Գ. 40
 Դասպար խօջա 172
 Դերմանիկ 149
 Դէորդ Ս. եկեղ. Սուլու ժանասթըր, Սամաթիա
 76 80 86 171
 Դլակայ Վանք (Մուշ) 217
 Դոնիա 62
 Դրիգոր Գրիշ Լեհցի 220
 » Դարանաղցի = Բուք 12 27 41-3 44-7
 56 64-8 72 74 76-83 85-90 92-6 98
 102-3 106-8 111 114-121 124 135-7
 144-5 150 152 169 172-8 196-7 209
 213-9
 » Դպիր 219
 » Երէց Գրիշ 48

Գրիգոր Եպս. 10

- » ԺԳ. կաթ. տե՛ս Սրապիոն Վրդ. Ուռնա-
յեցի
- » ԺԳ. պապ 7 10 13 15-6 125
- » ԺԵ. » 16-7 19
- » Կեսարացի պատրիարք (= Եաղուպեան)
7 26-7 29-30 33-4 40-4 47-50 53-74
77 79-90 94-9 104-8 112-8 120 122-4
126-9 132-141 143-153 155-8 166-171
173-6 177-182 184 190-1 195-200 202
203 206-8 209-223 225-6
- » Սարկաւագ 14-5
- » Վրդ. Զէյթունցի 152
- » Տաթևացի 99 110 162
- » քհ. 33

Ռ

Դանիէլ Վրդ. Այնթապցի 83

Դաւիթ Անյաղթ 35 160 162

- » Արդար Պարոնտէր պատրիարք Երուսա-
ղէմի 10 44-5 100 105
- » Եպս. 56
- » Հարամաննեց Շամքոռեցի 25
- » Մարգարէ 173
- » Վաղարշապատեցի կաթ. 22-3 65

Դէոսկորոս 128

Դիոնիսիոս 95

Ս

Եալովա 62 217

Եաղուպ, հայր Գրիգոր Կեսարացիի 28

Եաղուպեան տե՛ս Գր. Կեսարացի

Եաղուպշահ Բոսա (տեղակալ) 77 91

Եգիպտոս 24 97-8 213-7

Եդեսիա = Ուրֆա 40 71 99 107 187 214

Եզր կաթ. 129

Եթովպիա 10

Եկեղեց Զահանդ 145

Երազմոս Մատթէոս Եպս. 17

Երեմիա Զէլէպի 40 76

Երզնկա 123

Երնջակ 154

Երուսաղէմ = Սիոն 24 31 33 43-6 49 54-6

73 97-113 116-7 164 170-1 174 176

192 198 213-4 221-3

Եւգինէոս Դ. պապ 18

Եւրոպա 199

Զ

Զաքարէ խոճա, վանեցի 111

Զաքարիա (Եղբայր Յակոբ Եպս. Կուտինացիի)
220

Զաքարիա Վրդ. Վանեցի (Գէլոյեան) պատրիարք

39 66 119-22 125-6 131 134 143-5

167-71 174 201 203-6 208 225

Զօրաբարէլ 108

Լ

Լնկի խոճա 105-6 108-9 111-2

Լճմիածին 19-21 23 27 32 34 36 41 52-5

58-9 71 73 97 120-1 123-4 131 139

143 145 153 155 157-8 179 197 217

Լտիրնէ տե՛ս Ազրիանուպոլիս

Լտիրնէ գաբու 136

Էրզրում 85 117

Թ

- Թադէոս Բ. կաթ. 21
 » քհ. Ժամարար Հռոմի Հայոց 10
 Թողաթ 29 46 55 225
 Թումարդա 31 33 150
 Թովմա (Տէր) երաժիշտ 217
 Թորգոմ Արքեպս. (պատրիարք Երուսաղէմի) 32
 Թորգոմեան Վահրամ Տօքթ. 38 40 181
 Թորոս Ս. Կէկել. (Էտիրնէ) 218
 Թորոսովիչ Նիկոլ Կպս. 60-1 125 138-43 146-8
 160-1
 Թուխտար՝ քոյր Դր. Կեսարացիի 28
 Թումաջան խօճա Ամթեցի 108 111
 Թուրաջ խօճա Սսեցի 112
 Թուրքիա = Օսմանեան կայսրութիւն 30 51 62
 141 203
 Թովդարու 117
 Թրակիա 177

Ի

- Իզմիր 216
 Իլով = Լվով 125-6 139 142-3 146 148
 Իսկանտար Զէլէպի 179

Լ

- Լեհաստան 19 60 125 128 135 137-40 143-5
 154-5
 Լեւոն իշխան (Կիլիկիոյ) 161
 Լեւոնի տոմար 128
 Լէօ 9
 Լիմ 25
 Լուսաւորիչ (Ս.) 56 136 180
 » Ս. Կէկել. (Ղալաթիա) 181 198 218

- Լուսաւորիչի Աջ 131
 Լուդովիկոս Թագ. Ֆրանսայի 205
 Լուտեր 8
 Լուքաշ 141-2
 Լվով տե՛ս Իլով

Խ

- Խաչատուր 10
 » կաթ. Մինտէրճի 40
 » Վրդ. երաժիշտ 31
 » » Կեսարացի 27 149 154-6 158
 179 222-3
 Խարբերդ 31
 Խալիպալ 28
 Խնձորի գիւղ 32
 Խօջա խան 115 117

Կ

- Կամախ 85
 Կամենից 138-42
 Կայիվոս վանք (Երզնկա) 36
 Կապադովկիա 73
 Կարապետ Կպս. «Կռունկ» 217
 » Երէց Երզնկացի 88
 » խօճա 104
 » Ս. Կէկել. (Սկիւտար) 167
 » » Վանք (Երզնկա) 217
 » » » (Կեսարիա) 32 221
 » Վրդ. Զագ 24
 » » Մոկացի Կալօնց 168-9 171-4
 » » Քօթ 98
 Կարին 43 46
 Կաֆա 68
 Կեսարիա = Մաշակ 27 29-31 33-4 47-9 58

60 62 68-9 71-9 97 112 121-3 132-4
137 146-7 149-50 153-4 158 179 183
190 221-2

Կէլիպօլու 216

Կիրիկիա 38 43 46 53 55-61 73 123 145 175

Կիրական Երևանցի պատ. 41 225

» պատմագիր 161

» ք. (արեղայ) Տրապիզոնցի 24 98 163-4

Կիւլէսէրեան Բարգէն կաթ. 28 36 60

Կիւսլէ 216

Կոստանդիանոս 39

Կոստանդնուպօլիս = Ստամբուլ = Բիւզանդիոն

26 28 38-9 47-52 54-6 59-63 65-6

68-81 84-5 88-90 95-7 112-4 118-25

132-6 138-9 143 145-6 150 166-71

174-5 177 179-80 190 198 200 203-5

210 216 218-9 221 225

Կուտինա 217-9 221

Կտուկ 25

Հալէպ = Բերիա 38 44 46 55-6 99 102 107-9
111-2 213-4

Հախնազար Զուղայեցի 26

Հայաստան 10 17 23-4 62 85 176 184 188
192 205

Հայկ (նահապետ) 191

Հայկազն իշխան որդի Հախնազարի 26

Հայք Առաջին 73

Հաւատոյ տարածման Ժողով տե՛ս Բրորականտա
Փիտէ

Հեղի 159

Հերակլէս 161

Հնդկաստան 18

Հռոմ 7-13 15-20 41 65 119 125-6 128 149
154-5 171 199-201 203 205

Հրեշտակապետ Ս. Եկեղ. (Պալատ, Կ. Պոլիս) 76
144

Ղ

Ղալաթիա 76 144 180 190

Ղանտին խօջա Հալէպցի 112

Ղարամանենց տուն 25

Ղուկաս Լոռեցի «պուրետիկոս» 163

» Հաղբատեցի 163

» Վրդ. Կեղեցի կամ Խորձենացի 37-8 56

Ճ

Ճաղիկ, մեծ մայր Յակոբ եպս. Կուտինացի 220

Ճահուկ 161

Ճէլալիք 55 62 67 74 76 100 102

Ճովաննի Մաւրին տե՛ս Յովհ. Վրդ. Անկիւրացի

Մ

Մակար Վրդ. գրչապետ 31

Մաղաքիա Վրդ. Թոխաթցի 39

Մանիսա 216

Մաշակ տե՛ս Կեսարիա

Մարեք գիւղ (Կամախ) 85

Մարթա, մայր Յակոբ եպս. Կուտինացի 220

Մարոնիք 217

Մարտիրոս եպս Կեսարիոյ 73

Մարք 46

Մաքսուտ խօջա Հալէպցի 112

Մելքիսեդեկ կաթ. Գառնեցի 19 22-3 25-6 53

- 59 65 119 122 124-9 132 134-5 138
140 145 208 218 221
Մեղքիսեթ վրդ. Վժանցի 36
Մեծ Անապատ 24 98 164
» Հայք 205
Մեսրոպ պատ. Կ. Պոլսոյ 28
» Տաթևացի 43
Մեհէմէտ Բ. Սուլթան Ֆաթիհ 93
» Գ. » 91
Մինդատեանց Թադէոս 75
Մինաս եղս. Կարնեցի 123 135 144 151-2
» » Բացախ (յետոյ կաթ.) 123
» Աւագ քհ. Ս. Սարգիս եկեղեցւոյ 177
Մինուերայի վանք 17
Մինաէրճի կաթ. տե՛ս Խաչատուր
Միջագետք 10 46
Միքայէլ Թոխատցի (գրիչ) 96
» կաթ. Սեբաստացի 21
» քհ. Խասկալցի 96
Մխիթար Գօշ 216
Մխիթարեան Մատենադարան (Վիննա) 28 49
Մխիթար վրդ. յԱրեւելոյ 152 [182]
Մկրտիչ վրդ. Խարբերդցի «Խղճուկ» 43 215
Մղայիմ Սաքինեցի տե՛ս Սաքին Մղայիմ:
Մովսէս Սիւնեցի կամ Տաթևացի կաթ. 21 27
36 41 43 59 97-8 113 116 127-8 139
143 149 154-6 166 212-3 215-6 220
222-3
Մուրատ Գ. Սուլթան 90 176
» Գ. » 76 90
- Ե**
- Յակոբ եղս. Կուտինացի 88 113 132 217-9 222
» Թոխաթցի 182

- Յակոբ կաթ. Զուղայեցի 223-4
» Ս. Վանք (Երուսաղէմ) 44 99 104 174
» վրդ. Կարկառեցի 152 [190]
» » Զէյթունցի կամ Ուլնեցի 39 43 78
80 95
» քհ. Կեսարացի 28-9 41-2 47-8 54-5
58-60 63 65 73 96-7 105-8 112 121
150 167 173 180-2 195-7 209
Յարութիւն Ս. եկեղ. (Երուսաղէմ) 44 102
Յիսուսեանք 7
Յոհան Ծործորեցի 161
» Ոսկերերան 167
» Որոտնեցի 215
Յովհաննէս Աւագերէց Զուխայի 126
» Դ. Այնթապցի կաթ. 38 43 55-6
73 99-100 123 151-2 200 218 220-1
Յովհաննէսեան Սարգիս զպիր 76
Յովհաննէս եղս. Երզնկացի տե՛ս Պակթիմուրի
Զաք
» » Զգուեցի 30-1 34 41
» » Մչոյ 217
» » Վէթիլ 12 14
» Խուլ, պատ. Կ. Պոլսոյ 53-4 59 66
75 96-7 114 118-9 124 126 133-8
143-5 169 201 208 225
» Մուկնի տե՛ս Յովհ. վրդ. Անկիւրացի
» վրդ. Անկիւրացի = Ճովաննի կամ
Յովհաննէս Մաւրիկոս 171 199-200
» վրդ. Համչեցի 36
» » Ուռայեցի 40-1 213
» » Զուղայեցի 179
» » Քաջբերունեաց 41
» քհ. Ղալամքեար 152-3
» » Տէրզնցի 10 13

Յովսէփ Վրդ. Հղուեցի 41

Յուդա 216

Յուսիկ եպս. 56

Ն

Նազարեան Յովհաննէս Դոմինիկոս 18

Նազարէթ (Վէքիլ = տեղակալ) 77 81 85 87

Նախիջևան 17-8 218 [91-3

Նազաշ Դաղար քհ. 78-83

Նեստոր 159

Ներսէս Լամբրոնացի 161 163

» Շնորհալի 159-60 200

» Սեբաստացի կաթ. 135 150-2

» Վրդ. Բեղլու 36

» Մոկացի 25

Նիկիա 215-6

Նիկողայոս Ս. եկեղ. Հիսարտիպի, Կ. Պոլիս 75

» » » Քէֆէլի ճամի, (Գարակէօմ-
րիւք) 76 88 96 116 136

Նիկոմիդիա 62 215-6

Նշանեան Մեսրոպ եպս. 68

Նշան Ս. Վանք (Սեբաստիա) 31

Շ

Շահ Աբաս 17 23 26

Շահին Զէլէպի 179-80

Շեհրիյ Զէլէպի 172

Շէխիջան խօճա Բաղէշցի 111

Ո

Ոնորրիոս Արեղայ 141

Ոստան 103

Ուրբանեան Վարժարան 18

Ուրբանոս Բ. պապ 16 155 201

Ուրսինոս Գրիգոր 17

Ուրֆա տե՛ս Եդեսիա

Չ

Չալալ Կարապետ Վրդ. Արարքցի 38

Չամիչեան Միքայէլ Վրդ. 18

Չիտտագինի Պօղոս Բոլոնիացի 17-8

Չորեքագետի Անապատ 25

Պ

Պալաթ 76

Պալեան Տրդատ եպս. 28 30 34 134 184 191 221

Պալճեան Աղեքսանդր Վրդ. 9-10 12

Պակթուժուրի Զագ Յովհաննէս եպս. Երզնկացի
135-7 144-5

Պաղեստին 10

Պաղտասար Մշեցի 219

» Եղբայր Գրիգոր Կեսարացիի 28

Պայրամ փաշա 177

Պարոնէր Դաւիթ տե՛ս Դաւիթ Արդար պատ.

» Գրիգոր պատ. Երուսաղէմի 101 105
106-7 176 221

Պելիսեկոս Անգեղոս Աթենացի 200

Պետրոս խօջա Հալէպցի 111

» Զէլէպի 82

» Վրդ. Կարկառեցի (յետոյ կաթ.) 34 46
56 163-4

» քհ. (հայր Յակոբ եպս. Կուտինացիի 220

Պիպիկիանացի Կերձուած 165

Պոնտոս 163

Պուղարիա թաղ (Պալատ) 76

Պուղտանայ երկիր 139 142

Պրուսա 135 137 146-8 215-6

Պօղոս (Առաքեալ) 46

» Ե. պապ 17 19 121-2 125 203 205

Ջ

Ջալալիք տե՛ս ձէլալիք
Ջուղա 154

Ռ

Ռամատան (պալմաճիւար քհնեանի) 85
Ռոտոսթօ 43 78 95 174 216
Ռուբրենեանց հարստութիւն 7
Ռումելի 62 115 142 145
Ռուսիա 10

Ս

Սաղմոսաւանք 24
Սամուէլ Անեցի 196-7
Սարգիսեան Բարսեղ Վրդ. 221
Սարգիս եպս. Պարոնտէր 24 98 161
» Ս. Եկեղ. (Կեսարիա) 71-3 181 183 190
» » » (Զինիլի-Համամ, Կ. Պոլիս) 76-
83 87 95 177
» » » (Քէօթահիւ) 220
Սաւալան 45 111 177
Սաքին Մղայիմ 86 90
Սաֆար Ալաճաճի 177
Սերաստիա 31-2 46
Սէֆէր խօճա 172
Սիդոն 9 12
Սիմէոն Արեղայ 80-3
» զպիր Լեհացի 75-7 79 100-1 106-8
111-2 119 132-3 181 210 214 216
» Սերաստացի կաթ. Կիլիկիոյ 55 59 152
175
» Վրդ. Ապարանցի «պըւետիկոս» 173
Սիմոն Մոգ 216
» Ջուղայեցի 225-6

Սինա 97 213
Սիոն տե՛ս Երուսաղէմ
Սիս 32 38 40 45 55 58-9 61 65 123 150-3 175
Սիւնեաց զպրոց 24-6 39
Սիւնիք 24 26 114 213
Սկիտէ 98
Սկիւտար 76 145
Սոլոմոն 214
Սուլթանշահ տե՛ս Անտօնիօ Մարգօ
Սուրիա 10
Սուքիա խօճա Վանեցի 111
Սպանիա 18
Ստամբուլ տե՛ս Կ. Պոլիս
Ստեփանոս Թօգատցի 29
» կաթ. Առնջեցի 21
» » Սալմաստեցի 21
Սրապիոն Վրդ. Ուռնայեցի = Գրիգոր ԺԳ. կաթ.
22-4 26-7 30 34 37 39-42 46-7 49
56 59 66 69-71 182-3 185 189-91
196-200 211-3
Սրապիոն Վրդ. Օձտեղացի 24

Վ

Վահանաշէն Վանք (Բարբերդ) 24
Վահկայ զղեակ 57
Վան 65 103-5
Վարդայ Վանք (Վան) 24 38 103
Վարդ խաթուն (մայր Գր. Կեսարացի) 28
Վենետիկ 17 31 97 128 149 199-200 221
Վիեննա 167 181 189 191
Վիրք = Վրաստան 10
Վլանկա 75

S

- Տաթևի վանք 25
 Տանձափարախ 25
 Տաշեան Յակոբոս վրդ. 38 69 72 83 132 183-4
 190 221
 Տերոյենց 167
 Տէր-Միքէլեան Արշակ 196
 Տիարպէքեր տե՛ս Ամիր
 Տիգրանակերտ »
 Տիրատուր կաթ. Ստեցի 44 53
 Տրապիզոն 114-5 163
 Տրիպոլիս 217
 Տրիտենտեան ժողով 7

Փ

- Փիլիպպոս կաթ. Աղբակեցի 222 225
 Փոքր Ասիա 9 62

Ք

- Քաղկեդոնի ժողով 128 130 156 159 163-4
 Քէչեան Բիւզանդ 75
 Քէօթահիա 62 132-3
 Քէօմիւրճեան Երեմիա Չէլէպի 181
 Քէֆէլի ճամի տե՛ս Նիկողոս Ս. Եկեղ.

Օ

- Օսմանեան կայսրութիւն տե՛ս Թուրքիա
 Օրմանեան Մաղաքիա Արքեպս. 48 54 76 105
 132-4 138 143

Ֆ

- Ֆիլիպէի Եկեղեցի 225
 Ֆլորենդեան ժողով 18-9
 Ֆռանսա 205 208
 Ֆռենք 130

ԳԼՈՒԽՆԵՐՈՒ ՑԱՆԿԸ

Երես

- Յառաջաբան. 5
 Ա. Ժէ. դարուն սկիզբը Հայ Եկեղեցին եւ օսար փարոքիչներ. 7
 Բ. Գրիգոր Կեսարացիի ծնունդը եւ դաստիարակութիւնը. 27
 Գ. Գրիգոր վարդապետն ու իրակ-ժողովարար Երուսաղեմի. 43
 Դ. Կեսարացիի առաջին պատերազմութիւնը եւ Եպիսկոպոսութեան ասիական սահմանը. 50
 Ե. Իր պայքարը Կ. Պոլսոյ մէջ. 61
 Զ. Կեսարիոյ առաջնորդութիւնը. 68
 Է. Կեսարացի երկրորդ անգամ պատերազմ (1607 — 1609). 74
 Ը. Կեսարացիի այցը Եգիպտոսի առաջնորդները, Սինա, Երուսաղեմ եւ Ամիթ եւ Երուսաղեմի պատերազմի վնասման համար իր ջանքերը (1609 — 1611). 97
 Թ. Կեսարացի երրորդ անգամ պատերազմ (1611 — 1612). 113
 Ժ. Կեսարացի չորրորդ անգամ պատերազմ (1615 — 1618). 122

ՓԱ.	Կեսարացիին՝ իր ծննդավայրին մեջ (1618 — 1625).	133
ՓԲ.	Կեսարացի ինգերորդ անգամ պատերազմ էւ Լեհանայոց գործերուն մեջ իր մասնակցութիւնը (1626 — 1629).	136
ՓԳ.	Կեսարացի իր ծննդավայրին մեջ էւ իր հեղինակաւոր դիրքը հանդէպ Էջմիածնայ էւ Կիլիկիոյ կաթողիկոսներուն (1629 — 1633).	145
ՓԴ.	Գրիգոր վրդ. Կեսարացի՝ վեցերորդ էւ վերջին անգամ մըն ալ պատերազմ (1633 — 1636).	167
ՓԵ.	Իր գրական արդիւնքները.	182
ՓԶ.	Իր նկարագիրը էւ ձգտումները.	202
ՓԷ.	Իր աշակերտութիւնը.	211
	Յաւելլում.	225
	Բառարան Յասուկ Անուններու.	227

ሂ ሥ ስ ሳ ሀ ሄ ሸ ሺ ሾ

էջ	սող	սխալ	ուղղիլ
12	28	ռւսանիցեմք	ռւսանիցիմք
14	9	մեզ փոխանորդ	մեզ ի փոխանորդ
14	16	յոյժ պիտանի եւ	յոյժ պիտանի է
15	3	զնոսա	զոսոսա
19	1	Ֆիաւրենցւոյ	Ֆիաւրենցոյ
22	16	Մեղքեօեղեկ	Մեղքեօեղեկ
23	16	քերու մէջ	քերուն մէջ
29	3	ռւսման	ռւսոումը
31	21	ւելի» ցոր կեօա- րիոյ	աւելիւն» օր կեօա- րիոյ
31	25	ճանճը	ճանը
39	7	զԹարգմանացն»	զԹարգմանչացն»
43	5	որոշ չէ որքան	որոշ չէ թէ որքան
43	15	Դաւրիթեցի	Դարանալցի
43	17	աշակերտաց	աշակերտացն
44	5	էր Մինչև 1595,	էր, Մինչև 1595
44	13	զգեօտն	զզգեօտն
44	20	առաջնորդու- թեան Դաւրի	առաջնորդու- թեանն Դաւրիթ
44	27	եւ շուրջառքն	եւ զշուրջառքն
45	2	Երուսաղէմ	Երուսաղէմ
46	11-2	Կառկառեցին	Կառկառցին
46	20	Մարաց տանն	Մարաց տունն
49	25	1601 ին եւ	1601 ին
51	22	տիրապետութիւն	նուիրապետութիւն
52	15-6	տեսաւ	տեսէր
52	28	Ամենէն	Ամէնէն
53	7	Սսեցի	Սսեցիի

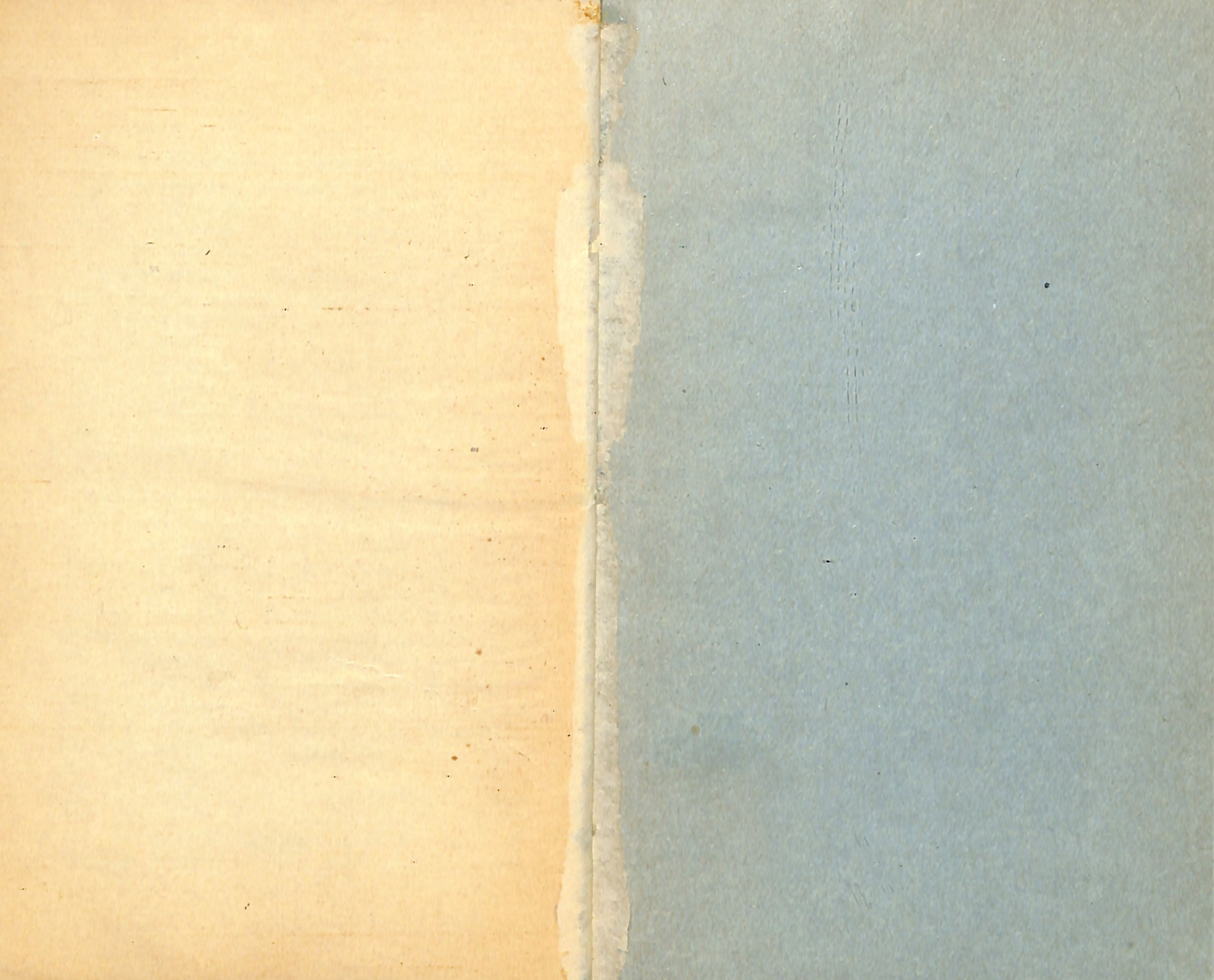
էջ	սող	սխալ	ուղիղ
53	16	Գրիգորի ԲԳ.	Գրիգոր վրդ.
56	23	Խորենացին	Խորձենացին
56	30	հրակարակիչ	հրատարակիչ
59	19	չեմ կրնար	չի կրնար
61	26	վիճակի մը մէջ,	վիճակի մը մէջ.
62	2	հասուցած	հասած էր
62	11	յուզականահարու-	յուզականահարու-
		թիւններն	թիւններն
63	28	տեղեկութիւնները	տեղեկութիւնները
65	13	բան չէր	բան չէին
66	5	պարիարքը	պատրիարքը
70	3	խաւարմանս	խաւարման
72	23	խաղաղարուծեան	խաղաղարարու-
			ծեան
74	10	մէկն է անոնց, որ	մէկն է անոնցմէ,
			և որ
75	30	տեսնալ	տեսնել
76	23	ճշտագոյնն է.	ճշտագոյնն են.
77	1	այցելուի	այցելուին
79	28	113	115
81	25-6	Կ. Պօլիս հալածե-	Կ. Պօլիս, հալածե-
		լու	լու
83	5	Կեսարացի	Կեսարացին
84	24	պարտաւորէին	պարտաւորուէին
86	7	աշակերտնե-	կուսակիցնե-
87	10	դատուին	դատուի
87	17	է որ բոլոր	է բոլոր
101	10	աւերեալ	աւիրեալ
101	12	եղեւ յանհո-	եղեւ ի յանհո-
102	25	եղեալ	եղեալ
103	16	եւէալ	եղեալ
106	16	ամէնէն	ամէնէն

էջ	սող	սխալ	ուղիղ
106	16	մանրամասն	մանրամասն
108	15	ի հին Զորաբարել	ի հինն Զորաբարել
109	7	երեք	իրեք
109	19	զի աղքատք	զի եւ աղքատք
110	1	երեք	իրեք
113	17	գտնալ	գտնել
116	17	հնարեմք	հնարիմք
116	19	որդոց	որդոց
118	5	վարելոյ	վարելն
118	26	ջանքեր և	ջանքերն և
120	16	գտնան	գտնեն
124	20	Բրիտանոքէութեան	քարոզչութեան
125	22	պատճենը	պատճէնը
129	18	եղր լինել	եղր լինե՞լ
130	18	Քաղկեդոնի սուրբ	Քաղկեդոնի սուտ
131	7	ընդունիցեմք	ընդունիցիմք
131	7	հնազանդեմք	հնազանդիմք
132	12	ասին	ասին
137	27	զեղնկացի Յովա-	զեղնկացի Յով-
		նէս	հանէս
138	8	կողմէն, Կ. Պօլի-	կողմէն և Կ. Պօլի-
		սէն	սէն
143	13	ի մարտի	ի զմարտի
144	15	իրբու	իրբել
148	25	յեպիստոպոսէն	յեպիստոպոսէն
149	8	տեղօք	տեղեօք
154	3	տուած էր	տուած էին
155	2	ջնջելու:	ջնջել:
155	9	պատճենը	պատճէնը
155	15	ըրած ըլլայ:	ըրած ըլլայ,
		վասնզի	վասնզի
156	10	միաբանութեան	միաբանութեանն

էջ	սող	սխալ	ուղիղ
156	15	զմեռանելն	զմեռանիւն
157	9	1935	1934
158	5	էջմիածնի	էջմիածնին
158	7	բարուք	բարուք
158	8	արժանի	արժան
158	22	պարզ	զպարզ
160	19	բացայայտ է	բացայայտէ
161	7-8	լամբրոնացի	լամբրոնացի
161	16	լեհցի	լեհցի
162	8	իմացէք	իմացիք
162	12	հետեւել	հետեւիլ
162	15	դիտեր	դիտեր
162	28	սուրբ	նուրբ
163	7	մեկնիչ	Մեկնիչ
163	8	ներսիսի	ներսէսի
163	9	վերոյ ասացեալ	վերոյասացեալ
163	9-10	տրամադրիկոսն	գրամատիկոսն
163	15	իմացէք	իմասջիք
164	9-10	Քաղքեդոնիք զոր	Քաղքեդոնիք Զոր
164	15	մեզ որդւոցն	միջնորդացն
165	1	իմացէք	իմացիք
165	28	»	»
165	18	եւ ի հեռի	եւ հեռի
170	27	ըստակէս	ըստակէն
171	9	թղթերն	թղթերն
171	12-3	սիւնհոտոս	սիւնհոգոս
171	27	ասին	ասին
176	7	հմուտ	ի մուտ
178	1	կը սկսի	կը սկսին
178	9	Բ.	Ա.
178	25	նշան է	նշանն է
182	7	տեղակ	տեղեակ

էջ	սող	սխալ	ուղիղ
182	22	պատճեններն	պատճէններն
183	15	«ով» կը սկսի	«ով»ով կը սկսի
184	6	կը կցի	կը կցէ
190	1	ասացիալ	ասացեալ
190	3	կը կցի	կը կցէ
190	24	ներբողեաներու	ներբողեաներու
192	16	քոյացուցէր	քոյացուցեր
195	23	հեղինակութիւնն է	հեղինակութիւնն է
195	24	ըլլայ	ըլլան
196	29	կ'ընէ	կ'ընէ՞
198	19	տկնարկութիւն- ներէն	տկնարկութիւն- ներէն
199	24	Յովհաննէս Բհ.	Յովհաննէս Վրդ.
201	18	Բրոբականտի	Բրոբականտայի
201	19	կ'որոշէ «նոր	կ'որոշէ որ «նոր
204	1	կը տեսնայ	կը տեսնէ
206	2	տեղի	տեղի
210	17	1831	1932
211	11	պաշտօնը	պաշտօնը՝
214	13	մեծամտութեան	մեծամտութիւն
216	27-8	արձաթսիթեան	արձաթսիթութեան
217	1	Դարանաղցի	Հետեւաբար տըր-
223	8	Հետեւաբար իրեն	ուած ըլլալով իրեն
223	9-10	ըլլալը կը մտածեմ թէ 1695-1701	ըլլալը, կը մտա- ծեմ թէ 1595-1601

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0170147

